

A

KÉRESZTÉNYSÉG SZELLEME.

IRTA

M. LE VICOMTE DE

CHATEAUBRIAND.

FRANCFIÁBÓL FORDITOTTA

GUBICZA ISTVÁN.

Második kiadás.

MÁSODIK KÖTET.

BUDAPEST, 1881.

NYOMATOTT A „HUNYADI MÁTYÁS“ INTÉZETBEN.

A

KÉRESZTÉNY-SÉG-SZELLEM.

IRTA

M. LE VICOMTE DE

CHATEAUBRIAND.

FRANZÓZAI FORDÍTÁS

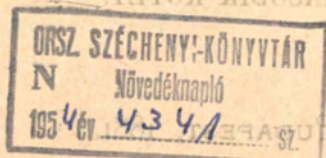
GUBICZA ISTVÁN.

OSZK

Második kötet.

MÁSODIK KÖTET.

NYOMATOTT A HUNYADI MÁTYÁS-INTÉZETBEN.

HARMADIK RÉSZ.

SZÉP-MŰVÉSZETEK ÉS TUDO-
MÁNYOK.

Országos Széchényi Könyvtár

HARMADIK RÉSZ

SZEP-MÖVESELET ÉS TUDÓ-

SI MUNKÁK

ELSŐ KÖNYV.

SZÉP-MŰVÉSZETEK.

I. FEJEZET.

Zene. — A kereszténység befolyása a zenére.

A költészet nővérei, a szép-művészetek, fogják jelen tanulmányaink tárgyát képezni; a keresztény vallás lépteit követve, mihelyt ez a világon megjelent, rögtön anyjokra ismertek benne, átkölcsönzék neki földi kellemeiket, ő viszont beléjük lehelé isteni szellemét; a zene hangjegyeket adott énekeinek, a festészet megörökíté fájdalmas diadalaiban, a szobrászat elmerengett vele a sirok fölött, és az építészet magasztos, titokszerű templomokat emelt számára.

Plato remekül határozza meg a zene természetét: „A zenét — mondja a bölcs — nem az élvezet szempontjából kell megítélni, sőt nem is azt kell benne keresni, a minek tárgya csak élvezet lehet, hanem azt, a minek önmagában némi hasonlatossága van a *széphhez*.”

Csakugyan a zene, mint művészet, nem egyéb, mint a természet utánzása; tehát tökéletessége abban áll, ha a *lehető legszebb természetet* adja vissza. Az élvezet izlés dolga, mely a különböző idők, szokások, erkölcsök és népek szerint folyton változik, tehát valódi *szép* nem tehet, mert a *szép* csak egy és föltétlenül létező. Innen következik, hogy minden intézmény, melynek feladata a szívet megtisztítani, békéjét és öszhangzatát

helyreállítani, az *erényeket* megfogantatni, már ezen tulajdonságánál fogva kell, hogy kedvező legyen a *szép* zene, vagyis a *szép* legtökéletesebb utánzása iránt. Ha hozzá még ez intézmény vallási természetű is, akkor megvan benne az öszhangzat két lényeges föltétele: a *szép* és *titokszerű*. Az éneket az angyalok hozták le a földre; a hangverseny hazája az ég.

A vallás ad fohászokat a vesta ajkaira, csendes éjben, a kápolna boltívei alatt; a vallás zeng édes dalokat a sorsüldözött ágyánál virasztva. Jeremiás neki köszöni *siralmaid* és Dávid magasztos *bűnbánati-zsol-tárait*. Az ó-szövetségben sokkal büszkébb volt, csak a királyok és látnokok fájdalmait ecsetelte; az új törvény alatt sokkal szerényebb, de azért nem kevésbé fejdelmi; sóhajai egyformán illenek a hatalmasokhoz és gyöngékhez, mert Jézus Krisztusban egyesülve látta a fönséget és alázatosságot.

A keresztény vallás meg különösen melodicus, azon egyetlen oknál fogva, mert szereti a magányt. Nem mintha gyülné a világot, sőt ellenkezőleg benne igen szeretetre méltóan tud megjelenni, hanem mert ez égi Philomela jobban kedveli a csendes, zavartalan helyeket. Kissé idegennek érzi magát az emberi föld alatt, s lelke folyton visszavágyódik a rengetegbe, atyjának palotájába, ősi hazájába. Itt, a természet nagy hangversenye közepett, fölemeli szavát a boltozat felé; a természet szünetlenül Teremtője dicséretét hirdeti, és nincs magasztosabb hymnus, mint az, mit a szelekkel a tölgyek és a puszták nádasai énekelnek.

A zenésznek tehát, ki követni akarja a vallást különféle viszonyaiban, el kell lesnie a magány dallamait; ismernie kell a hangokat, miket a fák és vizek adnak; hallania kell a titokszerű zajt, mit a szél a kolostorokban ébreszt, a morajt, mely a góth templomok falai, a temető füvei és a holtak sirboltjai között uralkodik.

A kereszténység találta fel az orgonát, és sohajokat adott magának az ércnek is. Ő menté meg a zenét a barbár századokban, s hol egyszer trónját felál-

lítá, népet képezett magának, mely természetesen énekel, mint a madarak. A vadakat hymnusaival szelidíté meg s szoktatá emberiebb erkölcsökhöz: az *irokez*, ki ellenállott dogmáinak, meghódolt szent dalainak. Béke vallása! te nem a gyűlölet és visszavonás törvényeit diktáltad a halandóknak, mint egyéb vallások; te csak az öszhangzatra, egyetértés- és szeretetre tanítád őket.

II. FEJEZET.

Gergelyféle ének

(Cantus gregorianus.)

Ha a történelem nem bizonyítaná, hogy a gergelyféle ének azon ős-zene maradványa, melyről annyi csodaszerűt beszélnek, elég volna csupán skáláját megfigyelnünk, hogy régi eredetéről meggyőződünk. Guido Arezzo előtt csak a következő öt hangból állott: *ut, re, mi, fa, sol*. Ezen öt hang adja a természetes zenei hangmenetet s egy tökéletes és kellemes dallamu ének-tételt képez.

Burette fentartott számunkra néhány görög dalt; ha ezeket az egyházi énekkel összehasonlítjuk, mindkettőben ugyanazon rendszerre ismerünk. A zoltárok nagy része magasztosan komoly dallamu, különösen a *Dixit Dominus Domino meo, Confitebor tibi, Laudate pueri*. A Rameau által átírt *In exitu* kevésbé régi jellegű, valószínűleg egykoru az *Ut queant laxis*-sal, mely Nagy Károly századából való.

A kereszténység komoly, mint az ember, és még mosolyában is van valami ünnepélyes. Semmi nem hasonlítható azon fohászokhoz, melyeket szenvedéseink fakasztanak a vallás kebeléből. A *De profundis*, melyet a holtak fölött énekelünk, valódi mű-darab; az ember szinte hallja a sírok süket viszhangjait. Ha egy régi hagyománynak hitelt adhatunk, az *ének, mely a holtakat megszabadítja*¹⁾ — mint egy költő mondja, — ugyanaz,

¹⁾ Libera. — F.

mit Perikles korában az atheneiek temetések alkalmával énekeltek.

A nagyheti szertartások között különösen figyelemre méltó Szent-Máté *Passio*-ja. A történeti rész recitativoja, a zsidó csöcselék kiáltásai, Jézus komoly, ünnepélyes feleletei, valódi pathetikus drámát képeznek.

Pergolese a *Stabat Mater*-ben egész művészi tehetségét kifejté, s vajjon fölülmulta-e az egyház leg-egyszerűbb énekét? Minden versszaknak más dallama van; pedig a szomorúság lényeges jellege ugyanazon érzelem ismétlésében, hogy úgy mondjam, a fájdalom egyhangúságában áll. *Különböző* okok sajtolhatják ki könyeinket, de a könyeknek mindig *hasonló* keservök van; különben ritka eset, hogy valaki egyszerre több baj miatt sirjon; midőn szívünk sebei megsokasodnak, köztük mindig van egy, mely sajtóbb a többinél, s mely mintegy elnémítja a kisebbek fájdalmait. Ebben rejlik a régi francia románczok kellemének titka. — A különböző kifejezések fölött időközönként ismétlődő *ugyanazon* dallam hiven utánozza a természetet; a szenvedő különféle szomorú képeken hordja gondolatait, de fájdalmainak alapja mindig egy és ugyanaz marad.

Pergolese tehát, midőn azt akarta, hogy a lélek egyetlen sohaja se hasonlítson a megelőzőhöz, félreismerete azon igazságot, mely a szenvedések elméletéhez tartozik. Minden, a miben változatosság van, szórakoztató; ami pedig szórakoztat, abban szomorúság nem lehet: oly nélkülözhetetlen az egység az érzelemben! oly gyenge az ember még azon részében is, hol minden erői öszpontosulnak, értjük a fájdalomban.

Jeremiás siralmi sajátlagos jelleggel bírnak; lehet, hogy újabb idők átdolgozása, de az alap minden-estre zsidó volt; mert egyáltalán semmiben sem hasonlít az egyházi énekek görög dallamaihoz. A Penta-teuchust Jeruzsálemben egyhangú, kedves modorban énekelték, mint a pásztor-költeményeket szokták; a profécziákat erőteljes, emelkedett hangon mondák

el; a zsoldárokat ihletett elragadtatással, mely kizárólag ezeknek volt szentelve. Itt ismét a régi, nagy emlékek ébrednek föl bennünk, melyeket a kath. istentisztelet minden mozzanata újra meg újra fölidéz: Mózes és Homér, Lybanon és Cythaeron, Jeruzsálem és Roma, Babylon és Athén minden hagyatéka oltárainkra szállott örökségül.

Végre a legmagasb lelkesedés teremtménye a *Te Deum*. Midőn a harcz tüzeben megtizedelt francia hadsereg Lens vagy Fontenoy síkjain megállván, a vilámok és még gőzölgő vér közepett, a tárogatók és kürtök harsogásaira meghajtá térdeit és rákezdé e himnust a seregek urának dicsőítésére; vagy midőn ezer lámpa fénye, aranytól csillogó oltárok fölemelkedő tömjén-füstje közepett, az orgona sohajai, a harangok zúgása s a fúvó hangszerek kísérete mellett e dicsének megrázkódtatá valamely bazilika ablakait, földalatti üregeit és égbenyúló boltíveit: nem volt ember, ki elragadtatva ne érezte volna magát, kinek szívét ugyanazon mennyei gyönyör ne fogta volna el, melynek Pindar Olympia berkeiben, Dávid Cedron patakánál adott kifejezést.

Különben talán fölösleges is megjegyeznünk, hogy midőn eddig az egyháznak csak görög dallamu énekeiről szólottunk, nem használtunk fel minden rendelkezésünkre álló eszközt; ott vannak még az Ambrusok, Damasusok, Leok, Gergelyek, kik fáradhatatlan szorgalommal magok munkálkodtak a zene-művészet visszaállításán; idézhetnők az újabb zene által a keresztény ünnepekre szerkesztett műremekeket; végre fölemlíthetnők a nagymestereket: a Vinciket, Leokat, Hassokat, Galuppiakat, Durantokat, kik valamennyien Roma, Vencze, Nápoly oratoriumaiban, vagy a pápai udvarban nyertek nevelést kiképeztetést vagy legalább pártfogolást.

III. FEJEZET.

A z ú j a b b f e s t é s z e t t ö r t é n e l m e .

Görögország beszéli, hogy egy fiatal leány megpillantván kedvesének árnyékát a falon, azt körvonalaiban lerajzoló. A régiek szerint tehát egy röpke szenvedély volt a legtökéletesebb csalódás művészetének feltalálója.

A keresztény iskola más mestert keresett, s fölismerete azt azon nagy művészből, ki mindenható kezei között meggyúrván kissé az agyagot, e szavakat mondá: *Teremtsünk embert a mi képünkre.* Ránk nézve tehát az ecset és véső első vonása Isten örök eszméjében létezett, s az első és legremekőbb szobor, mit a világ látott, azon híres *agyag* volt, mely a Teremtő leheletétől életre ébredt.

A hazugság gyakran oly elhallgattató erővel bír, mint az igazság; végletetig víve, mind a kettő meggyőződést szül, egyik ugyan tagadólag, a másik igenlőleg. Így pl. midőn az ember azt hallja, hogy a kereszténység ellensége a művészeteknek, meglepetésében nem tudja mit szóljon, mert e pillanatban eszébe jut Michel-Angelo, Rafaël, Carraccio Dominichino, Lesueur, Poussin, Coustou s a többi világhírű mesterek, kiknek pusztá nevei is köteteket töltenének meg.

A negyedik század közepe felé a római birodalom a barbárok berohanásai, még inkább a tévtanok romboló hatalma alatt egészen szétmállott. A kiüldözött művészetek csak a keresztényeknél és hithű császároknál találtak menhelyet. Theodosius külön törvényben: *De excusatione artificum* fölmenti a festőket és családjajukat minden adó és katonatartás alól. A sz. atyák kifogyhatatlanok a festészet dicsőítésében. Emlékezetes sz. Gergely nyilatkozata: *Vidi saepius inscriptionis imaginem et sine lacrimis transire non potui, cum tam efficaciter ob oculos poneret historiam:* ez egy Izsák feláldozását ábrázoló kép volt. Sz. Vazul tovább megy s azt állítja, hogy *a festők épp úgy hatnak képeik, mint*

a szónokok beszédek által. A nyolczadik században egy szerzetes, névszerint Method, festé az *Utolsó ítéletet* mely Bogorist, a bolgárok királyát megtéríté. Papok gyűjték össze Konstantinápolyba, az Orthodoxia collegiumába, a világ legszebb könyvtárát s a művészet legremekőbb darabjait; többek közt ott volt Praxiteles Venusa is, mi legalább is azt bizonyítja, hogy a keresztény istentisztelet alapítói nem voltak *izléstelen barbárok* vagy *képtelen babonaságnak* hódoló, *tűlbulgó barátok.*

E collegiumot a képromboló császárok elpusztították. A tanárokat elevenen megégették, s a keresztények csak életök veszélyeztetésével menthették meg azon százhusz láb hosszú sárkánybört, melyre Homér művei aranybetűkkel voltak leírva. A templomok képei tüzre hányattak. A Cromwell puritánjaihoz annyira hasonló, buta és böszült eretnek-főnökök kardcsapásokkal zúzták szét Konstantinápolyban a *Mi Asszonyunk* templomának és a *Blakerek* palotájának mozaikjait. Az üldözés annyira ment, hogy nem kimélé magokat a festőket sem; halálbüntetés terhe alatt tiltva lón tanulmányaikat folytatni. Lázár szerzetes elég elszántsággal bírt művészetének vértanujává lenni; Theophil összeégetteté kezeit, hogy többé ecsetet ne foghasson. Hasztalan. A szerzetes, *Keresztelő sz. János* templomának földalatti üregeiben rejtőzve, megcsonkított ujjaival festé le azon nagy szentet, kinek haláláig mély tisztelője maradt. Ennyi szenvedés méltóvá tette őt, hogy a festők védnökévé legyen s olyannok ismertessék el azon művész-család által, melyet szellemi ihletsége a többi halandók fölé emel.

A góthok és lombardok uralkodása alatt ismét a kereszténység terjeszté védő és támogató karjait a tehetségek fölé. E lankadatlan törekvésnek tanui a Theodorik, Luitprand és Dezső által épített templomok. Ugyanazon szellem hatotta át Nagy-Károlyt, s e nagy fejedelem által Florenczben emelt *apostolok* temploma ma is egyike a legszebb műemlékeknek.

Végre a tizenharmadik század körül a keresztény vallás ezer akadályt leküzdve, diadalmenetben vezeté vissza a Muzsákat a földre. Minden művészet az egyház szolgálatába szegődött s a pápák és vallásos fejedelmek pártfogása alatt virágzott. Bouchet, származására nézve görög, volt az első építész, Nikolaus az első szobrász, Cimabue az első festész, kik a régi izlést ismét kiemelék Roma és Görögország romjai közül. Ez idő óta a művészetek különböző kezek közt és különböző szellemek befolyása alatt folyton fejlődtek, míg végre X. Leo századában napokként ragyogtak Rafaél és Michel Angelo.

Nem lehet itt feladatunk a művészet teljes történetét adni. Mi csak azt akarjuk kimutatni, hogy mennyivel kedvezőbb a kereszténység a festészetre, mint akármely más vallás. Erre nézve könnyű lesz bebizonyítani 1) hogy a kereszténység szellemi, titokszerű természetü levén, sokkal tökéletesebb és istenibb *eszményt* ad a festészetnek, mint az anyagiasság vallás; 2) hogy megtisztítván, vagy erővel leküzdvén a szenvedélyeket, sokkal szebb vonásokat kölcsönöz az emberi alaknak s mintegy jobban érezteti a lelket az izmok és az anyag kötelékei között; végre 3), hogy sokkal szebb, gazdagabb, drámaibb, meghatóbb tárgyakat nyújt a művészeteknek, mint a hitrege.

A két első tételt költészeti szemlényben kimerítőleg tárgyaltuk; itt tehát csak a harmadikkal foglalkozunk.

IV. FEJEZET.

Festészeti tárgyak.

Alapigazságok:

1) Az ó-kori tárgyak ma is rendelkezésére állanak az újabbkori festőnek, de a hitrege jeleneteihez keresztény jelenetek járultak. E kettőt összehasonlítván, úgy találjuk, hogy

2) a kereszténység jobban rokonszenvez a művészettel, jobban tud a lángészhez szólani, mint a hit-

rege; mert nagy festőink általán remekebb műveket teremtenek keresztény, mint profán talajon.

3) Az újabb idők viselete feszélyezi a művészt; de a keresztény istentisztelet épp oly nemes, épp oly méltóságos, komoly alaku öltönyöket nyújt a festőnek, minők a régiekéi.¹⁾

Pausanias, Plinius és Plutarch fentarták számunkra a görög iskola képeinek leírását. Zeuxis három legkitünőbb darabjának tárgyai: Penelope, Helena és Amor. Polygnot a delphii templom falaira festé Troja pusztulását és Ulysses leszállását az alvilágba; Euphanor a tizenkét istent, a törvényhozó Theseust, a kadmei, leuctrai és mantineai csatákat; Apelles Vénus Anadyomené-t Campaspe alakjában, Aetion Sándor és Roxana menyegzőjét, és Timanthes Iphigenia feláldozását.

Hasonlítsuk össze e tárgyakat a keresztény tárgyakkal, s első tekintetre feltűnő, mily messze maradnak emezek mögött. Például Izsák feláldozása épp oly megható, és sokkal egyszerűbb izlésű jelenet, mint Iphigenia. Itt nincsenek katonák, fejedelmek csoportja, néptömeg és mozgás, mi szórakoztatóvá teszi a jelenetet. Egy hegycsúcs, egy pátriárcha, ki századok szerint számítja éveit, egy *egyetlen fiu* fölé emelt kés, végre az apai kart visszatartó isteni kar, ez az egész. Az ószövetségi történetek elárasztják templomainkat hasonló képekkel, s ki nem tudná, hogy a pátriárchai erkölcsök, a keleti viselet, az állatok természete, Ázsia pusztái mily ecset alá való jeleneteket nyújtanak a művésznek.

Az új-szövetség átalakítja a festészet szellemét. A nélkül, hogy magasztosságából valamit elvett volna, több gyöngédséget lehelt belé. Ki ne csodálta volna a *Bethlehemi születést, a Szület és gyermekét, az Egyp-*

¹⁾ A sz. atyák és első keresztények viselete, mely szerzeseinkre szállott át, nem egyéb, mint a régi görög bölcsek öltönye a *περιδóλαιον* vagy *pallium*. Ez az öltöny volt az első századokban a pogányok üldözésének tárgya. Midőn a rómaiak vagy zsidók valakit e köpenyben megpillantottak, így kiáltottak föl: *Ὁ γραικὸς ἐπιθετῆς! ó gonosztevő görög!*

tom futást, a *Tövis-koronázást*, a *Szentségeket*, az *Apostolok küldetését*, a *Keresztről való levételt*, a *Szent sirnál lévő asszonyokat*! A bacchanáliák, Vénus ünnepei, a szüzek elragadása, a metamorphosisok meghatják-e a szívet, mint a sz. Írásból vett jelenetek? A kereszténység mindig erényt és balsorsot tár elénk; a polytheismus a bűnök és jólét cultusa. A mi vallásunk ránk vonatkozik, a mi történetünket foglalja magában: mi értünk látott a világ annyi tragical jelenetet, mi szereplünk azon eseményeknél, melyeket az ecset elénk állít; szóval mindaz, a mi megható, mindaz, a miben erkölcsi öszhangzat van, a keresztény tárgyakban keresendő. Örökké áldva légy Jésus Krisztus vallása, mely a Louvre-nek a *Fölfeszített királyok királyát*, törvényszéki termünknek az *Utolsó ítéletet*, a közkórháznak a *Resurrectiot*, s az apjok és anyjok által elhagyott árvák házának az *Üdvözítő születését* adtad!

Különben a képekről ugyanazt mondhatjuk, mit fönnebb a költeményekről: a kereszténység a festészet számára sokkal magasztosabb, sokkal drámiaiabb jeleneteket teremtett, mint a hitrege. E vallás adta nekünk a Claude-Lorrain-okat épp úgy, mint a Delille-ket és Saint-Lamberteket. De e sok okoskodás fölösleges. Járjátok be a Louvre képtárát s akkor mondjátok, ha ugyan tehetitek, hogy a kereszténység ellensége a szép-művészeteknek.

V. FEJEZET.

S z o b r á s z a t.

Csekély s inkább a művészet kivitelére vonatkozó különbséggel az, mit a festészetről mondtunk, áll a szobrászatról is.

Mózes Michel-Angelotól, Romában; *Ádám és Éva* Bacciotól, Florenczben; *XIII. Lajos fogadalmának* csoportja Coustoutól, Párisban; *Szent Dénes* ugyanattól; Richelieu bibornok sirja Le Brun- és Girardontól; Colbert emlékszoira Le Brun tervrajza után Coyzevox- és

Tubytól: a *Krisztus*, az *Iryalmasságnak Anyja*, a *Nyolcz Apostol* Bouchardontól, és a többi vallásos lángelmék szobrai mutatják, hogy a kereszténység nem csak a vászonra, hanem a márványba is életet tud lehelni.

Ohajtandó azonban, hogy szobrászaink a jövőben feledjék ki siremlékeik tervrajzából azon vázakat, melyeket eddig oly elmaradhatatlanoknak gondoltak: hibás felfogás azt hinni, hogy a kereszténység szelleme abban áll, hogy, bár minő szépen is, az igaz kimúlását állítsa elének.

Hasonlóképp el kell távolítani a hullákat is (legyen bár a kivétel még oly kitünő) és a hosszas szenvedés alatt összeroskadó emberi alakot. A dicsőség mezején élet erejének teljében kimuló hős szép jelenet, de a betegség által fölemésztett test oly kép, melytől idegenkedik a művészet, hacsak valami csodával nincs összekötve, mint *Boromeo sz. Károly* sirjánál. Állítsuk tehát egy keresztény siremlékénél egyik oldalra a család könyeit és az emberek szomorúságát, másikra a remény mosolyát és az égi örömeket. Mily csodálatosan szép lesz a sir, melynek két partján az idő és az örökévalóság jelenetei láthatók. Ott lehet ugyan a halál is, de egy angyal szelid és komoly alakjában; mert az igaz kimúlásának mindig sz. Pál e fölkiáltására kell em lékeztetni: „Oh halál! hol a te győzelmed, hol van a te fullánkod!”

VI. FEJEZET.

Építészet. — A rokkantak háza. (Hôtel des invalides.

Ha azt akarjuk föltüntetni, hogy minő befolyást gyakorolt a kereszténység a művészetekre, nincs szükségünk sem valami ritka éleseműsésre, sem szónoki tehetségre: ott vannak az emlékek, feleljenek meg az evangéliumi cultus kisebbítőinek. Elég pl. csak fölemlíteni sz. Péter templomát Romában, Zsófia templomát

Konstantinápolyban, és sz. Pál templomát Londonban, hogy bebizonyítsuk, hogy az újabb építészet e három műremeke a kereszténységnek köszöni mindenét.

A kereszténység állítá helyre az építészetben, valamint a művészet egyéb ágaiban is, a helyes arányt. Athén templomainál magasabb és Memphiséinél alacsonyabb egyházaink éppen azon helyes-közép szabályai szerint építvék, hol izlés és a kiválóan-szép egyesülnek. A régiek előtt ismeretlen kúpolában a vallás szerencsésen egyesíté a góth styl merészségét a görög styl egyszerűsége- és kellemeivel.

E kúpola, mely templomaink nagyobb részénél *toronynyá* változik, bizonyos erkölcsi jelleget kölcsönöz falvaink- és városainknak, minővel a régiek városai nem birhattak. A vándor szemei lefelől e vallásos piramis csúcsain akadnak meg, melynek tekintete az érzelmek és emlékek egész csoportját ébreszti föl: ez azon szomoru siremlék, mely körül ősei nyugosznak; innen hirdeti a szentelt ércz hangja, hogy ismét egy új hívő nyert életet; itt esküdnek egymásnak hűséget a szerető szivek; itt borulnak le a keresztények az oltárok zsámolyánál: a gyöngé, hogy az erős Istenhez imádkozzék, a bűnös, hogy az irgalmas Istenhez könyörögjön, az ártatlan, hogy a jó Istent dicsőitse. Ha valamely vidék sivár, szomoru, elhagyott, állítsatok közepére egy pusztai kápolnát, sugár toronnyal, és minden életet nyer; a *pásztor* és a *nuáj*, az utasok menhelye, a zarándoknak nyújtott alamizsna, a keresztény vendégszeretet és testvériség kedves eszméi ébrednek mindenütt.

Minél buzgóbb, minél vallásosabb volt a kor, mely az emlékeket emelé, annál jobban megkülönböztetik azok magokat nemes, nagyszerű alakjok által. Figyelemre méltó példáit látjuk ennek a *Rokkantak-házában* és a *Katonanöveldében*; az egyik mintha a vallásos század szavára égbe emelné boltiveit, a másik mintha az istentagadó század káromlásaira föld felé süllyedne.

A Rokkantak-háza három lakosztály és a templom által zárt nagy négyszög épület. De minő

izlés van az egyszerűségben! mennyi szépség ez udvarban, mely tulajdonképpen nem egyéb, mint egy katonazárda, hol a művészet a harczias és vallási eszméket egyesítvén, a vén hadfiak táborának képét a keresztény szálloda kedves emlékei mellé állítá. Ez egy emlék a *hadak Istene* és az *Evangelium Istene* számára.

A századok rozsdája, mely a falakat borítja, nemes öszhangzatban van a veterán hősökkel, ez élő romokkal, kik vén csarnokai alatt lépdelnek. Az előudvarban nagyszerű csatakép tárul elénk: árkok, mellvédfalak, sánczok, ágyúk, sátrak és őrszemek, mint egy táborban. Belebb menvén, a zaj fokenként gyöngül, végre egészen elhal a templomban, hol siri csend uralkodik. A vallás ezen épülete a katonai épület mögött úgy tűnik föl, mint a nyugalom és remény képe egy zaklatott és veszélyteljes élet háttérében.

XIV. Lajos százada talán az egyetlen, mely ritka finom érzékkel birt az erkölcsi öszhangzat megválasztásában, mely a művészetekben mindig azt tette, a mit tennie kellett, sem többet, sem kevesebbet. A kereskedés aranya emelé Angolhonban a greenwichi kórház fényes oszlopcsarnokait; de a Rokkantak-házán van valami sokkal magasztosabb, valami tiszteletet-parancsolóbb. Az ember érzi, hogy az a nemzet, mely ily palotákat emel a hadsereg vén vitézei számára, az a nemzet nyerte el a kard hatalmát, épp úgy, mint a művészet jogarát.

VII. FEJEZET.

V e r s a i l l e s .

A festészet, építészet, költészet és nagyszabásu szónoklat mindig elfajult a bölcselkedő századokban; mi nagyon természetes, mert az okoskodó ész lerontván a képzelődést, aláássa a művészetek alapját. Az ember azt hiszi, hogy mivel néhány physikai tévedést helyreigazitott (melyek helyébe azután rendszerint az ész tévedései lépnek), tehát nagy haladást tett a tökéletesedés

utján; pedig tulajdonképpen hanyatlott, mert szellemi tehetségeinek legszebb részét elveszítette.

Franciaország vallásos korszakának minden pompája Versaillesben egyesült vala. Alig tűnt el egy század, és e ligetekben, melyek egykor az ünnepélyek zajától viszhangozának, nincs egyéb életjel, mint a tücskök és fülemilék éneke. E palota, mely magában egy egész város, e márvány lépcsők, melyek a felhőkig látszanak emelkedni, e szobrok, e medenczék, ez erdők ma roskadoznak, mohával borítottak, kiszáradtak vagy kivágattak; és mégis a királyok e lakhelye soha nem tűnt föl fényesebbnek, soha kevésbé magánosnak. Előbb oly üresek voltak a helyek: az utolsó udvar, mielőtt balsorsa nagygyá nem tevé, úgy tűnt föl XIV. Lajos tágas termeiben, mintha valamely törpe nemzedék lépdelne az egykori óriások palotáiban.

Midőn az idő halálos csapást mér a birodalmakra, mindig valamely nagy név tapad a romokhoz, mely rájuk borulván, szárnyaival befödi. Miért bántaná XIV. Lajos árnyát az, hogy Versailles királyi fényét ma a katona nemes nyomora váltá fel s a csodák és vértanuk képeit profán festmények helyettesitik? Ő tette dicsővé a vallást, művészetet és hadsereget; nagyon rendén van tehát, hogy palotájának romjai nyújtsanak menhelyet a vallás, művészet és hadsereg romjainak.

VII. FEJEZET.

A g ó t h e g y h á z a k.

Minden a maga helyén jó, tartja egy régi közmondás, mely azonban annyira igaz, hogy e nélkül semmi tökéletes nem képzelhető. A görögök épp oly kevésbé láttak volna szívesen Athénban egy egyiptomi templomot, mint az egyiptomiak Memphisben egy görög imaházat. E két emlék, helyet cserélvén, elvesztette volna lényeges szépségét vagyis öszhangzatát a népek erkölcsével és intézményeivel. E megjegyzés általán valamennyi régi keresztény templomra egyaránt alkal-

mazható. Figyelemre méltó, de egyszersmind különös jelenség e hitetlen században, hogy a költők és regényírók, mintegy természetszerű visszatérés által őseink erkölcsihez, műveikben újra meg újra fölemlítik a régi várbörtönöket, szellemeket, ódon kastélyokat és góth templomokat: annyi kellem, annyi vonzó van a haza és vallás történetére vonatkozó emlékekben! A nemzetek nem dobják el magoktól a régi erkölcsöket, mint az ember az elkopott ruhát. Egy részök talán idővel lefoszlik, vagy erővel letépetik, de mindig maradnak belőle vissza részek, melyek kirívó tarkaságot képeznek az új öltönyökkel.

Hiába építenék a legizlésteljesebb, a legfényesebb görög templomokat, hogy sz. Lajos *jó népét* egy *metaphisikai isten* imáadására összegyűjtsék, mindig visszahajtana Reims és Párizs *Notre-Dame*-a után; mindig visszakivánná azon mohos, barna bazilikákat, melyek alatt elhunyt nemzedékek nyugosznak és apáinak szellemei virrasztanak; soha nem tudná feledni a *Montmorency*-ek sirját, hol mise alatt térdre *szokott* borulni, s melynek közelében áll azon keresztút, hova születése után vitték. Mindez onnan van, mert szorosán összefügg erkölcsünkkel; mert valamely emlék csak az által lesz tiszteletre méltóvá, ha a századok egy hosszú mult történetét jegyezték föl barna falaira. Ezért nem találunk semmi csodálatosat azon templomon, mely a mi időnkben épült, melynek boltozatai és kupolája szemeink előtt emelkedtek. Isten az örökkévaló törvény: eredetének és mindannak, mi tiszteletére vonatkozik, mintegy el kell tünni az idők éjjelében.

Az ember nem léphet góth templomba a nélkül, hogy bizonyos borzongás, az Istenség titokszerű jelenlétének érzete ne fogná el keblét; mintegy visszaképzeli magát azon időkbe, midőn a szerzetesek, elvégezvén a zárdát körülfekvő erdőségek mélyén elmélkedéseiket, visszatértek s az Ur oltára előtt leborulván, dicséneket zengedeztek az éj csendében. Mintha a régi Franciaország éledne föl újra; az ember látja a sajátyszerű

öltözeteket s a maitól annyira különböző népet; eszébe jutnak e nép forradalmi, munkássága és művészete. Minél távolabb esnek tőlünk ezen idők, annál büvösebb hatást gyakorolnak reánk, annál jobban eltöltenek azon gondolatokkal, hogy az *ember semmi*, s az élet évei egy gyorsan elröpülő pillanat.

A góth stylnek, minden idegenszerűsége daczára, megvan a maga sajátlagos szépsége.¹⁾

Az erdők voltak az Istenség első templomai, s az embereknek az erdők adták az építészet legelső eszméjét. E művészetnek tehát az éghajlat szerint változnia kellett. A görögök, a pálmafa mintájára, elegáns korinthusi oszlopokat emeltek; fölül lombszerű koronával ékitve. A régi egyiptomi styl roppant oszlopai a függefa-, sykomorus-, platán- s Ázsia és Afrika egyéb óriás fáihoz hasonlitanak.

Apáink templomainak a gallok erdői szolgáltak mintául, s így tölgyeseink egész napjainkig megőrzék szent eredetöket. A levél alakra vésett boltívek, a falakat támogató hatalmas gyámoszlopok, melyek mint egy kettétört faderék, hirtelen végződnek, a boltozat hűs árnya, a szentélyben uralkodó sötétség, az oldalcsarnokok homálya, a titkos átjáratok, a földbe sülyedt ajtók, szóval minden az erdők labirintjeire emlékeztet a góth templomban; minden a vallásos félelem, a titkok és Istenség érzetét kelti föl bennünk. Az épület bejárata elé állított két magas torony a templomudvar fűz- és szilfái fölé emelkedve, festőileg ékelődik be az ég azur boltozatába. Majd a fölkelő nap sugarai aranyozzák meg csillogó ormaikat, majd felhő-koszoruk képződnek fejük körül, vagy még egyszer oly magasaknak látszanak, ha köd ereszkedik a láthatárra. Magok a madarak gyakran elnézik fáik és erdőik gyanánt; vén hollók röpködik

¹⁾ A góth építészetet, valamint az ugyane stylü szobrászatot is az araboktól származtatják. Mi azonban, az egyiptomi emlékekkel való rokonságunknál fogva, hajlandóbbak vagyunk azt hinni, hogy a keleti keresztényektől maradtak reánk; habár legvalószínűbb, hogy a természetnek köszönik eredetöket.

körül és ülnek meg erkélyein. De egyszerre felhangzik a torony s messzeriasztja a jóhiszemű szárnyasokat. Azonban a keresztény művész nem elégedett be azzal, hogy erdőt épített a kövekből, annak moráját is utánozni akarta; s valóban az orgona és függő érczek segélyével a meglepetésig hiven tudja visszaadni az erdők sohajait s a rengeteg mélyén végighullámzó dörgés moráját. A századok, e vallásos hangok által fölébresztetvén, kikelnek mohos sirjaikból, fölemelik ős-szózataikat a hideg kövek méhéből és fohászaik bevegyülnek a tágas bazilika viszhangjába: a szentély felsohajt, mint az ó-kor jósnőjének barlangja, s mig fejünk fölött zúg a himbálózó ércz, lábaink alatt mélyen hallgatnak a hall földalatti csarnokai.

MÁSODIK KÖNYV.

BÖLCSÉS SZET.

I. FEJEZET.

Csillagászat és számtan.

Lássuk most a kereszténység hatásait a tudományokban általán; ezek három fő-szakra oszthatók: bölcsészetre, történelemre és szónoklatra.

Bölcsészet alatt itt, a fentebb jelzett két utolsón kívül, valamennyi tudomány-ág tanulmányát értjük.

Látni fogják, hogy a vallást védelmezvén, nem támadjuk meg a *bölcséséget*: távol vagyunk tőle, hogy az álbölcsélet pöffeszkedéseit összezavarjuk az'ész és sziv józan ismereteivel. A *valódi bölcsészet* a népek agg korának ártatlansága; midőn t. i. az emberek megszűnnek természeti ösztönből vonzódni az erény iránt, az ész érvei által rábirtan gyakorolják azt. E második ártatlanság kevésbé biztos az elsőnél, de ha valaki szert tesz reá, magasztosabb, mint amaz.

Akármely oldalról vizsgáljuk is az evangéliumi istentiszteletet, úgy találjuk, hogy fölemeli a gondolatot és nagy mérvben alkalmas az érzelmek kiterjesztésére. A tudományokban dogmái nincsenek ellentétben semmi természeti igazsággal, tana nem tilt el semmi tanulmánytól. A régieknél a bölcsész minden lépten egy istenségbe ütközött, s Apollo vagy Jupiter papjai által halál vagy száműzetés büntetésének terhe alatt egész életén át tudatlanságra volt kárhoztatva. Ellenben,

minthogy a keresztények Istene egyik csillag szűk ke-
retére sincs szorítva, átengedte az égi testeket a tudó-
sok kutatásainak, *vitatkozásaik táplálékául eléjük dobta
az egész világot*. A természetbuvár elemezheti, mérle-
gelheti a levegőt a nélkül, hogy félnie kellene, hogy
Juno haragját magára vonja. Nem testünk elemeit, ha-
nem lelkünk erényeit fogja egykor a legfőbb Biró tőlünk
számon kérni.

El vagyunk rá készülve, hogy a Szentszék néhány
bulláját vagy a Sorbonne néhány tilalmát fogják elle-
nünk felhozni, melyek e vagy ama bölcsészeti felfödö-
zést kárhoztatják; de viszont a római udvar hány ren-
deletét idézhetnők, melyek éppen e tudományos vizsgáló-
dások előnyére hozattak? Mi ebből a következés?
Az, hogy a papok, kik szinte emberek, mint mi, többé
kevésbé fölvilágosodottak voltak a századok természe-
tes fejlődése vagy hanyatlása szerint. Elég, hogy a ke-
reszténység, *magában* véve, mint tan, soha nem nyilat-
kozott a tudományok ellen; ezen alapon nyugszik fön-
nebbi állításunk.

Különben, jól jegyezzük meg, hogy az egyház
csaknem mindig pártolta a művészeteket, habár kissé
ovatos volt az elvont tanulmányokkal szemben; mi által
szokott bölcsességét nyilvánítá. Hasztalan erőlködnek az
emberek, soha nem fogják a természetet egészen átér-
teni; mert nem ők mondák a tengereknek: „Eddig
jöttök és nem tovább; itt megtörik hullámainok kevély-
sége.” Rendszerek rendszereket fognak követni, és az
igazság örökké ismeretlen marad. „Mért nem tárja fel
— kiált Montaigne — előttünk egykor a természet ke-
belét? Istenem! mennyi visszaélést, mennyi hibát lob-
bantana szegény tudományunk szemére!”

A régi törvényhozók e pontban is, mint sok
egyébben, tökéletesen egyetértve a keresztény vallás
elveivel, utjukba állanak a bölcsészeknek ¹⁾ és tisztelet-

¹⁾ A görögök bölcsészet-ellenes gyűlölete a végletekig ment
és bünné fajult, midőn Sokratest halálra kárhoztatá.

tel halmozzák el a művészeket. Tehát a kereszténység állítólagos üldözései a régieknek, kiknek bölcsesége iránt oly csodáló tisztelettel viseltetünk, épp úgy szemökre vethetők. Róma építése után 591. évben a senatus törvényt hoz a város bölcsészeinek száműzetésére; és hat évvel később Cato visszaküldeti Karneadest, Athén követét, mert „félő — ugymond — hogy a fiatal-ság megkedveli a görögök elméskedéseit, és elveszti a régi erkölcsök egyszerűségét.“ Ha Kopernik rendszere félreismertetett a római udvar által, nem hasonló sorsban részesült-e ugyanaz a görögöknél? „Aristarch — mondja Plutark — azon nézetben volt, hogy a samosi Kleanthest a görögöknek törvényszék elé kell állítani és elítélni, mint istenkáromlót, ki a világot ki akarja vetni sarkából; ezen ember ugyanis a látszatot akarván megmenteni, azt állítá, hogy az ég mozdulatlan s a föld mozog az állatöv ferde körén, egyszersmind tengelye körül is megfordulván.“ ¹⁾

A mai Róma mégis okosabban járt el; mert ugyanazon egyházi törvényszék, mely előbb Kopernik rendszerét kárhóztatá, hat évvel később megengedte tanítani, mint *vélelet*. Különben lehet-e csak kívánni is egy római paptól több csillagászati tudományt, mint Tycho-Brahe-é, és e nagy ember mindig tagadta a föld forgását. És végre mégis egy Gergely pápa alakítja át a naptárt; egy Baco szerzetes találja fel a látcsövet; egy Cúza bibornok, egy Gassendi pap lesznek a csillagászat védői, pártfogói és fáklyavivői.

Plato, e szép lángész, ki a fensőbb tudományokat annyi odaadással szerette, legszebb munkái egyikében határozottan kimondja, „hogy a magasabb ismeretek nem mindenkinek hasznosak, hanem csak a hivatottak kis csoportjának,“ és hozzá teszi e tapasztalásigazolta megjegyzést: „a teljes tudatlanság sem nem a legna-

¹⁾ Plutark. — Tudjuk hogy Plutark szövegében hiba van, és ellenkezőleg Kleanthes akarta a samosi Aristarchot a föld mozgása iránti véleménye miatt elítéltetni; ez azonban semmit nem von le fönnébbi állításunk értékéből.

gyobb rossz, sem nem a legveszedelmesebb, s a rendszer nélkül felhalmozott ismeretek sokkal károsabbak.“

Ha tehát a vallás e tekintetben igazolásra szorult, bővében vagyunk a régi és újabb tekintélyeknek. Hobbes számos értekezést irt a minden tudományok közt legbiztosabb tudomány bizonytalanságáról, a számtanról. Ezek egyikében, melynek czime: *Contra Geometras, sive contra phastum Professorum*, sorra előveszi Euklides definitioit, és egyenként kimutatja, mennyi hamis, bizonytalan és önkényű van bennök. Figyelemre méltó, minő modorban fejezi ki magát: *Itaque per hanc epistolam hoc ago, ut ostendam tibi, non minorem esse dubitandi causam in scriptis mathematicorum quam in scriptis physicorum, ethicorum, etc.* „E levelem célja, kimutatni, hogy épp annyi okunk van a matematikusok állításaiban kételkedni, mint a természettudósok-vagy erkölctanárokéban“ stb.

Baco még sokkal erősebben nyilatkozik a tudományok ellen éppen akkor, midőn azokat védelmezni akarja. E nagy ember szerint „a fölületes bölcelet a legfőbb lény tagadására vezethet, míg a teljes tudás egyenesen Istenhez vezérel.“

Ha ez igaz, mily borzasztó is egyszersmind! mert míg akad egy lángész, mely a Baco által követelt teljes tudásra eljut, hol, Pascal szerint, az ember egy második tudatlanságban találja magát, hány középszerű szellem nem fog eljutni soha, és így mindig a tudomány azon ködében botorkál, mely elfödi előle az Istenséget!

Mindig a kevélység szédíti meg a tömeget s okozza az emberek bukását; lehetetlen őket meggyőzni, hogy éppen akkor, midőn elbizakodottan azt hiszik, hogy mindent tudnak, semmit sem tudnak. Csak a nagy emberek képesek az ismeretek azon magaslatára emelkedni, honnan letekintve az összehalmozott tudománykincsek eltűnnek, s az ember magát eredeti szegénységében találja. Ez az oka, hogy a józan gondolkozású bölcsek a tömegre nézve igen veszélyesnek tartották a bölcsészetet. Locke *Tanulmány az emberi értelem fölött*

czimü müve IV. könyvének három első fejezetében kimutatja ismereteink határait, melyek oly közel esnek hozzánk, hogy szinte kétségbe ejtenek.

„Miután — mondja a bölcész — ismereteink ily szűk korlátok között mozognak, mint azt fönnebb bizonyítám, hogy szellemünk jelen állapotát tisztábban lássuk, talán nem fog ártani, ha tudatlanságunk ismeretére szert teszünk, mi nagyon jó szolgálatot tehet a vitás kérdések eldöntésében; mert ha tudjuk, meddig terjednek világos fogalmaink, nem engedjük magunkat a sötétség azon örvényébe sodortatni (hol szemünk egészen hasznavehetetlenek és képességeink, semmiről sem tájékozhatnak) *melynek mélyén elfogultan azt hisszük, hogy semmi sincs az emberi értelem fölött.*“

Végre, tudjuk, hogy Newton elundorodván a számtan tanulmányától, évekig hallani sem akart róla; Gibbon pedig, ki oly sokáig volt az új eszmék apostola, közelebb ezt írta: „Az exact tudományok hozzászoktattak minket az erkölcsi bizonyosság kicsinylése- sőt megvetéséhez; pedig ebből származnak a szép érzelmek, ez intézi életünk véleményeit és cselekményeit.“

Valóban, nem ok nélkül jöttek tekintélyes férfiak azon gondolatra, hogy a tudomány emberi kézben megdermeszti a szívet, sivárrá teszi a természetet, istentagadásra vezeti a gyöngé szellemeket és az istentagadásból bűnre; ellenben a művészetek kellemesekké teszik napjainkat, elbájolják a lelket, hitet öntenek belénk Isten iránt, és a vallás által az erény gyakorlatára buzdítanak.

Rosseaut, kinek tekintélye itt gyanus lehetne, mellőzve, a többi közt Descartes nagyon sajátyszerűleg nyilatkozik épp azon tudományról, melynek dicsősége egy részét köszöni.

„Szerinte — mondja tudós életirója — tévesztett dolog az egyszerű számok- és képzelt mértani alakokkal annyira foglalkozni, mintha minden *e kicsinységeken* (bagatelles) fordulna meg, azokon túl pedig már semmi egyéb nem léteznék. Sőt nemcsak haszontalannak, hanem egyenesen veszélyesnek tartotta e bizonyítgatásokba

tülmélyen beleereszkedni, melyek inkább a véletlen, mint szorgalom és tapasztalás eredményei szoktak lenni. Ugy volt meggyőződve, hogy e törekvés észrevétlen elszoktat bennünket az ész használatától, s leterel az általa bevilágított helyes utról.“

A mértanra alkalmazott számtan szerzőjének e véleménye mindenestre figyelmet érdemel.

Castel atya, a maga részéről, ugyancsak leteszi a tárgyat, mely fölött oly szerencsésen értekezik: „Általában — mondja a tudós — túlbecsülik a számtant... A mértanban vannak ugyan magas igazságok, de vannak még nem eléggé világos tételek s oly nézponatok, melyek fölött csak át kell surranni. Minek tagadnánk, hogy e tudomány tele van képtelenségekkel, látszólagos ellenmondásokkal, a rendszerből kierőszakolt folyományokkal, megengedésekkel, egyesek véleményeivel, sőt föltevésekkel és helytelen következtetésekkel.“

Ha Buffonnak hinni akarunk, „*az, a mit mi számtani igazságoknak nevezünk, visszavihető az eszmék azonosságára, melyekben nincs semmi realitas.*“ Végre Condillac szintoly kicsinylő megvetéssel szól a geometrákról, mint Hobbes. „Ha számaik közül kibontakozván valamely más természetű kutatás terére lépnek, hasztalan keressük nálok azt az előbbi nagy világosságot, határozottságot és szellemerőt. Eddig négy híres metaphysikust ismerünk: Descartes-t, Malebranche-t, Leibnitz-ot és Locke-t; ezek közül csak az utolsó nem volt geometra, és mennyivel fölülmulja a három elsőt!“

Ez az ítélet nem egészen helyes; mert a tiszta metaphysikában Malebranche és Leibnitz sokkal több, mint az angol bölcész. Igaz, hogy a mértani tehetségek gyakran nagyot botlanak az élet rendes menetének megítélésében; de ez is az elv túlhajtott alkalmazásából származik. Ők mindenütt föltétlen igazságokat keresnek, holott az erkölcsben és politikában csak viszonyos igazságok vannak. Az szigoruan igaz, hogy kétszer kettő négy; de ki merné állítani, hogy valamely törvény azért, mert Athénben jó, épp oly jó Párizsban is?

Tény, hogy a szabadság nagy kincs; de valjon azért vérpatakokat kell-e ontani, hogy valamely népre oly mérvben erőszakoljuk rá, minőt az még elviselni nem képes?

A mennyiségstanban csak az elv, az erkölcsstanban csak a következmény jó tekintetbe. Egyik egyszerű, a másik viszonyos igazság. Különben, a mértan irányzóját semmi nem zavarhatja meg, míg a bölcsész szívét minden. Ha majd ez utóbbi eszköze épp oly biztos lesz, mint az előbbié, akkor remélhetjük, hogy teljesen fel fogjuk ismerni a dolgok alapjait; addig hibákra kell számitanunk. Ki mértani szigorral akarna a társadalmi viszonyok fölött itélni, az a legoktalanabb vagy leggonoszabb ember lenne.

Különben a mennyiségtan oly kevésbé mutat magas értelmi fejlődésre azoknál, kik azt művelik, hogy ellenkezőleg, inkább mint gyöngeségük támasza, mint elégtelen tehetségek pótléka, mint oly rövidítési módszer tekintendő, melynek segítségével az eredmények könnyen rendezhetők és osztályozhatók oly főben, mely a nélkül erre képtelen lenne. Tulajdonképpen nem egyebek, mint az eszmék általános jelei, melyek megkímélnék bennünket a fáradságos kutatástól, számjegyi czimiratai bizonyos mennyiségű kincsnek, melyet senki meg nem olvasott, eszközök, melyekkel dolgozunk, de nem magok a tulajdonképpeni dolgok, melyekről szó van. Tegyük föl, hogy egy gondolat A , egy másik B által jelöltetik; mily roppant különbség lesz a között, ki e két gondolatot ezer különböző erkölcsi, politikai és vallási viszonyaiban taglalva kifejtí, és a között, ki tollal kezében gépies türelemmel megszorozva a maga A -ját a maga B -jével, sajtászerű combinatiót állit ugyan elének, de a lélek nem lát egyebet, mint a két meddő betű tulajdonságait.

De ha valamely gyermeket, minden egyéb tudományt kizárva, csupán csak a mennyiségtanban, mely oly kevés eszmét ad, oktatnátok, könnyen megeshetnék, hogy a gyermekben maga az eszmék forrása is kiszá-

radna, a legszebb természeti idom eltorzulna, a legtermékenyebb képzelőtehetség kialudnék, a leghatalmasabb, legterjedelmesebb értelem köre szűk határok közé vonulna vissza. Megtöltenétek e fiatal főt a számok és alakok roppant halmazával, melyek nem jelentenek semmit; hozzászoktatnátok megelégedni egy adott összeggel és nem tenni egy lépést sem az elmélet segélye nélkül, soha nem használni saját erőit, mesterséges műtétekkel segíteni emlékezőtehetségén úgy, mint gondolatain, nem ismerni alaposan semmit, és végre nem szeretni semmit, csak azon szigorú elveket és azon föltétlen igazságokat, melyek felforgatják a társadalmat.

Azt mondják, hogy a mennyiségtan a fiatal ember értelmének szabályozója s arravaló, hogy a helytelen okoskodás hibáit kiigazítsa. Erre valaki épp oly elmésen, amily találólag azt felelte: „Ahhoz, hogy az eszmék rendeztessenek, mindenekelőtt eszmék szükségesek; egy gyermek *értelmét* szabályozni, annyi, mint üres szobában rendet akarni csinálni. Adjatok előbb neki tiszta fogalmakat erkölcsi és vallási kötelmeiről; tanítsátok az isteni és emberi tudományokra; azután, ha kellő gondot fordítottatok növendéketek szívének nevelésére, ha eléggé megtöltöttétek agyát összehasonlítási tárgyakkal és kétségtelen elvekkel: csináljatok benne rendet, ha akartok, mértanótokkal.“

De hát valjon csakugyan igaz-e, hogy a mennyiségtan tanulmányozása oly elengedhetetlenül szükséges az életre! Ha kell lenni hatásának, ministereknek, egyházi és polgári osztályoknak, mit csinálnak mindezen állásu férfiak a kör vagy háromszög tulajdonságaival? Azt mondják: positiv dolgokat akarunk. Nagy Isten! ugyan lehet-e valahol kevesebb positivumra számítani, mint azon tudományokban, melyek egy század alatt annyi rendszerváltozáson mennek keresztül? Mit érdeklí az a földművest, hogy a föld eleme nem *homogen*, vagy a favágót, hogy a fa *pyrolignosus* anyag. Bossuet beszédének egyetlen ékesszóló lapja sokkal hasznosabb a társadalomra, és megírásához sokkal több szellem ki-

vántatik, mint egy egész kötet bölcsészeti szörszálhasogatáshoz.

De — mondják — a tudomány felfödözései a gépies foglalkozások, ipar és földművelés tökéletesítésére alkalmaztatnak. E nagyszerű felfödözések eddig csaknem soha nem mutatták fel azt a roppant eredményt, mit tőlök vártak. A földművelés előhaladása, Angolhonban, nem annyira a tudományos észleletek, mint inkább a türelmes munka-, és a bérlő szorgalmának eredménye, ki fáradhatatlan kitartással turkálja a sziget hálátlan földjét.

Hibásan tulajdonítjuk a tudományoknak azt, mi a társadalom természetes fejlődésének következménye. A munkás kezek és igavonó állatok folyton szaporodnak; tehát aránylag az ipar készleteinek s a föld terményeinek is szükségképpen szaporodni és tökéletesedni kell. Hogy ma könnyebb ekékkel dolgozunk, hogy a mesterségek számára tökéletesített gépeink vannak, ez mindenestre előny; de azt hinni, hogy a lángész és emberi bölcsesség egyedül a gépies találmányok bizonyos korlátai közé volna zárva, nagyon szomorú tévedés.

Mi a szoros értelemben vett mértant illeti, be van bizonyítva, hogy elég rövid idő alatt elsajátítható belőle mindaz, mi arra szükséges, hogy valaki jó mérnök legyen. Mi e gyakorlati mértan keretén kívül esik, az a *geometria speculativá*-hoz tartozik, melynek épp úgy megvannak a maga játéka, haszontalan szörszálhasogatásai és — hogy úgy mondjam — regényei, mint a többi tudományoknak. „Jól meg kell különböztetni — mondja Voltaire — a hasznos mértant, a meddón kutató mértantól. . . . Próbáljátok, ameddig tetszik a kör négy-szögösítését, és mi elismerjük, hogy éleselméjű tudósok vagytok; de egyszersmind, hogy hasonlítok azon arithmetikushoz, ki a számok tulajdonságait vizsgálja a helyett, hogy saját sorsával vetne számot. Midőn Archimedes a testek aránysúlyát feltalálta, hasznos szolgálatot tett az emberi nemnek; de mi haszna van annak: három olyan számot találni, melyek közül kettő-négyze-

teinek különbsége, hozzáadva hármat, mindig tökéletes négyzetet ad? *Nugae difficiles.*“

Bármily nehéz is a matematikusok feladata, bármily fáradságos a mennyiségtani igazságok földerítése, mégis, mondjuk ki, a természet nem az ő számukra jelölte ki az első helyet. Néhány *feltaláló* lángészt kivéve, valamennyit szomorú feledésre kárhóztatja; sőt még e nagy szellemeket is ugyanazon veszély fenyegetné, ha a történész ügyöket fel nem karolná s nevöket a világnak ki nem hirdetné. Archimedes Polybiusnak köszöni dicsőségét, és Newton hirnevét köztünk Voltaire alapítá meg. Plato és Pythagoras, mint erkölcstanítók és törvényhozók élnek; Leibnitz és Descartes nem annyira mint geometrák, hanem inkább mint metaphysikusok ismeretesek; D’Alambert Varignon és Duhamel sorsára jut, kiknek az iskolákban még ma is tisztelt nevei a világ előtt csak az akadémiai dicsbeszédekből ismeretesek, ha csak tudós s nem író is egyszersmind. A költő néhány verssel átörökíti nevét a késő nemzedékre, halhatatlanná teszi századát, és átadja a jövőnek azokat, kiket lantjára méltatott; a tudós életében alig ismeretve, halála utáni napon feledésbe megy. Akaratja ellenére is hálátlan, mert semmit nem tehet a nagy emberért, a hőséért, ki őt kegyeivel elhalmozá. Hasztalan kölcsönzi át nevét a vegyész kályhájának, vagy a phisikus valamely gépének: e tiszteletreméltó erőlködések nem biztosítják számára a halhatatlanságot. A Dicsőség szárnyak nélkül született: hogy égfelé emelkedhessék, kölcsön kell kérnie a Muzsákét. Corneille, Racine, Boileau, a szónokok, történészek és művészek tevék XIV. Lajost halhatatlanná, és nem a tudósok, kik szintén e században tündököltek. És ez így volt minden időben, minden országban. De némuljanak el a mennyiségtudósok panaszai a miatt, hogy a népek egyetemes ösztön következtében eléje teszik az irodalmat és művészetet a tudományoknak. Ez onnan van, mert valóban, ki csak egy erkölcsi törvényt, egy meghatározó érzelmet hagyott a világnak, sokkal hasznosabb volt

a társadalomra, mint a geometra, ki a háromszög legszebb tulajdonságait fődözte fel.

Különben, talán nem volna nehéz a mennyiség-tan föltétlen ellenségeit összehozni azokkal, kik e tudományt mindennél előbbre teszik. E nézeteltérés egy közönségesen elterjedt hibából származik, t. i. nem tudnak különbséget tenni a *nagy* és *ügyes* mathematicus között. Van *materialis* mértan, mely a vonalak-, pontok- és $A+B$ -vel foglalkozik; ebben idő és kitartás mellett, a legközönségesebb tehetség is bámulatos előhaladást tehet; általa az ember egy mértani géppé lesz, mely, mint Pascal számgépe, minden nehézség nélkül oldja meg a legbonyolultabb műveleteket. A tudományokban mindig az a legképzettebb, a ki leghátul jó; innen van, hogy nálunk ma egy gymnasiumi tanuló többet tud a mennyiség-tanból, mint Newton, s hogy a ki ma tudósként szerepel, a következő nemzedék által tudatlannak nyilváníttatik. — A mértan napszamosai, számaikkal eltelten, kicsinylő megvetéssel tekintenek a képzelő tehetség művészetére; szánakozólag mosolyognak, ha valaki nekik az irodalomról, erkölcsről, vagy vallásról beszél; az mondják: mi *ismerjük* a természetet. De mennyivel szeretetre méltóbb Plato *tudatlansága*, ki ugyanezen természetet *titokszerű költészetnek* nevezi.

Szerencsére, van a mértannak egy más neve is, az *értelmi* mértan. Ezt kellett tudni mindazoknak, kik Sokrates tanítványai közé fölvétetni ohajtottak; ez a kör és háromszög mögött mindig az Istent látja; ez teremtette Pascalt, Leibnitzot, Descartest és Newton. Általában a feltaláló geometrák valamennyien vállásosak voltak.

Tagadhatatlan, hogy a nagy emberek e geometriája kevés egyént mutat fel napjainkig; mert míg egyetlen lángész akad, mely a tudomány fensőbb légkörébe emelkedik, hány ezren vesznek el a tömkeleg tájékozhatatlan ösvényein. Figyeljük meg itt egyikét azon visszahatásoknak, melyek oly gyakoriak a Gondviselés törvényeiben: a vallástalan idők szükségképp

a tudományok vallástalan időket teremtenek. Midőn valamely században az ember annyira jutott, hogy tagadja az Isten létét, — mivel mégis nagyon érzi a lélekének kiegészítő részét képező pozitív igazságok alapkövének hiányát, — új igazságok után kutat, s azokat a tudomány elvonásaiban hiszi feltalálni. Más részről természetes, hogy a közönséges szellemek, vagy kevésbé gondolkodó, fiatal emberek mennyiségtani igazságokkal találkozáván a mindenségben, azokat látván az égben Newtonnal, a vegytanban Lavoisierrel, az ásványokban Haüy-el: mondom nagyon természetes, hogy utoljára ezeket tartják a dolgok tulajdonképpeni okfejtésnek, és azon túl nem látnak, de nem is keresnek semmit. A természet azon egyszerűsége, melynek őket, — miként Aristotelest egy *első mozgatóra*, és Platot egy *örökkévaló mérnökre* kellene vezetnie, — csak arra szolgál, hogy tévuttra terelje: nemsokára Isten az ő szemekben nem egyéb, mint a dolgok tulajdonságai, és magában a számok lánczolatában nem veszik észre a nagy *Egységet*.

II. FEJEZET.

Vegytan és természetrajz.

Ezek a tudomány terén elkövetett kihágások nyújtottak fegyvert a tudomány elleneinek kezébe s idézték föl Rousseau és társai nagyhangú declamatioit. Azt mondják: semmi sem bámulatosabb, mint Spallanzani, Lavoisier és Lagrange felfedezései. Legyen; hisz nem is itt a baj, hanem azon ferde következtetésekben, melyeket kifczamodott elmék e felfedezésekből levonni akarnak. Mit! tehát abból, hogy sikerült bebizonyítani a feloldónedvek egyszerűségét, vagy megváltoztatni a nemzónedvek helyzetét; hogy a vegytan fölemelte vagy, ha úgy tetszik, leszállította az elemek számát; hogy a nehézkedés törvényét a legkisebb deák is tudja; hogy a mértani alakokat egy gyermek is lemácsolja; hogy e vagy amaz író híres ideolog, szükségképpen az követ-

kezik-e, hogy nincs Isten, nincs positiv vallás? — Hol van itt a logika?

Van még egy másik jelenség is, mely különösen a félénk szellemeknél nagyban növelé a bölcsészeti tanulmányok iránt való idegenkedést. Azt mondják: „Ha e felfödözések biztosak, megdönthetetlenek volnának, akkor csak értenők azt a főnhéjazást, mely eltölti nem ugyan azon tiszteletre méltó férfiakat, kik e felfödözéseket tevék, hanem a tömeget, mely e kincset birtokába veszi. De az *ugynevezett* positiv tudományoknál nem dönti-e meg a tegnapi nap tapasztalatát a mainak tapasztalata? A régi természettudósok hibáinak ma is vannak követői és védői. Az irodalom műremeke örök becsü, a századok csak újabb dicsőséget hoznak reá. De azon tudományok, melyek csak a *testek* tulajdonságaival foglalkoznak, egy váratlan pillanatban azt veszik észre, hogy leghiresebb rendszerök elavult. Vegyük pl. a vegytant. Pár évvel előbb mindenki azt hitte, hogy most már a legszabályosabb, legtökéletesebb elnevezéseket sikerült megállapítani, s egyszer csak kiderül, hogy nagyon csalódtak¹⁾. Még néhány tény, és a mai vegyészet minden fiókjait össze kell törni. Ugyan mit nyernek a nevek folytonos felforgatásával? mivel jobb most, hogy a levegő éltető részét *élenynek* nevezik, stb? A tudományok igazi labirint, melybe annál jobban belebonyolodunk, minél inkább iparkodunk kibontakozni.“

Mindenesetre nyomós ellenvetések, de nemcsak a vegyészetre, hanem a többi tudományokra is egyaránt alkalmazhatók. Szemökre vetni, hogy gyakran saját tapasztalataik ábrándítják ki s ismertetik be velök hibáikat, annyi mint jóhiszemü törekvésről vádolni, de egyszer-smind arról, hogy nem képesek a dolgok lényegének titkaiba hatolni. Ki bírja tehát e titkokat? Ki más, mint az első értelem, mely öröktől fogva létezik. Éle-

¹⁾ Itt Chateaubriand egy jegyzetét, melyben a *savak* és *aljak* francia elnevezéseit taglalja, mint ránk nézve egészen érdektelent, szándékosan mellőztük. F.

tünk rövidsége, érzékeink gyöngesége, szereink és segédeszközeink tökéletlensége akadályoz azon egyetemes képlet felfödözésében, melyet Isten örökre elrejtett szemünk elől. Tudjuk, hogy a tudományok *széthontanak, összetesznek*, de *alkotni* semmit sem képesek. E természeti tehetetlenség mutatja az ember gyöngé oldalát, semmisségét. Akárhogy erőlködik, semmire sem mehet, minden ellenszegül; saját használatára nem képes az anyagot meghajlítani a nélkül, hogy az föl ne nyögjön, jajkiáltást ne hallasson: mintha minden munkája osztályosa volna sóhajai- és viharos szive fájdalmainak!

A Teremtő műveiben minden néma, mert nincs semmi erőlködés; minden csöndes, mert minden engedelmeskedik: szólott, és a chaos megszűnt zavarogni; mondá: legyen, és az égi testek zaj nélkül váltak ki s foglalák el helyöket a mérhetetlen térségekben. Az anyag egyesült erői úgy aránylanak Isten egy szavához, mint semmi a mindenhez, pillanat az örökkévalósághoz. Ellenben nézzétek az embert munkája közepett; mily roppant géphalmaz veszi körül! Vasat hegyez, mérget készít, segélyül hívja az elemeket; bömbölteti a vizet, süvölteti a léget, izzasztja kohóit. Tüzzel fegyverkezve mit akar ezen új Prometheus? Talán valamely világot fog teremteni? Nem, rombolni fog: minden munkája egy növény, egy állat életébe kerül, — e szörnyeteg csak halált szülhet!

Legyen az nevelési előítélet, vagy a pusztákban bolyongni szerető s a természet tanulmányozásában szívünknek túlsúlyt engedő hajlamunk, — de megvalljuk, nekünk mindig rosszul esett látni, hogy az *elemző* és *osztályzó* szellem uralkodik azon tudományok terén, hol csak Isten jóságát és szépségét kellene megfigyelnünk. — Ha szabad így szólanunk: mégis nagyon szánalomra méltó dolog az napjainkban, hogy az ember, mint valami *emlős állat*, Linné rendszere szerint, a majmok, denevérek és lajhárok osztálya közé soroztatik. Valjon nem sokkal okosabb lett volna-e őt a teremtés élén meghagyni, hova Mózes, Aristote-

les, Buffon és a természet helyezé? Lelkével az eget, testével a földet érintvén, oly szép volt őt azon gyűrű gyanánt látni, mely a lények láncolatában a látható világot a láthatatlannal, az időt az örökkévalósággal összeköté!

„Még e században is — mondja Buffon — midőn, úgy látszik, nagy gond fordítottatik a tudományok művelésére, azt hiszem, könnyű észrevenni, hogy a bölcsészet elhanyagoltatik és pedig talán nagyobb mérvben, mint valaha; az *ugynevezett* tudományos művészetek illő helyet foglalnak el; a szám- és mértan módszerei, a növénytan és természetrajz osztályozásai, szóval az alakok és szótárak foglalkoztatják csaknem az egész világot: azt képzelik, hogy többet tudnak, mivel a jelvényes kifejezések és tudományos frázisok számát növelék, és nem veszik észre, hogy ezek tulajdonképpen csak állványok, melyek által a tudományhoz juthatni, de nem magok a tudományok; hogy csak akkor kell őket használni, ha nem nélkülözhetők, de mindig némi bizalmatlansággal, nehogy éppen akkor hagyjanak cserben, midőn az épülethez kellene alkalmaznunk.“

Találó megjegyzés; de mi ennél még sokkal nagyobb veszélyt látunk az *osztályozásban*. Nem kell-e attól félnünk, hogy a minden ismereteinket érzéki jelekre visszavivő s a teremtés különböző nemeiben csak ujjakat, fogakat, csőröket látó tudomány ifjainkat észrevétlen az anyag-elvűségre (materialismus) vezeti. Minden tudomány közt éppen a természetrajz az, melyben a hitetlenség szomorú következményei a legnagyobb mérvben érezhetők. A mit csak megérint, azonnal elhervad; a botanicus, ki erkölcsi érzet és gyöngédség nélkül lép a növények országába, nem érzi azok kedves illatát, nem látja a színek élénkségét, az alak elegantiáját. Hol nincs vallás, ott a szív érzéketlen, sivár, melyből kihalt minden szépség: mert a szépség nem valami kívülünk létező; az ember szívében van a természetnek minden kelleme.

Ha az állatok tanulmányozását tekintjük, mi egyéb

ez a hitetlenre nézve, mint hullák tanulmányozása? Hová vezetik őt kutatásai? mi lehet célja? Ah! tehát az ő számára rendeztetek be e természet-tárlatok; ezen iskolák, hol kaszával kezében a halál tartja előadásait; ezen temetők, melyek közepére órákat állítottak, hogy *megszámlálják a vázakon a perczeket, és kijöljék az örökkévalóságon az órákat!*

Itt, e sirokba, gyűjté össze a semmi a maga csodáit, hol a majom maradványai gunyolják az ember maradványait; itt kell azon tünemény okát keresni, mit *istentagadó természettudós*nak neveznek: mivel mindig a sirok légkörében sétált, lelke elnyerte a *halált*.

Midőn még a tudomány szegény és magános volt; midőn erdők- és völgyekben bolyongott, hogy megfigyelje a kicsinyeinek táplálékot vivő madarat, vagy a barlangjába visszatérő vadat; midőn laboratoriuma a természet, amphitheatruma az ég és mezők voltak; midőn egyszerű és csodás volt, mint a vadonok, hol életét töltötte: akkor vallásos is volt. Egy tölgy árnyékában ülve s a hegyeken szedett virágokból font koszorúval ékítve, megelégedett azon jelenetek ecsetelésével, melyek őt környezék. Könyvei nem voltak egyebek, mint gyógyszerek jegyzéke a test betegségei ellen, vagy ének-gyűjtemények, melyek édes szavai megenyhíték a lélek fájdalmait. Midőn azonban tudományos egyletek alakultak; midőn a bölcsészek nem a természetet, hanem saját hirnevöket keresvén, beszélni akartak Isten műveiről a nélkül, hogy azokat szerették volna: megszületett a hitelenség az önzéssel, s a tudomány többé nem volt egyéb, mint a hitvány dicsőség még hitványabb eszköze.

Az egyház soha nem szólalt fel oly erősen a bölcsészeti kutatások ellen, mint az általunk főnebb idézett bölcsészek. Ha mégis arról vádolják, hogy kissé bizalmatlan volt azon tudományok iránt, melyek — Seneca szerint — *nem orvosolnak meg semmit*, akkor kárhoztatni kell azon nagyszámu törvényhozókat, államférfiakat és moralistákat is, kik sokkal kérlelhetetlenebb

szigorral léptek föl a tudományok veszélyessége, bizonytalansága és homályossága ellen, mint a keresztény vallás.

Hol fogja a tudomány az igazságot felfödözni? Talán Lockeban, kit Condillac annyira magasztal? Leibnitzban, ki Locket oly gyöngének találta az *ideologiában*? vagy Kantban, ki legközelebb megtámadta Locket és Condillacot? Vagy talán Minos-, Lykurg-, Cato vagy J. J. Rousseau-nak fog hinni, kik köztársaságukból számüzik a tudományokat? vagy végre talán elfogadja a törvényhozók nézetét, a kik csak türik? Mily rettenetes lecke, ha maga körül kissé figyelmesen széttétekint! Mily bő anyag elmélkedésre *azon tudás fájának* története fölött, melynek *gyümölcse a halál*. A bölcsészet és pusztulás századai mindig érintkeznek.

Az egyház tehát egy oly kérdésben, mely pártokra szakítá a világot, nem foglalhatott más álláspontot, mint a minőt elfoglalt: megereszté, majd visszatartá a féket a dolgok és idők szelleme szerint; erkölcsanát állítá az emberi ész visszaélései ellenébe, s e szerencsétlen halandó szerencséjére, arra törekedett, hogy számára egyszerű szívet és egyszerű gondolkodást őrizzen meg.

Napjaink egyik legnagyobb hibája, hogy elválasztják az elvont tanulmányokat a költészeti tanulmányoktól. Azok az ész-, ezek a szívhez tartoznak; óvakodni kell tehát, ez utóbbi teljes elhanyagolásával, kizárólag csak az elsőt művelni, és a szerető részt feláldozni a gondolkozó résznek. A physikai és erkölcsi ismeretek szerencsés egyesítése-, főleg pedig vallási eszmék közbejöttével adhatjuk vissza ifjainknak azon nevelést, mely hajdan annyi nagy embert nemzett. Nem kell hinni, hogy a talaj ki van merülve. Ahhoz, hogy Franciaország szép földje új, gazdag aratást adjon, nem kell egyéb, mint hogy apáink rendszere alapján műveltség: ez azon boldog föld, hol az emberiség *védshellemei* uralkodnak és azon isteni *fuvallat* leng, melyből, Plato szerint, az erényre kedvező éghajlat képződik.

III. FEJEZET.

Keresztény bölcsészek. — Metaphysikusok.

Az alapelvek támogatására a példák szolgálnak; az a vallás, mely magáénak mondhatja Bacot, Newtont, Baylet, Clarkot, Leibnitzot, Grotiust, Pascalt, Arnauld-t, Nicolet, Malebranchet, La Bruyèret (nem is említve a szent atyákat, sem Bossuet-t, Fénelont, Massilont, Bourdalouet, kik e munka folyamában csak mint szónokok fognak előjöni) az a vallás — mondjuk — joggal dicsekedhetik, hogy alkalmas a bölcsészetre.

Baco hirnevét *On the Advancement of learning* és *Novum organum scientiarum* című értekezéseinek köszöni. Az elsőben a tudományok körét vizsgálja, minden tárgyat a neki megfelelő tehetség alá rendelve. E tehetségek, szerinte, következők: a *lélek* vagy *érzés*, az *emlékező- és képzelőtehetség*, végre az *értelem*. A tudományok pedig három fő-osztályba sorozhatók, ezek: a *költészet*, *történclem* és *bölcsészet*.

A másodikban elvetvén a syllogisticus okoskodást, a természet tanulmányozásában egyedüli biztos módszer gyanánt a tapasztalati természettant ajánlja. Még most is szívesen olvassa az ember Angolország híres kancellárának hitvallását és azon imát, melyet, mielőtt munkához fogott volna, szokott elmondani. Mily megható e keresztény naivság egy nagy emberben! Midőn Newton és Bossuet Isten nevének említésénél egész alázattal leemelék magasztos fejökről fővegeiket, talán csodálatra méltóbbak voltak, mint midőn az első azon világokat méregette, melyek porát a másik megvetni tanította.

Clarke *Isten léte fölötti értekezésében*, Leibnitz *Theodicéjében* és Malebranche az *Igazság keresésében* oly magaslatra emelkedtek a metaphysikában, hogy csaknem semmi tenni valót sem hagytak magok után.

Mindenesetre elég különös, hogy e század előhaladottabbnak hiszi magát a metaphysika- és dialektikában, mint a megelőző. Pedig a tények ellenünk bizonyítanak. Condillac, ki semmi újat nem mondott, egymaga bizonyosan nem képes versenyezni Locke-, Descartes-, Malebranche- és Leibnitzal. Ő nem tesz egyebet, mint elemeire bontja az első rendszerét, s azonnal eltéved, mihelyt csak egy lépést mer tenni nélküle. Különben a mai metaphysika abban különbözik a régiekétől, hogy a mennyire csak lehetséges, elválasztja az elvont észleleteket a képzelőtehetségtől. Mi elszigeteltük értelmünk különböző tehetségeit egymástól, a gondolkodásnak más, az okoskodásnak megint más tárgyat jelölve ki. Innen van, hogy műveinkben nincs egység, s szellemünk így, mintegy fejezetekre osztva, hasonló azon történelmekhez, melyekben minden dolog önállóan tárgyalatik; ha valamely új szakaszhoz kezdünk, a megelőzőt már elfeledjük, s nem vesszük észre a tények között levő összefüggést; zavarba jövünk éppen a rendszer következtében, s a részleges következmények roppant száma miatt nem juthatunk egyetemes következményhez.

Ha arról van szó, mint Clarke művében, hogy megtámadjuk azon embereket, kik a logika ellen gúnyolódnak, s kiknek be kell bizonyítani, hogy mi épp oly helyesen tudunk okoskodni, mint ők, akkor bámulatos sikerrel alkalmazható az angol tudós rövid, száraz modora; de minden más esetben miért adnánk előnyt a merevségnek a világos, de egyszersmind élénk irány fölött? Plato metaphysikáját ma is szívesen lapozgatjuk, mert ragyogó képzelődés színezi előadását. Modern *ideológistáink* nagy hibába estek, midőn elválaszták az emberi szellem történetét az isteni dolgok történetétől, azt állítván, hogy ez utóbbi semmi positiv eredményhez nem vezet, s csak az elsőnek van közvetlen haszna. Mert valjon, hol szükségesebb az emberi gondolkodás működéseit közelebbről megismerni, mint éppen annak Istenhez való viszonyában? Mit érdekel engem azt

tudni, hogy valjon eszméim érzékeim közvetítésével keletkeznek-e vagy sem? Condillac felkiált: „Elődeim, a metaphysikusok, elvesztek az agyrémek világában, egyedül én találtam fel az igazságot; tudományom használatkiszámíthatatlan. Meg fogom nektek mondani, mi a lelkesület, figyelem és emlékezés.“ De hát mit érek én e tudással? Minden dolog csak annyiban jó, csak annyiban bir értékkel, a mennyiben erkölcsi célja van; tehát minden *metaphysika*, mely nem *theologia* is egyszerűsmind, mint a régieké és keresztényeké, minden metaphysika, mely örvényt váj az ember és Isten között, állítván, hogy ez utóbbi homály, melylyel nem érdemes, de nem is szükséges foglalkozni, minden ilyen metaphysika — ismételjük — haszontalan, veszélyes, mert céltalan.

Mig ellenben a másik, viszonyba hozván engem az Istenséggel, magasztos fogalmakat adván lényem tökéletességéről és méltóságáról, helyes irányu gondolkodásra és cselekvésre ösztönöz. E metaphysika, melyhez erkölcsi célok fűződnek, tulajdonképpen nem egyéb, mint az erényhez vezető magasztos ösvény. Ezt nevezé Plato kiválóan az *istenek tudományának*, és Pythagoras *isteni geometriának*. Ezen kívül minden más metaphysika csak nagyító üveg, melynek segítségével a kíváncsiság felfödözhet ugyan néhány apróbb, szabad szemmel talán nem látható tárgyat, melyet azonban ismerni vagy nem ismerni egyre megy, mert legkisebb ürt sem képez, de nem is tölt be az emberi létben.

IV. FEJEZET.

P u b l i c i s t á k.

Az utóbbi időben nagy lármát csaptunk politikai tudományunkkal; az ember azt hinné, hogy előttünk a mai világ soha nem hallott még beszélni a szabadságról s a társadalom különböző formáiról. Valószínűleg azért próbálgattuk egyiket a másik után bámulatos ügyességgel és szerencsével. Pedig Machiavel, Morus Tamás, Mariana,

Bodin, Grotius, Puffendorf és Locke, valamennyien keresztény bölcészek, már jóval előbb foglalkoztak a kormányformák természetével, mint Mably és Rousseau.

Nem akarjuk e publicisták műveit elemezni, kiknek elég csak neveit fölemlíteni, és mindenki belátja, hogy az írói dicsőség minden neme a kereszténységet illeti. Különben lesz alkalmunk bebizonyítani, hogy az emberi nem szabadságát éppen azon religionak köszöni, melyet ma a rabszolgaság hirdetésével vádolnak.

Nagyon óhajtandó volna, hogy ha valaki még politikai irodalomra adja magát (mitől Isten őrizzen!), kölcsönözne legalább műveinek annyi kellemet, mennyivel a régiekéi birtak. Xenophon *Kyropediája*, Plato *Köztársasága* és *Törvényei* komoly irányu, de egyszerűsmind gyönyörködtető olvasmányok. Különösen Plato nagy mester abban, hogy a legszárazabb értekezésnek is váratlan fordulatot tud adni, s szeretetre méltó még a törvény kihirdetésében is. Itt három aggastyán beszélget, Gnossosból Jupiter barlangja felé tartván; majd lepihennek a ciprusok árnyában, mosolygó virány közegett; amott egy gyilkos, ki akaratlanul oltott ki életet, egy lábbal a tengerben engesztelő-áldozatot mutat be Neptunnak; még távolabb egy idegen költőt fogadnak el illatok és énekek között: isteni férfinak nevezik, borostyán-koszorut tesznek fejére, s a legnagyobb tisztelettel elhalmozván, kikisérik egész a köztársaság határáig, és így tovább. Platonak ezer módja van eszméit kedves alakba öltöztetni: ő szelid tud lenni akkor is, midőn a legszigorubb ítéletet mondja ki, mert a bűnököt mindig vallásos szempontból tekinti.

Figyelemre méltó, hogy az újabb publicisták a köztársasági kormányformát magasztalják, Görögország politikai írói pedig általában előnyt adtak a monarchiának. Mi ennek az oka? Az, hogy ezek, mint amazok, gyűlölték azt, a mivel birtak, és szerették azt, a mivel nem birtak: ez minden ember története.

Különben Görögország bölcsei erkölcsi szempontból fogták fel a társadalmat, a mi bölcészeink pedig

tisztán politikai szempontból. Azok azt akarták, hogy a kormányzat az erkölcsökből származzék; ezek, hogy az erkölcsök a kormányzatból. Azok bölcsészete a valláson alapult, ezeké az istentagadáson. Plato és Sokrates így szóltak a néphez: „Legyetek erényesek, és szabadok lesztek;“ mi pedig azt mondtuk neki: „Legyetek szabadok, és erényesek lesztek.“ Görögország ezen érzelmekkel boldog volt. Majd meglátjuk, mit fogunk elérni mi az ellenkező elvekkel.

V. FEJEZET.

Moralisták. — La Bruyère.

Ugyanazon század írói, bármennyire különbözők is tehetségre nézve, bizonyos közös jellemvonással birnak. Így például Franciaország szép korának írói azonnal föl ismerhetők határozott irányukról, keresetlen kifejezéseik, egyszerű gondolatmenetök- és azon görög-latin szószerkezetről, mely a nélkül, hogy a francia nyelv szellemének ártana, első tekintetre elárulja a forrást, melyből merítették.

Mi több, az irodalmárok, ugy szólván, pártokra oszolnak, a mint ezt vagy amazt a mestert, ezt vagy amazt az iskolát követik. Így a *Port-Royal* írói élesen megkülönböztetik magokat a *Société* íróitól; Fénelon, Massillon és Fléchier bizonyos pontokban érintkeznek; Pascal, Bossuet és La Bruyère megint másokban. Ez utóbbiaknál különösen figyelemre méltó az a kifejezési- és gondolat-gyorsaság, mely nekik egészen sajátjuk. Azonban meg kell vallani, hogy La Bruyère, ki szándékosan utánozta Pascalt, néha meggyöngíti e nagy szellem érveit és modorát. Midőn a *Caractères*-ek szerzője, az ember kicsinységét akarván föltüntetni, így szól: „O Lucil! alig egy parányi részén állasz ez atomnak,“ messze marad a *Pensées* szerzőjének e kitételétől: „Mi az ember a végtelenben? ki foghatja fel őt?“

La Bruyère azt mondja: „Az emberrel csak három dolog történik: születik, él és meghal. Nem érzi midőn

születik, szenved midőn meghal, és elfelejt élni.“ Pascal jobban érezteti velünk semmiségünket: „Az utolsó jelenet mindig vérengző, bármily szép volt is a komédia többi része. Földet dobna az ember fejére, és ezzel örökre vége.“ Mily megrendítő ez utolsó szó. Az ember először látja a *komédiát*, azután a *földet* és azután az *örökkévalóságot*. Mily keserü közöny van az ember e rövid, hideg történetében? ¹⁾ Mindazáltal La Bruyère egyike XIV. Lajos százada remekíróinak. Nincs ember, ki több változatosságot tudott volna adni irányának, többféle alakot nyelvének és szebb fordulatot gondolatának, mint ő. Az ékesszólás magaslatáról leszáll a bizalmaskodásig, enyelgésből átmegy a komoly érvelésbe a nélkül, hogy valaha sértené az izlést vagy az olvasót. Kedvelt fegyvere a guny; mint bölcsész egy színvonalon áll Theophrasttal, de tekintete a tárgyak sokkal nagyobb számát öleli föl; megjegyzései eredetibbek és mélyebbek, mint ezé. Theophrast találgatja, La Rochefoucauld sejti, La Bruyère feltárja, mi a szívek mélyén történik.

Nagy diadal a vallásra nézve, hogy bölcsészei között egy Pascalt és egy La Bruyèret számíthat. E példák után jó adag előítélet kell ahhoz, hogy valaki azt állítsa, hogy csak *törpe lelkek* lehetnek keresztények.

„Ha vallásom hamis volna — mondja a *Caractères*-k szerzője — akkor, megvallom, ez volna a legügyesebb háló, mely csak elgondolható; mert lehetetlen belé menni és foglyul nem ejtetni. Minő fönség! minő fény titkaiban! minő következetesség és lánczolat minden

¹⁾ Pascal jegyzetekkel ellátott kis nyolczadrétü kiadásából e gondolat hiányzik; a kiadók bizonyosan nem találták azt elég *szép irányúnak*. Hallottuk XIV. Lajos századának prózáját kritizáltatni, mint a melyben állítólag nincs semmi öszhangzat, választékosság és igazság Azt mondják: „Ha Bossuet és Pascal fölélednének, nem írának többé így. Mi vagyunk a *par excellence* prózairók, mi értjük a szavak rendezésének művészetét.“ Pedig nem úgy van-e, hogy nálunk *keresett* stylben *közönséges* eszmék fog altatnak, míg XIV. Lajos századának írói egész *egyszerűen* fejezték ki a *nagy* gondolatokat?

tanitmányában! Mily meggyőző okok! Minő őszinteség és ártatlanság erkölcsében! Minő ellenállhatatlan, kényszerítő erő tanu-bizonyságaiban, melyeket három százzal kereszttül azon milliók adának, kik a világon valaha létező emberek közt a legbölcsebbek, legmérsékeltebbek valának; kik közül valamennyit ugyanazon igazság érzete tartott fen a számüzetésben, a bilincsekben, szemközt a halállal és utolsó ítélettel!“

Ha La Bruyère feltámadna, mennyire meg volna lepetve, midőn látná, hogy azon vallás, melynek szépségét és magasztosságát százada nagy emberei kivétel nélküli elismerék, ma *infámisnak*, *képtelennék* és *nevetéségesnek* mondatik. Kétségkívül azt hinné, hogy az *erős lelkek* messze túlszárnyalták író-elődeiket, és hogy mellettök egy Bossuet, Pascal, Fénelon és Racine nagyon közönséges szellemek. Tiszteletteljes félelemmel nyitná föl műveiket, gondolva, hogy minden sorban az emberi szellem egy-egy nagyszerű felfödözésével, magasztos gondolatokkal, vagy talán éppen valamely, előbb ismeretlen történeti ténynyel fog találkozni, mely megdöntetlenül bebizonyítja a kereszténység hamis voltát. Mit mondana, mit gondolna második meglepetésében, mely csakhamar bekövetkeznék az első után?

La Bruyèret elvesztettük; a forradalom megváltoztatta a jellemek alapját. A fősvénység, tudatlanság és önszeretet egészen új alakban mutatja magát. E bűnök XIV. Lajos századában bizonyos udvariasság és valóságosság vegyülékével birtak; ma bizonyos istentelenség és durvaság ömlik el rajtok. A tizenhetedik században finomabb színezetűek és delikátabb árnyalatuak levén, talán nevetségesek lehettek, ma — *gyűlöletesek*.

VI. FEJEZET.

Folytatás. A moralistákról.

Volt egy ember, ki tizenkét éves korában *rudak-és karikákból* előállítá a matematikát; tizenhat éves korában a legtudományosabb értekezleteket írta a hasá-

bokról, minőket csak valaha a világ látott; tizenkilencz éves korában kitalálta azon tudomány gépezetét, mely tisztán az elvont értelem körébe látszott tartozni; huszonhárom éves korában megfejté a légsúlyi tünetényeket s lerontá a régi természettan egyik legnagyobb tévedését; ki azon korban, melyben még mások alig kezdenek élni, befutván az összes emberi tudományok körét, átlátta azok semmiségét, és gondolatait a religio felé irányzá; ki e pillanattól egész haláláig, mely harminczkilenczedik évében lepte meg, folyton beteg és szenvedő állapotban, nyelvet teremtett, melyet Bossuet és Racine beszéltek, mintát adott a legválasztékosabb élcz s a legerősebb érvelésre egyaránt; végre ki szenvedéseinek rövid szünetei alatt elvonás által megfejté a mértan egyik legnehezebb problemáját, és gondolatokat vetett papírra, melyek az Istenre és emberre vonatkoznak: e rendkívüli embert *Pascal Balázs*-nak hitták.

Az ember meglepetésében zavarba jő, ha a keresztény bölcsész *Pensées*-it ¹⁾ fölnyitván, tekintetét azon hat fejezetre veti, melyek az ember természetét tárgyalják. Pascal érzelmei különösen szomorú hangulatuk mélysége és bizonyos mérhetetlenség által tűnnek ki: az ember ez érzelmek közepett döbbenve áll meg, mint a végtelenben. A metaphysikusok beszélnek azon *élvont gondolatról*, melynek semmi közös tulajdonsága sincs az anyaggal, mely betölt mindent a nélkül, hogy valamiben foglaltatnék, mely önmagától él, mely nem enyészhet el, mert részekre nem osztható, és a mely megdöntethetlen érv a lélek halhatatlansága mellett: — a gondolat ezen meghatározására a metaphysikusokat valószínűleg *Pascal* iratainak olvasása vezette.

Sajátságos emléke a kereszténység és napjaink bölcsészetének: Pascal *Pensées*-i a kiadók által értelmezve. Az ember mintha Palmyra romjait, az idő és lángész dicső maradványait látná, melyek tövébe a puszták arabja nyomorult kunyhóját építé.

¹⁾ Gondolatok. F.

Voltaire mondta: „Pascal, e fönséges bolond, egy századdal előbb született.“

Értjük, mit jelent ez az *egy századdal előbb*. Egyetlen megjegyzés eléggé ki fogja tüntetni, hogy *Pascal*, mint *sophista* mennyivel alantabb állott volna a *keresztény* Pascalnál.

A Port-Royal remetéje iratainak melyik részében emelkedik a legnagyobb lángelmék fölé? Az emberről irt hat fejezetben. De e hat fejezet, mely egészen az eredeti bűnről értekezik, *soha nem jött volna létre, ha Pascal esetleg hitetlen*.

Itt egy fontos észrevételt kell tennünk. Azok közül, kik napjaink bölcsészeti nézeteit elfogadták, néuelyek szünetlenül gyalázzák XIV. Lajos századát; mások részrehajlatlanokul akarván föltünni, megengedik, hogy e században volt *képzelő tehetség*, de hiányzott a *gondolkodó tehetség*. A tizennyolczadik század — így kiáltanak — ez a kiválóan *gondolkodó* század.

Részrehajlatlan ember, ki figyelemmel olvassa XIV. Lajos századának íróit, csakhamar észre fogja venni, *hogy semmi sem kerülte ki figyelmöket*, hanem hogy magasabb szempontból tekintvén a tárgyakat, undorral fordultak el azon ösvénytől, a melyre mi léptünk, s melynek végén éles szemök örvényt fődözött fel.

Ezer bizonyítékot hozhatunk fel ezen állítás mellett. Tán azt hiszik, azért voltak e nagy emberek valamennyien vallásosak, mert nem ismerték a vallás ellen támasztott nehézségeket? Feledik-e, hogy Bayle éppen ezen korban hirdeté kételyeit és sophismáit? Nem tudják-e, hogy Clarke és Leibnitz a hitetlenség ellen küzdöttek, hogy Pascal a vallást *akarta védelmezni*; hogy La Bruyère az *Erős szellemek* ellen írta fejezetét, és Massillon ugyanazok ellen szerkeszté a *Jövő igazsága* címü beszédét; hogy végre Bossuet az istentagadók feje fölött dörgeté e hatalmas szavakat: „Mit láttak e *ritka lángelmék*, a mit mások nem láttak

volna. Minő roppant tudatlanság ez az övék, s mily könnyü volna zavarba hozni e gyöngé, önhitt fajt, ha nem félnének az oktatástól. Azt hiszik, hogy jobban belátták a nehézségeket, akár mivel azok előtt meghajoltak, akár mivel mások, kik ugyanazokat *belátták*, megvetették? Ők nem láttak semmit, nem értenek semmit, még alapjok sincs, a mire *semmijöket* építsék, melyben az élet után remélnek, s még e nyomorult örökség sincs rájuk nézve biztosítva.“

És minő erkölcsi, politikai vagy vallási szempontok maradtak volna *Pascal* előtt elrejtve? a tárgyak mely oldalát nem ragadta meg e hatalmas lángész? Midőn az emberi természetet szemléli általán, róla ez annyira ismert és oly meglepő leírást adja: „Az első dolog, mely a gondolkodó ember figyelmét magára vonja, saját teste“, stb. És másutt: „Az ember nem egyéb, mint egy gondolkodó nádszál.“ stb. Kérdjük, valjon mindebben oly gyöngé *gondolkodónak* mutatta-e magát *Pascal*?

Újabb írók nagyon kérkednek a vélemények hatalmával; pedig e téren is *Pascal* volt úttörőjük. Egyike a legerősebb gondolatoknak, melynek *Rousseau* a politikára vonatkozólag kifejezést mert adni, *Az osztályok egyenlőtlenége fölötti értekezésében* olvasható: „Az első, — ugymond — kinek, egy darab földet elkerítvén, eszébe jutott azt mondani: *Ez az enyém*, volt a polgári társadalom valódi alapítója.“ De e világrendítő eszme szóról szóra a *Port-Royal* remetéjétől van átvéve, csak-hogy ez egészen más energiával fejezi ki magát: „Ez a kutya *az enyém* — mondák e szegény gyermekek; — ez az én helyem a verőfényen. — Ime az egész föld birtokbavételének kezdete és képe.“

Ez is egyike azon gondolatoknak, melyek miatt joggal félthettük volna *Pascal*t. Mivé lett volna e nagy ember, hogyha nem keresztény! Minő imádandó fék ez a religio, mely a nélkül, hogy akadályozna abban, hogy minél szélesebb tekintetet vessünk magunk körül, megakadályoz abban, hogy az örvénybe rohanjunk.

Ugyanaz a Pascal mondta ezt is: „A sarkemelkedés három foka felforgatja az egész jogtudományt. Egy délkör határoz az igazság és néhány évi birtoklás fölött. Az alaptörvények változnak, a jognak meg vannak a maga korszakai. Csodálatos igazság, mely egy patak vagy hegy által határoltatik, a mi igazság a Pyrenéken innen, túl már hiba.“

Bizonyára e század legmerészebb gondolkodója, a legelszántabb író, ki föltette magában, hogy az eszméket az emberiség közös birtokává teszi, ha felforgatja is a világot, soha nem fejezte ki magát kiméletlenebbül a kormányok jogfogalmaival s a nemzetek előítéleteivel szemben.

Az a sok gúny, melylyel a bölcsészet következtében az emberi természetet elárasztják, kevés kivétellel mind előfordul Pascal irataiban. De midőn megtagadjuk e nagy lángésztől, hogy ismerte volna az ember *nyomoruságát*, nem tudjuk, mint ő, felfogni annak *nagyságát*. Bossuet és Fénelon, — az első *Egyetemes történelmében*, *Intelmeiben* és a *Sz. Írásból vont Politikájában*; a második *Telemachjában* minden lényeges dolgot elmondtak a kormányzatról. Maga Montesquieu — mint igen helyesen megjegyezték — gyakran nem tesz egyebet, mint bővebben kifejti a meaux-i püspök elveit. Kötetekre menő nyilatkozatokat gyűjthetnénk össze a tizenhetedik századbéli szerzők műveiből, melyek valamennyien a szabadságról és hazaszeretetről szólnak.

Mi az, a mit e században meg nem kíséreltek volna? A mértékek és sulyok egyenlősége, a tartományi szokások eltörlése, a polgári és büntető törvénykönyv átalakítása, az adó egyenlő felosztása: mindezen tervek, melyekkel mi oly nagyra vagyunk, előterjesztettek, megbeszéltettek, sőt keresztül vitettek, ha meggyőződtek, hogy a reformatio előnye fölé az újítás kellemetlenségeivel. Nem ment-e Bossuet egészen annyira, hogy a katolikus és protestans egyházat egyesíteni akarta. Ha az ember felgondolja, hogy Bagnoli,

Le Maitre, Arnauld, Nicole, Pascal az ifjuság nevelésére szentelék magokat, kétségkívül nehéz elhinni, hogy korunk nevelése szebb és tudományosabb lehetne, mint az övék. Legjobb classicai könyveink ma is azok, melyek a Port-Royalból kerültek ki, s mi elemi tankönyveinkben, a forrást gondosan elhallgatván, csak ismétljük a mit ők mondtak.

Minden előnyünk tehát a természettudományok csekély előhaladására vihető vissza; azon előhaladásra, mely az idő természetes fejlődésének szükséges következménye, s mely éppen nem pótolja a képzelőtehetség hanyatlását, mely az ily előhaladással karöltve jár. A *gondolkodó tehetség* minden században ugyan az, csak-hogy majd a tudományok, majd a művészetek társaságában lép föl: egész költői nagyságában és erkölcsi szépségében csak emezekkel áll elénk.

De ha XIV. Lajos százada felfogta a liberalis¹⁾ eszméket, miért nem érvényesítette ugy, mint mi? Na, ne nagyon dicsekedjünk kísérleteinkkel. Bossuet, Pascal, Fénelon tovább láttak, mint mi; mert épp ugy, sőt jobban ismervén a dolgok természetét, mint mi, érezték az újítás veszélyeit. Ha műveik nem bizonyítanak is, hogy bölcsészeti eszmékkal birtak, valjon hihető-e, hogy e nagy emberek be ne látták volna az ezen eszmék keresztülerőszakolásával járó visszaéléseket, ne ismerték volna az emberi dolgok erős és gyöngye oldalait? De elvök volt: hogy *kis rosszat sem szabad tenni, még ha nagy jó éretnék is el általa*, annál kevésbbé szabad pedig egy oly rendszer kedvéért, mely csaknem mindig borzasztó következményeket von maga után. Pascal, ki, mint fönnebb bebizonyítók, oly jól ismerte a *jöltétlen értelemben* vett törvények gyöngéit, bizonyosan nem tehetség hiánya miatt mondá *viszonylagos értelemben*: „Igen helyesen történt, hogy az em-

¹⁾ E szó *liberalis* barbarismus, mit a bölcsészet az angoktól kölcsönzött. Különös, hogy ez a mi *roppant gazdag hazaszeretetünk* kifejezését mindig idegen szótárakból szedi elő.

bereket külső képességeik szerint különböztették meg. Kettőnk közül ki menjen előbb? melyik engedjen a másiknak? Bizonyosan a gyöngébb, a kevésbé ügyes. De én épp oly ügyes vagyok, mint ő. Meg kell tehát mérkőznünk. Neki van négy szolgája, nekem egy; ez világos, csak meg kell olvasni: tehát nekem kell engedni, és bolond vagyok, ha ezt még vitatni akarom.“

Ime a felelet a sophismák összes köteteire. A *Pensées* szerzője, megadván magát a *négy szolgának*, sokkal különb bölcész, mint azon *gondolkodók*, kik a négy szolga ellen fellázadtak.

Szóval XIV. Lajos százada nyugott, csendes maradt, nem mintha ezt vagy amazt nem lett volna képes felfogni, hanem mert felfogván, a dolog mélyére hatott, mert megvizsgálta annak minden oldalát és fölismerte minden veszélyeit. Ha nem merült korunk eszméibe, oka az, mert fölöttük állott: mi gyöngeségnek tartjuk benne azt, a mi erő volt; az ő és a mi titkunk Pascal következő gondolataiban foglaltatik:

„A tudománynak két szélsősége van, melyek egymást érintik: egyik a tiszta természeti tudatlanság, melyben az emberek születnek; másik azon szélsőség, mely csak a nagy lelkek osztályrésze, kik befutván az összes emberi tudományok körét, azon meggyőződésre jutnak, hogy semmit sem tudnak, és ismét eredeti tudatlanságukban találják magokat, honnan kiindultak; de ez tudós tudatlanság, mely önmagát ismeri. Azok, kik a természeti tudatlanságból kilépven, nem juthattak el e másodikhoz, az önelégült tudomány színével birnak és mesterekül tolják fel magokat. Ezek felforgatják a világot és oktanabbul gondolkoznak, mint bárki más. A tömeg és az ügyesek intézik a világ folyását; ezek megvetik amazokat és viszont.“

Nem állhatjuk meg, hogy egy szomorú visszatekintést ne tegyünk. Pascal nagy vállalatba fogott, midőn meg akarta ajándékozni a világot azon művel, melynek ma csak egy igen csekély s igen gyöngé

részét adjuk ki. Minő műre mekek kerülhettek volna még ki egy ilyen mester kezeiből. Hogy az Isten nem engedte meg szép tervét kivinni, valószínűleg azért történt, mert nem jó, hogy bizonyos hitbeli kötelességek kideríttessenek, hogy maradjon anyag azon kísértésekre és kipróbálásokra, melyek szenteket és vértanukat adnak az egeknek.

HARMADIK KÖNYV.

TÖRTÉNELEM.

I. FEJEZET.

A kereszténység a történetírás módorában.

Ha a kereszténység oly hatalmas emeltyűje volt a bölcsészeti eszmék fejlődésének, okvetetlenül kedvezőnek kell lennie a történelem szellemére is, mert ez csak egyik ága az erkölcsi és politikai bölcsészetnek. A ki tehát elveti azon magasztos ismereteket, melyeket a religio a természetről és annak szerzőjéről nyújt, szándékosan fosztja meg magát egy kép- és gondolatdús segédforrástól.

Valóban, az fogja jobban ismerni az embereket, ki a Gondviselés tervei fölött hosszabb ideig elmélkedett; az képes leálczázni az emberi bölcseséget, ki az isteni bölcsesség *redði* közé tekintett. A királyok tervei, a városok undoksága, a politika elcsavart, gonosz utai, a szenvedélyek titkos fonalának rángatózása által előidézett kedélymozgalmak, azon általános izgatottság, mely olykor megragadja a népeket, a gyakori hatalomvándorlás királyoktól az alattvalókhöz, nemesektől a pórnéphez, gazdagtól a szegényhez, — e viszonyok ugyanannyi megfejthetetlen talányok lesznek előttünk, hacsak, úgy szólván, el nem lessük a Magasságbelinek titkait, ki majd nyers erőt, majd eszélyt, majd gyöngeséget, majd hihát küld a nemzetekre, melyeket megmenteni, vagy eltíporni akar.

Vegyük tehát az idők történetének alapjául az örökkévalóságot; vigyünk vissza mindent az Istenre, mint minden dolog általános okfejére. Dicsőítsék bár, a mint tetszik, a férfit, ki ismervén szívünk titkait, a leghitványabb okokból a legnagyobbszerü eseményeket származtatja le: Isten intézi a birodalmak sorsát; a vallástalanság, vagyis az erkölcsi erények hiánya a népek szerencsétlenségeinek közvetlen oka: ime ez sokkal neme-
sebb és sokkal biztosabb történeti alap, mint az első.

A legközelebb szemeink előtt leviharzott forradalomból legyen itt egy példa állításunk bebizonyítására. Mondjátok meg, természetes okok voltak-e azok, melyek néhány év lefolyása alatt érzelmeinket természetökből kiforgatták s köztünk az egyszerűség és nagyság, az emberi szív e két sajátlagos tulajdonával kaczerkodontak? Isten lelke visszavonulván a nép nagy testéből, magára maradt a nyers erő, s a bűn ujólag uralkodott, mint Kain és utódainak napjaiban. Valaki józan akart lenni: jóra való tehetetlenség nyugözé le akarátát; valaki békejobbot nyújtott: a jobb rögtön elszáradt; a városok bástyáin vörös zászló lengett; a nemzeteknek háború lön üzenve, s ekkor teljedésbe mentek a látnok szavai: „Az időben — ugymond az Ur — kihányják Juda királyainak csontjait, a papok csontjait és azokét, kik Jeruzsálemben laktak, az ő sirjaikból.“ Vétkezve az emlékezet ellen, lábbal tiporták az ő intézményeket; vétkezve a remény ellen, semmit nem alapítottak az utódok számára: a sirok és gyermekek egyaránt megszentésgtelenítetttek. Az élet azon vonalán, mely őseinktől hozzánk vezetett, s melyet magunkon túl meghosszabbítva gyermekeinknek kellett volna nyújtanunk, csak a jelen pontot ragadta meg mindenki, és saját romlottságának áldozván, mint valamely förtelmes pap, úgy élt, mintha semmi nem előzte volna meg és semminek sem kellene követnie.

Azalatt, mig az enyészet szelleme Franciaországot benn elnyeléssel fenyegeté, künn a szabadulás szelleme örködék fölötte. A bölcseség és nagyság a határ-

széleken lakott ; benn minden le volt igazva, künn minden diadalmaskodott. A haza nem a polgárok tűzhelyénél, hanem a Rajna csatasíkjain volt, mint Mérove törzsének idejében. Az ember a Gessen földéről kiüzött s a barbárokat a pusztában szelidítő zsidó népet vélte látni.

A dolgok ilyen alakulása az emberi eseményekben nem áll elő természetes okokból. Egyedül a vallásos író képes itt a Magasságbelinek mély tervét felfödözni : ha a szövetséges hatalmak nem akartak volna egyebet, mint a forradalom erőszakoskodásait megszüntetni s azután Franciaországot magára hagyni, had' üdjön föl bajai- és hibáiból, talán célt érnek. De Isten látta az udvarok gonosz szándékát, s az idegen katonának mondá : „Megtöröm kezedben az aczélt, s te nem fogod sz. Lajos nemzetét letiporni.“

Ime így adja a religio a történet legbonyultabb s csaknem megfejtethetlen tényeinek kulcsát a vizsgáló kezébe. De különben is van az Isten nevében valami fönséges, mely az irálynak csodálatos nyomatékot kölcsönöz annyira, hogy a legvallásosabb írók rendszerint a legékesszólóbbak is. Religio nélkül lehet valaki szellemes, de nem lesz lángész. Hozzátehetjük még, hogy a történész tollából, kinek hite van, egy ismeretlen hang emelkedik, — s ezt akár a becsületes ember izlésének is nevezhetjük, — mely oly rábeszélő erővel bír, hogy mintegy kedves kényszernek engedve, előadásának hitelt adunk. Ellenben az álbölcstörténész egész modora képtelyt lehel. Mivel csaknem mindig undorító vonásokkal ecseteli a társadalmat, az olvasó igen erős hajlamot érez magát az író is gonosznak és csalónak tartani.

II. FEJEZET.

Általános okok, melyek miatt az újabb íróknak nem sikerül a történetírás. —

Első ok: A régi tárgyak szépsége.

Itt egy ellenvetés áll elő: ha a kereszténység kedvező a történelem szellemének, honnan van, hogy

az irodalom e mély és nagyfontosságú szakában az újabb írók általán gyöngébbek, mint a régiek?

Először is az ezen ellenvetés által föltételezett tény nem szigorú igazság, mert az ismert történelmi emlékek legszebbikét (*Értekezés a világ-történelem föltött*) a kereszténység szelleme sugalta. De egy pillanatra feledve e művet, érdekünkben áll utánna nézni, hogy melyek azon okok, melyek miatt a történelemben, ha ugyan igaz, hátramaradtunk?

Nézetünk szerint ezen okok kétfélék: némelyek magok a *történet*-, mások a *történelemben* keresendők.

A hajdani történet oly képet nyújt, minőt az újabb idők nem tudnak előállítani. A görögök kitünők nagy emberekben, a romaiak nagy eseményekben. Roma és Athén a természeti állapotból kilépve, az erények és bűnök, tudatlanság és művészetek minden lépcsőzetén át jutott el a polgáridás legmagasb fokáig. Aminő átalakulásokon megy keresztül az ember és szelleme, vagyis előbb gyermek, majd ifju korában szenvedélyektől ostromoltatik, férfi korában erős és bölcs, vénségére gyöngé és romlott, — ugy az állam is a királyi vagy atyai kormányból átmegy a köztársaságiba, és tehetetlen vénségére beleesik a despotismusba.

Jóllehet az újabb népek, mint látni fogjuk, szintén mutatnak fel néhány érdekes korszakot, hirneves kormányt, tündöklő alakokat és fényes tetteket, mindazáltal be kell ismernünk, hogy nem nyujtják a történelemben a dolgok azon összeségét, a tanulság azon magaslatát, mely a régi történelmet egy teljes egészszé, egy bevégzett képpé teszi. E népek nem az első lépéssel kezdték, nem benső, fokozatos fejlődésen mentek át, hanem a rengetegek mélyéből rögtön a polgárisult városokba, vad állapotból a műveltség korszakába léptek: ezek vén fába oltott fiatal galyak. Eredetöket sűrű homály födi: látunk ott nagy bűnöket és nagy erényeket, sötét tudatlanságot és egy-egy vakító fénysugárt, az igazságszolgáltatás és közigazgatás még határozatlan fogalmait, bizonyos zavart vegyülékét a nyelv- és er-

kölcsöknek, szóval látunk népeket, melyek sem azon fokon át nem estek, hol a jó erkölcsök adják a törvényeket, sem azon másikon, hol a jó törvények szülik az erkölcsöket.

A mint a nemzetek az ó-világ romjai fölött letelepednek, egészen más jelenet szegzi le a történész figyelmét: úgy tűnik föl, mintha pillanat alatt minden szabályozva, minden egyöntetűvé lett volna; egyeduralmak mindenütt; még van néhány kisebb köztársaság, de ezek is csakhamar fejedelemségekké lesznek, vagy a szomszéd birodalmak által elnyeletnek. Egyidejűleg fejlődnek a tudományok és művészetek, de homályban észrevétlenül. Készülődnek — hogy úgy mondjam — emberi kereset-módokká lenni: és nem folynak be többé a birodalmak sorsára. Számüzetve a polgárok bizonyos osztályához, nem annyira a helyes irány képviselői, mint inkább fényüzési cikké, kíváncsiság tárgyává lesznek a nemzeteknél.

Igy szilárdulnak meg a kormányok. Európa különböző részeit vallási és politikai mérleg tartja egyensúlyban. Többé semmi nem dől össze: az új államok között a legparányabb is túléli Cyrus és Césár birodalmának korát. A kereszténység horgony volt, mely leszegzé a hullámzó nemzeteket; visszatartá a kikötőben azon államokat, melyek — széttörve a közös láncszemet, melylyel a religio őket összefüzi — talán rég szétzúzottak volna.

Mint hajdan egyhanguvá tették Egyiptomot — s teszik még ma is az Indiákat és Chinát törvényei, — úgy a kereszténység erkölcsi egyformaságot árasztván a népek fölé, szükségképp megfosztá a történelmet színevgyülete- és élénkségétől. Általános erényekkel, minő a humanitas, szemérem és szeretet, helyettesítván a politikai, kétes értékű erényeket, a világ szinpadán kevésbé nagyszerű darabok kerültek előadásra.. Mint a valódi erények természetéből, melyek kerülnek a zajt, a csillogást, önként következik, az újabb nemzetek fölött az események szélcsende uralkodik, mely lehangolja a

történést. Ovakodjunk azonban e fölött sajnálkozni, mert az erkölcsi ember nálunk sokkal nagyobb, mint a régieknél. Utálatos cultus által értelmünk nincs megmételvezve; mi nem imádunk szörnyeket; a keresztények között nem jár emelt fővel a szemérmertlenség; nincsenek gladiatoraink, sem rabszolgáink. Még csak nem régen a vér borzalommal töltött el bennünket. Ah! ne irigyeljük a rómaiaktól Tacitusukat, ha őt egy Tiberius árán kelle megszerezniök.

III. FEJEZET.

Második ok: A régiek kimeríték a történelem minden fáját, kivéve a keresztényt.

Az első, magából a tárgy természetéből merített okhoz, mely miatt történészeink a régiekkel nem versenyezhetnek, járul egy másik, mely az ó-kor történészeinek irmodorában rejlik.

Nincs szin, melyet a régiek ecsetjökre ne vettek volna; és ha a kereszténység az elmélkedésnek új irányt, az eszméknek új alakot nem ad, a történet az újabbak előtt örökre elzárt marad.

Herodotnál még ifju és csillogó, a társadalom születésének s az emberek kezdetleges erkölceinek képét tárja Görögország elé. Mily előny e kor történészére! meséket írhat, midőn az igazság évkönyveit szerkeszti; csak festenie kell, elmélkedni nem: a nemzetek erényei és bűnei még csak költői korukat élték.

Más idők, más erkölcsök. Thukydides már nem ecsetelhetvén a világ bölcsőjét, a történelem egy más, még egészen műveletlen mezejére nyit: kérlelhetetlen szigorral festi a politikai villongások szomorú következményeit, intő például az utó-kornak, melyből azonban, ez soha nem okult.

Xenophon új ösvényre lép: a nélkül, hogy nehézkessé válnék, vagy csak valamit is veszítne az attikai

csinból, szelid tekintetét az emberi szivre veti, s az erkölcsi történések atyjává lesz.

Titus Livius jóval nagyszerűbb szintéren azon ország gyermeke lévén, mely ekkor még egyedül halatja szónoklatait a törvényszék korlátai előtt és a *Forumon*, átviszi az ékesszólás e két nemét elbeszéléseibe, és a történelem szónoka lesz, mint Herodot költője.

Végre az emberek romlottsága, Tiberius és Nero kormányzata szülte a történelem utolsó fajtát, a bölcsészeti fajt. Az események okait, melyeket Herodot az isteneknél, Thukydides az államok alkotmányában, Xenophon az erkölcsökben, Titus Livius e különböző okok összeségében keresett, — Tacitus az emberi sziv romlottságában látja.

Ezzel korántsem azt akarjuk mondani, mintha e nagy írók a történelem csak azon fájában tűnének ki, melybe általunk soroztattak, hanem, hogy véleményünk szerint az jellemzi leginkább évkönyveiket. A történelem említett fő-fajai között vannak árnyalatok, melyek másodrangu írók által lettek feldolgozva. Így Polybius Thukydides, a politikus, és Xenophon, a bölcsész, között foglal helyet; Salustius majd Tacitus; majd Titus Liviushoz hasonlít; de az első fölülmulja őt gondolat-erőre, a második előadási-szépségre; Suetonius anekdotákat mesél minden kimélet és reflexio nélkül; Plutarch ezekhez erkölcsi tanuságot fűz. Vellejus Paterculus mutatta meg először, hogyan lehet a történelmet egyetemessé tenni a nélkül, hogy jelleméből kivetkőztesség; Florus bölcsészeti kivonatot csinált belőle; végre a siciliai Diodor, Pompeius, Halicarnassi Dénes, Cornelius Nepos, Quintus Curtius, Aurelius Viktor, Marcellinus, Justin, Eutrope és mások, kiket itt elhallgatunk, vagy a kik figyelmünket kikerülték, a történelem fonalát egész azon időpontig vezették, hol a keresztény szerzők kezeibe esett; azon korszakig, midőn minden megváltozott az emberek erkölcsében.

Eddig a történelem inkább illusiokkal foglalkozott, mint igazságokkal: azok kimeríthetetlenek, ezek köre

korlátolt; a költészet mindig új, mert a tévely soha nem vénül meg, s ez teszi kedvessé az emberek szemében; de a moralban és történelemben az író csak az igazság kimért határai között mozoghat, s bármint erőlködjék, ismétlésekbe kell esnie. Melyik nem járt út maradt tehát még fön az újabb történészek számára? Ezek már csak utánozhatnak, s még ezen utánzásban is mennyi ok akadályozza őket, hogy azon magaslatot érintsék, hol mintaképeik állanak. Mint költészet, a Cattok, Brükterek és Mattiakok eredetében semmi sincs, mi fölérne a fényes Olymppall, a lantszó mellett épített városokkal, a hellenek és pelasgok bájos gyermekkorával; mint politika, a hűbérrendszer ellensége minden nagyszabásu előadásnak; mint szónoklat, kizárólag a szószékre volt utalva; mint bölcsészet, a népek még nem voltak sem eléggé szerencsétlenek, sem eléggé romlottak arra, hogy közöttük megjelenhessék.

Utánoztak mégis több vagy kevesebb szerencsével. Bentivoglio, Olaszthonban, Titus Liviust követi s ha nem negélyezne, ékesszóló volna; Davila-, Guicciardini- és Fra-Paoloban több egyszerűség van; Mariana, Spanyolthonban, elég szép tehetségeket fejtett ki; szerencsétlenségre azonban e dühös jezsuita meggyalázta az irodalom azon nemét, melynek fő érdeme a részrehajlatlanság. Hume, Roberston és Gibbon többé-kevésbbé Salustius vagy Titus Livius utánzói; de ez utóbbi két oly nagy embert teremtett, mint maga: Machiavel és Montesquieu.

Tacitust csak nagy elővigyázattal kell mintául választani; sokkal kevesebb veszélylyel járhatni Titus Livius nyomdokán. Az előbbinek oly sajátlagos ékesszólása van, hogy vakmerőség volna bárkinek is, hacsak az ő lángeszével nem bír, megkisérleni. Tacitus, Machiavel és Montesquieu alapítói azon veszélyes iskolának, szerzői azon száraz szólamoknak, főnhéjázó frázisoknak, ügyes fordulatoknak, melyek a rövidség álarcza alatt bizonyos fokban a homály és rossz izlés felé hajlanak. Hagyjuk ezt az irányt azon halhatatlan szellemek-

nek, kik magok számára teremtették e fajt, melyet egyedül ők voltak képesek fentartani, s melyet veszélyes volna utánozni. Tekintsük az irodalom fényes századainak íróit: van-e csak egy is, ki az eszmék és nyelvezet ezen negélyezett szaggatottságában tökélyt helyezett volna? Mily gazdagok egy Bossuet, egy Titus Livius gondolatai, s mégis oly szoros lánczolatot képeznek, hogy minden szó a megelőzőből születik s a következőnek magvát rejti. A hatalmas folyamok — ha szabad e hasonlattal élnünk — nem szökdécselve, szaggatottan folynak, hanem a távol sziklák kebeléből vezetnek elő egy kis hullámot, mely estében folyton növekedik; széles kanyarulatokat tesznek a sikon s mérhetetlen pályáikkal városokat és erdőket ölelve át, szüntelen hordják a vizet, mely végre betemeti a szörnyű Oceán telhetetlen gyomrát.

IV. FEJEZET.

Mi az oka, hogy a francziáknak csak emlékirataik vannak?

Egy másik, egészen Franciaországot érdeklő kérdés: mi az oka, hogy nekünk, történet helyett csak emlékirataink vannak, s kevés kivétellel mért oly kitünőek ezen emlékiratok?

A franczia mindig, még barbár korában is, hiu, könnyelmű és udvarias volt. Keveset törődik a tárgyak összességével, de annál kíváncsiabban megfigyeli a részleteket; pillantata gyors, biztos és finom; neki mindig szerepelnie kell a jelenetben, s még mint történész sem akar onnan egészen eltűnni. Az emlékiratok szabad tért engednek szellemének; ezekben a nélkül, hogy a szintérről lelépne, megteszi a maga mindig finom és néha mély észrevételeit. Szereti mondani: *Ott valék. A király mondá nekem . . . A herczegtől hallottam . . . Én tanácsoltam; előre láttam a bajt, a jót.* Így elégíti ki önszeretetét. Szokása elmésségét olvasói előtt fitogtatni, s miután minden áron szellemes

gondolkodóul akar föltünni, ebbeli vágya gyakran jó gondolatokra vezet. Mi több, a történelem e fájában nem kénytelen szenvedélyeiről lemondani, mi mindig nagy küzdelmébe kerül. Majd ez, majd amaz ügy vagy személy mellett lelkesül; most az ellenzékot gunyolja, majd az övével ingerkedik: csintalan és bosszuálló egyszerre.

Sir Joinvillettől Retz bibornokig, a Ligák emlékirataitól a Frond emlékirataiig, mindenütt kirivó e jellem annyira, hogy még a komoly Sully sem egészen ment tőle. De ha az ember e részletezési művészetet a történelemre akarja átvinni, a dolog egészen megváltozik; az apró árnyalatok a nagyképekben elenyésznek, mint könnyü redők az Oceán fölszínén. Ekkor kénytelenek levén észrevételeinket egyetemessékké tenni, a rendszer nyügébe esünk. Más részt pedig nem beszélhetvén nyiltan magunkról, személyeink mögé rejtözünk. Az előadásban szárazak és kicsinyeskedők leszünk, mert inkább beszélgetünk, mint elbeszélünk. Általános megjegyzéseink törpék és köznapiak, mert emberismeretünk alig terjed túl azon körön, melynek levegőjét szivjuk.¹⁾

Végre a francziák magánélete egyáltalán nem kedvező a történelem szellemének. Ki az emberekről okosan akar írni, elengedhetetlenül nyugodt lelkülettel kell birnia; már pedig a mi iróink nagyrészt család nélkül vagy családjokon kívül, nyugtalan szenvedélyek és önszeretetőknek szentelt nyomorult napok között

¹⁾ Tudjuk, hogy vannak kivételek, s néhány francia író kitünő helyet foglal el a történészek között. Alább méltányoljuk is érdemeiket: de szerintünk helytelen volna tölünk most ezeket fölemlíteni s oly ellenvetéseket tenni, melyek nem döntik meg az általános tényt. Ha ezt kellene tennünk, akkor a kritika egyetlen ítélete sem állhatna meg. A megdönthetetlen, általános elméletek nem az emberi természet köréből valók; a legtisztább igazságban mindig van némi vegyüléke a hamisnak. Az emberi igazság hasonló a háromszöghöz, melynek csak egy derék szöge lehet; mintha a természet a mi elégtelen tudásunk képét azon tudomány egyik alakjába véste volna, mely egyedül áll köztünk a hibázhatatlanság hírében.

töltve életöket, természetöknél fogva egyenes ellentétet képeznek a történelem komolyságával. Ehhez járul ama szokásunk, hogy életünket bizonyos körre szorítjuk, mi szükségképp korlátozza tekintetünket és összébb vonja eszméinket. Nagyon elfogultak lévén a társadalmi természet iránt, félreismerjük a valódi természetet; erről inkább csak okoskodás útján és esetleg szólunk; ha mégis néha eltaláljuk a valót, ez inkább szerencsés véletlen, mint tapasztalás eredménye.

Tehát az emberi dolgok nagy átalakulása, az idők és események más rendje s a nehézség új utat találni a moralban, politikában és bölcsészetben okai annak, hogy az újabb írók kevés sikert mutathatnak fel a történelemben. A mi pedig a francziákat illeti, azon különös jelenség, hogy történet helyett csak jó emlékirataik vannak, jellemök sajátyszerűségében találja megfejtését.

Ezt sokan politikai okoknak akarják tulajdonítani. Azt mondják, hogy a történelem azért nem emelkedhetett nálunk azon magas színvonalra, melyen a régieknél állott, mert független szelleme folyton békókba volt verve. Nekünk úgy tetszik, hogy ezen állítás homlok-egyenest ellenkezik a tényekkel. Mutassanak egy kort, egy országot, egy kormányformát, bárminő legyen az, mely nagyobb gondolat-szabadságot engedett volna, mint Francziaország az egyeduralom alatt. Kétségkívül idézhetnek néhány elnyomási esetet, túlszigoru vagy talán igazságtalan censurát, ez nem képes az ellenkező példák hasonlithatatlanul nagyobb számával egyensúlyt tartani. Üssék föl csak emlékiratainkat, minden lapon a legkeményebb és gyakran a legsértőbb igazságokat fogják találni a királyok, nemesek és papok ellen. A francia soha nem hajlott szolgálilag igába; vélemény-és elfüggetlenség által kárpótolta magát mindig azon kényszerrel szemben, melyet az egyeduralmi kormány tetteire gyakorolt. Rabelais *Meséi*, Boëtie *Önkénytes szolgálása*, Montaigne *Tanulmányai*, Charron *Bölcsésége*, Bodin *Köztársasága* s végre Mariana, ki annyira megy,

hogy a királygyilkosságot is védi, — eléggé bizonyítják, hogy nem csak ma mernek mindent bírálgatni. Ha kizárólag a polgár s nem inkább az alattvaló czime teszi a történészt, honnan van tehát, hogy Tacitus, sőt Titus Livius, köztünk pedig Meaux püspöke és Montesquieu a föld legnagyobb önkényü fejedelmei alatt hallatták legszigorubb ítéleteiket? Igaz, hogy e nagy szellemek kérlelhetetlenül ostromozván a becstelen, és dicsőítvén az erényes tetteket, soha nem helyezték a sajtószabadságot azon féktelenségben, mely a kormány ellen izgat s megrendíti azon oszlopokat, melyeken a kötelmek épülete nyugszik; nincs kétség, hogy ha e tehetségek ily vállalatra adják fejökét, Augustus, Traján és Lajos nem késtek volna őket elnémitani. De valjon a függés e neme nem óhajtandó-e inkább, mint kárhoztatandó? Midőn Voltaire a törvényes censurának aláveti magát, *XII. Károly- és XIV. Lajos Századá*-val gazdagítja irodalmunkat; midőn pedig minden féket széttépett, szerzője lett az *Erkölcsök fölötti Tanulmány*-nak. Vannak igazságok, melyek a legnagyobb rendetlenségnek lesznek forrásai, mert fölizgatják a szenvedélyeket; ezek azon igazságok, melyeket, ha nincs egy jogszerű tekintély, mely szánkat lezárja, a legnagyobb örömmel tárunk fel a világ előtt, mert kielégítik a bukás által megromlott szívünk gonoszságát és az igazság iránt való eredeti hajlamunkat egyszerre.

V. FEJEZET.

Az újabb történelem fényoldala.

Most már igazságos, hogy tárgyunk másik oldalát is megtekintsük, és kimutassuk, hogy az újabb történelem elég érdekessé lehetne, ha ügyes tollak által kezeltetnék. A frankok letelepedése Galliában, Nagy Károly, a keresztes hadak, a lovagkor, a lepántói ütközet, Konrád Nápolyban, IV. Henrik Franciaországban, I. Károly Angolhonban elég nevezetes korszakok, sajátlagos erkölcsök, hirneves események, tragicus katasz-

trofák. De az újabb történésznek kiválóan megragadó nagy képet nyújt azon átalakulás, mit a kereszténység a társadalmi rendben előidézett. Az evangelium új alapokat adván az erkölcsnek, módosítá a nemzetek jellemét, s Európában gondolkozásmód-, kormányzat-, szokások-, életmód-, tudományokra és művészetekre a régiektől egészen elütő népeket teremtett.

És mennyi jellemző vonást nyújtanak ez újabb nemzetek! Itt vannak a germánok; nép, melynél a nagyok romlottsága soha nem szivárgott át a kicsinyek közé, hol az előbbieket közönye a haza iránt nem akadályozta az utóbbiakat honszeretetökben; nép, melynél a forradalmi szellem és hűség, szolgaság és függetlenség Tacitus óta soha sem hazudtolta meg magát.

Ott vannak a batavok, kiknél a szellem józan felfogásból, a lángész szorgalomból, az erények hidegségből, a szenvedélyek az észből fejlődnek.

Itália száz fejedelme- és nagyszerű emlékeivel ellentétben a homályborított svájci köztársaság.

A többi nemzetektől elszigetelt Spanyolország még sokkal eredetibb jellemet nyújt a történésznek; jöhet idő, midőn az erkölcsi pangás e neme, melyben jelenleg senyved, talán üdvhozó leend reá; és midőn Európa népei romlottságukban kimerültek, dicsfény-övezett homlokukkal újra föllép a világ szinpadára, mert az erkölcsök alapja nála még nincs megrendítve.

Az angol — német és francia vér vegyülete — mindenben elárulja kettős eredetét. Kormányja királyság- és aristokráciából alakult; vallása nem oly pompás, mint a katolikus, de fényesebb, mint a lutheránus; katonasága nehézkes, de egyszersmind élénk; irodalma, a művészetek, végre a nyelv, maga a társalgási modor, egész testének alakjáig, minden magán hordja a kettős forrás kinyomatát, melyből leszármazott. A német egyszerűséggel, higgadtság-, józanfölfogás- és lassúsággal fényleni szerető, heves és élénk francia szellemet egyesít.

Az angolok állampolgári szellemmel, mi nemzeti becsülettel birunk; szép tulajdonaink inkább isteni kegy ajándékai, mint politikai nevelés gyümölcsei: a félistennekhez hasonlóan inkább az éghez tartozunk, mint a földhöz.

A francia a hajdankor idősebb gyermeke; szellemre romai, jellemre görög. A szerencsében nyugtalan és könnyelmű, a szerencsétlenségben állhatatos és legyőzhetetlen; a művészetekre levén teremtve, az állami élet csendében civilizált egész a szélsőségig; politikai zavarokban nyers és vad, s mint a súly nélküli hajó, a szenvedélyek viharaitól hanyattatják: most az egekben, pillanat múlva az örvények mélyén látod; lelkesül jó és rossz iránt egyformán; az elsőt teszi a nélkül, hogy elismerésre számolna, a másodikat a nélkül, hogy lelkiismeret-furdalást érezne; nem emlékezik bűneire, feledi erőnyeit; a kislelkűségig félti életét béke idején, az esztelenségig vakmerő a csatákban; hiu, kérkedő, nagyraavagyó, a szokások embere és újító egyszerre; kicsinylőleg tekint le mindenre, a mi nem ő; egyénileg véve a szeretetre legméltóbb, testületileg a legkellemetlenebb; saját hazájában kedves, idegen földön kiállhatatlan; szóval szelidebb és ártatlanabb a báránynál, kegyetlenebb és vérengzőbb a tigrisnél: ilyenek voltak egykor az athéneiek, és ilyenek ma a francziák.

Igy tehát, miután mérlegbe vetők a régi és újabb, történelem előnyeit és hátrányait, fény- és árnyoldalaitr ideje figyelmeztetnünk az olvasót, hogyha a hajdankor történészei általában fölöttünk állanak is, ezen igazsággyakran nagy kivételeket szenved. Hála a kereszténység szellemének, a francziák, mint látni fogjuk, a történelemben is elérték a tőkély azon fokát, hol az irodalom egyéb ágaiban tündökölnek.

VI. FEJEZET.

Voltaire, mint történész.

„Voltaire — mondja Montesquieu — soha sem fog jó történelmet írni; ő hasonló azon barátokhoz, kik nem kitüzött tárgyuk, hanem rendjök dicsőségének érdekében irnak. Voltaire csak a maga zárdájáért ir.“

Ezen ítélet *XIV. Lajos századára* és *XII. Károly történetére* alkalmazva túlszigoru; de nagyon találó a *Nemzetek erkölcsi fölötti Tanulmányok*-ra. ¹⁾ A kereszténység ellenei előtt kiválóan két félelmetes név van: Pascal és Bossuet; ezeket kelle tehát megtámadni s oda törekedni, hogy tekintélyök indirecte megdöntessék. Így jelent meg Pascal jegyzetekkel ellátott kiadása és a *Tanulmányok*, mely utóbbi a *Világtörténelem fölötti értekezés* ellen volt irányozva. De a különben igen ügyes vallás-ellenes párt soha nem követett el nagyobb hibát, soha nem szerzett a kereszténységnek fényesebb diadalt, mint e merényletével. Egy oly finom tapintatu, oly nyilt ész, minő Voltaire, nem látta-e be, hogy egy Pascallal, egy Bossuettel való párbaj reá nézve csak szégyenteljes kimenetelü lehet? A mi annyiszor megtörtént vele a költészetben, ugyanazon végzet érte a történelemben is: a vallás ellen szónokolván, legszebb lapjai keresztény lapok: tanu sz. *Lajos*-nak e képe:

„IX. Lajos — mondja Voltaire — ugy látszik azon hivatással lépett trónra, hogy Európát reformálja, ha egyáltalán ez még lehető lett volna; hogy Franciaországot a dicsőség és műveltség tetőpontjára emelje, és hogy mindenben mintaképe legyen az embereknek. Jámorsága, mely egy remetének dicséretére vált volna, mit sem vont le a király erényeiből. Bölcs takarékosága nem akadályozta őt fejedelmi bőkezűségében. Mély

¹⁾ Voltairenek *Correspondance*-ában elejtett egyik nyilatkozata mutatja, hogy minő történeti igazsággal, minő szándokkal írta e *Tanulmányokat*. „Én mind a két féltekét nevetséges oldalról tekintem: ez biztos csapás!“

politikával valódi igazságosságot egyesített, s talán az egyetlen uralkodó, kit e dicséret méltán megillet. Bölcs és szilárd a tanácsban; rettenthetetlen a nélkül, hogy hevétől elragadtatnék a csatákban; részvétteljes sziv, mintha egész életében szerencsétlen lett volna: nem adatott embernek az erényt önmagában nagyobb fokra emelni. . . . Tunis előtt megtámadja a pestis . . . lefekteteti magát a hamura, s korának ötvenötödik évében elhunyt egy szerzetes jámborsága- és egy nagy ember bátorságával.“

E különben remekül festett képben Voltaire a remetéről beszélvén, nem akarta-e valjon hősét kisebbé tenni? Nem tagadhatjuk, ez volt célja. De minő csalódás! Éppen e vallási erények, ellentétben a katonai erényekkel, a keresztény humanitas a királyi nagysággal teszi itt a drámai vonást, a kép szépségét.

A kereszténység szükségképp növeli a történeti képek fényét, midőn, ugyszólván, letörli a vászonról a személyeket, s a szenvedélyek élénk színeit festi a kedves, sima alapszín fölé. Lemondani a kereszténység szomoruan gyöngéd moraljáról annyi, mint lemondani az ékesszólás új s egyedüli neméről, melyet még a régiek számunkra fenhagytak. Nem kétkedünk kimondani, hogy ha Voltaire vallásos, nagyon kitűnt volna a történelemben is. Nála nem hiányzik egyéb, mint a komolyság, és még tökéletlenségei daczára is Bossuet után talán Franciaország első történésze.

VII. FEJEZET.

De Comines Fülöp és Rollin.

Egy keresztény kiválóan meg van áldva azon tulajdonokkal, melyeket az ó-kor egyik írója ¹⁾ a történelemben megkíván: . . . *egészséges telfogása a világ dolgainak és kellemes kifejezés.*

¹⁾ Lucian: „Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν,“ Mikép kell történetet írni?

De Comines Fülöp, mint az *Életrajzok* szerzője, meglepően hasonlít Plutarchhoz, csak hogy egyszerűsége sokkal természetesebb, mint a hajdankori életiróé; Plutarch sokszor csak jó kedvből igyekszik egyszerű lenni; szándékosan keresi a jó gondolatokat: ő egy szellemes megjegyzésekben kedves csintalan.

Igaz, hogy képzetesebb volt mint Comines; és mégis az öreg gall hűbérur, az evangeliummal és hitével, minden tudomány nélkül, tanuságteljes emlékiratokat hagyott maga után a vadonban. A régieknél tudósnak kelle lenni, hogy valaki író lehessen; nálunk egy egyszerű keresztény, átadva magát az egyedül való tudománynak, Isten szeretetének, gyakran csodálatos műveket szerkesztett; azért mondta sz. Pál: „Ki szeretet nélkül magát felvilágosultnak hiszi, mit sem tud.“

Rollin a történelem Fénelonja, és épp úgy, mint ez, kedves bájt kölcsönöz Egyiptomnak és Göröghonnak. A *Hajdani történelem* első köteteit az ó-kor szelleme lengi át: az erényes rector előadása teljes, egyszerű és nyugodt; és a kereszténység gyöngéddé tevén tollát, oly valamit kölcsönzött neki, mi bensejében megindítja az embert. Iratai elárulják a *jó embert, kinek szíve* — a sz. Irás csodálatos kifejezése szerint — *folytonos ünnep*. Nem ismerünk művet, mely édesebb megnyugvást adna a léleknek. Rollin az emberek bünei fölé a feddhetetlen lelkismeret békéjét és Jézus Krisztus apostolának kenetteljes szeretetét árasztá. Visszajőnek-e még valaha azon szép idők, midőn az ifjuság nevelése, a jövő reménye, hasonló kezekre volt bízva?!

VIII. FEJEZET.

Bossuet, mint történelemész.

De a *Világtörténelem fölötti értékezés*-ben csodálhatja az ember leginkább a kereszténység szellemének befolyását a történelem szellemére. Meaux püspöke, ki politikus, mint Tkukydides, erkölcsstanár, mint Xenophon, ékesszóló, mint Titus Livius, mély gondolkozó és nagy

festő, mint Tacitus, oly komoly méltósággal szól, oly magasztos fordulatokat tesz, melyekhez hasonlót nem találunk sehol, kivéve a Makkabeusok könyvének bekezdését.

Bossuet több mint történész, ő valódi egyház- atya, ihletett pap, kinek homlokát gyakran fénysugarak övezik, mint a héberek törvényhozójáét. Minő szemlét tart a föld fölött! száz helyen van egy pillanatban! Pátriárcha Tophel pálmái alatt, minister a babyloni udvarban, pap Memphisben, törvényhozó Spártában, polgár Athénben és Romában; időt s helyet tetszése szerint változtat; villámgyorsan, de fönséggel futja át a századokat. Törvénypálczával kezében, hihetetlen tekintély- lyel üzi maga előtt sirba a zsidókat és pogányokat, végre maga is a megszámlálhatatlan nemzedékek gyász- kiséretéhez csatlakozik, s Izaiás- és Jeremiásra támasz- kodva lépdelvén, hangoztatja látnoki siralmaikat az emberi nem por- és romdűledékei között.

A *Világtörténelem fölötti értekezés* első része bá- mulatra méltó az előadást, a második irányának fönségét és az eszmék metaphysikai mélységét, a harmadik er- kölcsei és politikai látkörének mérhetetlenségét tekintve. Van-e szebb darabja Titus Liviusnak és Salustiusnak a régi rómaiak fölött, mint a meauxi püspök e gyönyörű szavai :

„Egy romai érzelmeinek alapja, hogy úgy mondjuk, szabadsága- és hazájának szeretete volt: egyik által szereté a másikat; mert midőn szerette a szabadságot, szerette hazáját is, mint oly anyát, mely őt egyaránt nemes és szabad érzelmekkel táplálá.

„Szabadság neve alatt a régi rómaiak úgy, mint a görögök, oly állapotot képzeltek, melyben az egyén csak a törvény alattvalója volt, s hol a törvény hatal- masabb volt, mint bárki.“

Midőn az ember hallja, mint kiabálnak a vallás ellen, azt hir né, hogy egy pap szükségképpen rabszolga, s hogy előttünk senki sem tudott a szabadságról mélt-

tóan gondolkozni: olvassák el Bossuetnek a romaiakról és görögökről irt fejezeteit.

Ki jellemzé valaha találóbban a bünöket és az erényeket? Ki ismerte jobban az emberi dolgok becsét? Időről-időre egyes vonások esnek ki tollából, melyek mintaképét hasztalan keresnők a régiek szónokainál, s melyek kizárólag a kereszténység szellemének szülöttei. Például, miután az egyptomi pyramisokat földicsérte, hozzá teszi: „Minden erőlködés, mit az emberek kifejtettek, csak semmiségökről tesz bizonyosságot. E pyramisok sirok voltak, s a királyoknak, kik azokat emelék, annyi hatalmok sem volt, hogy magokat oda temettesék és sirjaikban gyönyörködjenek.“

Az ember nem tudja, mi itt a megragadóbb, a gondolat-nagyság vagy a kifejezési merészség? E szó: *gyönyörködni*, a *sirokra* alkalmazva, kifejezi egyszerre a sirok nagyszerűségét, az azokat állító Fáraok hiúságát, létünk rövid szakát, s végre az ember hihetetlen semmiségét, kinek alig van itt alant egyéb valódi birtoka, mint a sir, s gyakran még e hitvány örökségétől is megfosztatik.

Megjegyezzük, hogy Tacitus szintén beszél a pyramisokról, de bölcsészete semmit sem nyújtott neki, mi kiállaná az összehasonlítást azon reflexióval, melyre Bossuet-t a vallás vezette: meglepő befolyása a kereszténység szellemének egy nagy ember gondolataira!

Tacitusban legremekebb történeti kép Tiberiusé; de mennyire elhomályosodik Cromwell alakja mellett; — mert Bossuet még *Gyászbeszédeiben* is történész. Mit mondjunk azon örömkialtásról, melyet Tacitus halat, midőn a romai tábor szemeláltára egymást fojtogató Brükterekről beszél: „Az istenek kegyéből szerencsések valánk azon élvezetben részesülni, hogy a viadal szemlélői lehettünk a nélkül, hogy belevegyülnénk. Mint egyszerű nézők láttuk, a mi csodálatra méltó, mint konzolja fel egymást hatvanezer ember szemünk előtt, a mi mulatságunkra. Így már nincs kifogásunk, ha minket nem szeretnek is a nemzetek, csak az egy-

más ellen való gyűlölet lángja lobogjon örökre sziveikben.“

Halljuk Bossuet-t:

„A vizözön után föltűnnek azon országdúlók, kiket *hódítóknak* neveztek, s pusztán uralkodási vágyból anynyi ártatlant kivégeztek. . . . Ezen idő óta a nagyra-vágyás korlátlanul játszik az emberek életével; végre oda jutottak, hogy gyűlölet nélkül ölték halomra egymást; a legnagyobb dicsőség s a legszebb művészet volt: egymást legyilkolni.“

Valóban nehéz nem imádni azon vallást, mely ily válaszfalat emel egy Bossuet és egy Tacitus erkölcese közé.

Miután a romai történész elbeszéli, hogy Trasyllus Tiberiusnak megjósolta a császári trónt, így folytatja: „Ezen s hasonló esetek után nem vagyok tisztában magammal, valjón az életesemények . . . egy változhatatlan szükségesség törvényének hódolnak-e vagy pusztavéletlentől függenek?“

Tacitus a bölcsészek véleményeit, melyekre komolyan hivatkozik, elfogadván, eléggé értésünkre adja, hogy hitt a csillagjóslatban.

Nekünk úgy tetszik, hogy az ész, józan erkölcs és ékesszólás a keresztény papnál keresendő.

„Azon egyes okok hosszú láncolata, melyek birodalmakat alkotnak és döntenek meg, a Gondviselés titkos intézkedéseitől függ. Isten az egek magasságában tartja a birodalmak gyepelőit; minden sziv az ő kezében van. Majd visszatartja a szenvedélyeket, majd jobban megereszti a féket, s így folytonos mozgalomban tartja az emberi nemet. . . . Ismeri a mindig bizonyos körre szorított emberi bölcseséget: megvilágítja, látkörét kiterjeszti, azután saját tudatlanságára hagyja; megvakítja, örvénybe taszítja és önmaga által megszégyeníti: ez zavarba jő, saját finomul szótt eszmeszálaiba bonyolódik s magok az óvszerek reá nézve törre válnak . . . Ő az, ki legtávolabbi okaikban előkészíti az eseményeket, és hatást idéz elő, melynek visszahatása

századok mulva észlelhető. Hogy pedig az ember ezt fölismerhesse, Isten, midőn neki tetszik, visszavezérli az eltévedt értelmet; és az, ki másokat vakságukban kigunyolt, maga esik a legsűrűb sötétségbe, mihez gyakran alig kell egyéb, mint állandó jólét.“

Mily silány a régiek ékesszólása e keresztény ékesszólás mellett!

NEGYEDIK KÖNYV.

ÉKESSZÓLÁS.

I. FEJEZET.

A kereszténység az ékesszólásban.

A kereszténység annyi érvet szolgáltat saját magasztossága mellett, hogy midőn az ember azt hiszi, hogy csak egy tárgyról kell értekeznie, rögtön egy másik ajánlkozik tolla alá. Beszéltünk a bölcsészekről, s ime a szónokok kérnek, hogy ne feledkezzünk meg róluk. Észleltük a kereszténységet a tudományokban és történelemben, s ugyancsak a kereszténység hí föl ismét: mutassuk be a világnak ismert ékesszólása nagyszerű hatásait. Az újabbak a katolikus vallásnak köszönik az értekezés azon nemét, melynek irodalmunkban való hiánya határozott előnyt adott volna a régieknek fölöttünk. Ebben áll a keresztény istentisztelet egyik legnagyobb diadala. Mondjanak bármit, Cicero és Demosthenes dicsőítésére, Massillon és Bossuet bátran kiállják velök az összehasonlítást.

A régiek nem ismerték csak a törvényszéki és politikai szónoklatot: az erkölcsi, vagyis minden idő, minden kormányforma és minden ország szónoklata, csak az evangéliummal jelent meg e földön. Cicero szól egy védencze mellett; Demosthenes megtámadja ellenfelét, vagy a hazaszeretet lángját igyekszik felgyújtani egy elfajult nép keblében: egyik úgy, mint a másik csak a szenvedélyeket tudja fölizgatni s diadaluk

reményét az általok felzaklatott kedélyek hullámszája fölé építik. A keresztény szószék ékesszólása magasabb regioban keresi győzelmét. Csatára kél a lélek viharai-
val, hogy lecsendesítse azokat; megszelidíti a szenvedé-
lyeket, hogy meghallgattassék általok. Isten és a szeretet,
ez az ő mindig ugyanaz, örökké kimeríthetetlen szövege.
Nincs szüksége sem összeesküvő czinkosokra, sem nép-
forrongásra, sem rendkívüli viszonyokra, hogy csillog-
jon: a legcsendesebb béke idején, egy egyszerű polgár
sirja fölött, a legnemesb érzelmek hurjait tudja rezgésbe
hozni; érdeklődik egy ismeretlen erény iránt; könyvre
indít egy ember fölött, kiről soha semmit nem hallot-
tunk. Félelemre és igazságtalanságra egyaránt képtelen
levén, megleczkézteti a királyokat a nélkül, hogy kigú-
nyolná; vigasztalja a szegényt a nélkül, hogy bűneinek
hizelegne. Politika és földi dolgok nem ismeretlenek
előtte; de míg a régiek ékesszólásában ezek főindokok
voltak, nála csak másodrangúak: ő a magasból nézi
azokat, mint a sas, mely sziklacsúcsról tekint a sík
alanti tárgyaira.

A mi a keresztény ékesszólást a görögök és ro-
maiak ékesszólásától leginkább megkülönbözteti, az —
La Bruyère szerint, — *azon evangeliumi szomor, mely
annak mintegy lelke*, azon fönséges mélabú, melylyel
táplálkozik. Elolvassa az ember egyszer, talán kétszer
Cicero *Verreseit* és *Catiliniáit*, Demosthenes *Philippikáit*
és a *Koszorúért* tartott szónoklatát, míg szüntelen el-
mélkedik, éjjel-nappal lapozgatja Bossuet *Gyászbeszédeit*,
Massillon és Bourdaloue *Prédikációit*. A keresztény
szónokok beszédei könyvek, az ó-kor szónokaié csak
beszédek. Mily bámulatra méltó izléssel szólnak sz. tu-
doraink a világ hiúságairól! „Egész életetek — mondják
— alig egy napi mámor, s ti e napot is a legoktala-
nabb csalképek üzésében töltitek el. Eléritek vágyaitok
ne továbbját, örültök óhajaitok teljesülésének, királyok
és császárok, a világ urai lesztek: még egy pillanat, —
s a halál elsöpri mind e semmiségeket a ti semmiség-
tekkal együtt.“

Ez az oly komoly, oly ünnepélyes, oly természetesen fönséges módja az elmélkedésnek teljesen ismeretlen volt a régiek szónokai előtt. A pogányok *az élet árnyait élvezve* emészték föl erejüket; nem tudták, hogy a valódi élet csak a halálban kezdődik. Egyedül a kereszténység alapítá a sirok azon nagy iskoláját, hol az evangelium apostola megtanulja, hogy nem méltó, hogy az ember, mint Göröghon félbölcsei, halhatatlan eszméit pillanatnyi dolgokra pazarolja.

Különben a vallás volt minden században és minden országban az ékesszólás forrása. Ha Demosthenes és Cicero nagy szónokok valának, oka az, mert mindenek fölött vallásosak voltak.¹⁾ Ellenben a Nemzetgyűlés tagjai csak csonka tehetségeket és szónoklati rongydarabokat mutathatnak fel, mert megtámadták apáik hitét és így elfojtották a szív sugallatait.²⁾

¹⁾ Szüntelen ajkaikon van az istenek neve. Lásd az első felfohászzkodását a marathoni hősök árnyaihoz, és a második apotheosisát a Verres által kifosztott Istenekhez.

²⁾ Ne mondják, hogy a francziáknak nem volt idejük magokat ez új küzdtéren begyakorolni; honnan azt következtetik, hogy az ékesszólás a forradalom gyümölcse; igen is ott nőtt önként és minden gondozás nélkül; hisz látjuk, hogy a vad és néger néha úgy beszél, mint egy Demosthenes. Különben soha nem voltunk minták hiányában, mert kezeink közt voltak a hajdani és szent forum műremekei, melyekben a keresztény szónok az örökévaló törvényeket értelmezi. Midőn Montlosier a Nemzetgyűlésben a papság érdekében fölkiáltott: „Ti kiűzitek őket palotáikból, ők a szegények kunyhóiba fognak vonulni, a kiket tápláltak; ti elkivánjátok aranykeresztjeiket, ők átölelik a fakeresztet; ezen fakereszt tette szabaddá a világot!” — e szóközi indulatra nem a demagogia, hanem a vallás által ragadtatott. Végre Vergniaud XIV. Lajos fölötti értekezésének néhány fejezetében soha nem emelkedett volna az ékesszólás azon magaslatára, ha tárgya őt a vallási eszmék: pyramisok, halottak, csend és sirok világába nem ragadja.

II. FEJEZET.

A szónokokról. — A sz. atyák.

Az egyház-tudorok ékesszólásában van valami méltóságos, erőteljes, hogy úgy mondjam, királyi, melynek tekintélye előtt az ember zavarba jő és meghódol. Érezzük, hogy küldetésök a magasból van s hogy a Mindenható határozott rendeletéből tanítanak. Mindazáltal ihletségek közepett szellemök mindig megtartja nyugalmát és fönségét.

Sz. Ambrus a latin sz. atyák Fénelonja. Irálya virágos, kedves, gazdag és némely, századának betudandó hibái mellett, művei épp oly kellemes, mint tanulságos olvasmányul szolgálnak; miről egy pillanat a *Szüzeseg-röli értekezés* és a *Sz. Atyák dicsőítése* fölött eléggé meggyőzhet bennünket.

Ha az ember ma egy *szentet* említ, mindjárt valami műveletlen, rajongó barátira gondolnak, ki gyöngé értelme vagy jelleme következtében nevetséges babonaságra adta magát. Pedig Ágoston egészen más képet nyújt: egy lángoló fiatal ember, tele szellem- és értelemmel, átadja magát szenvedélyeinek; nem sokára kimeríti a gyönyörök, és meglepetve veszi észre, hogy a földiek szeretete nem képes betölteni szívének ürességét. Nyugtalan lelkét az ég felé fordítja: valami mondja neki, hogy ott lakik azon határtalan szépség, mely után sohajtozik. Isten szól hozzá egész halkán, és a világ ezen embere, kit a világ ki nem elégíthetett, végre a religio kebelén találja fel nyugalmát és vágyainak teljét.

Montaigne és Rousseau hátrahagyák *Vallomásait*. Az első visszaél az olvasó jóhiszeműségével, a második szégyenletes ocsmányságokat tár fel a világ előtt s magát, még Isten ítélőszéke előtt is, az erény mintaképe gyanánt állítja fel. Sz. Ágoston *Vallomásai* az egyedüliek, melyekből olyannak tanuljuk ismerni az embert, a milyen. A szent nem a földnek gyónik, hanem az ég-

nek; nem titkol el semmit az előtt, ki mindent lát. Ez a penitentia ítélőszéke előtt térdelő keresztyény, ki hibáit siratja és felfödi avégből, hogy az orvos gyógyszer adjon sebeire. Nem fél, hogy kifárasztja részletezéseivel azt, kiről e fönséges nyilatkozatot tette: „Ő türelmes, mert örökkévaló.“ És minő képet ad nekünk azon Istenről, kire hibáit bizta!

„Te — ugymond — végtelen nagy, végtelen jó, végtelen könyörületes, végtelen igazságos vagy; szépséged hasonlíthatatlan, erőd ellenállhatatlan, hatalmad határtalan. Örök tevékenységben és örök nyugalomban levén, betöltöd és fentartod a mindenséget; szeretsz szenvedély nélkül, féltékeny vagy nyugtalanság nélkül; megváltoztatod működéseidet, de soha terveidet Azonban mit mondok én itt neked, oh Istenem! és mit mondhat az ember te rólad szólván?“

Ugyanaz az ember, ki az igaz Istent ily dicső vonásokban festé, a szeretetre legméltóbb őszinteséggel beszéli el nekünk ifjusága hibáit.

„Végre Karthagoba utaztam. Alig érkeztem meg, midőn bűnös szeretők csoportjától láttam magam körülvéve, kik minden oldalról ajánlák magokat . . . A nyugodt életmód elviselhetetlennek tünt föl előttem, és csak a törhintett, meredek ösvényeket kerestem.

„De szerencsés valék szerettetni épp úgy, mint szeretni; mert az ember életet akar találni abban, a mit szeret . . . Végre azon hálóba estem, melyben megfogattatni vágytam: szeretve valék és birtam a mit szerettem. De, óh Istenem! te csak ekkor éreztetéd velem igazán jóságodat és irgalmadat, elárasztván szívem keserűséggel; mert a gyönyörök helyett, miket magamnak ígérék, nem ismertem csak féltékenységet, gyanakodást, félelmeket, haragot, panaszokat és szenvedélyeskedéseket.“

Ezen elbeszélés egyszerű, szomorú, érzelmes hangja, e visszatérés az Istenséghez és mennyei békéhez a pillanatban, midőn a szent a földi csalódások és élte hibáinak emléke által a legnagyobb mérvben fölizga-

tottnak látszik: a fájdalom és bánat ezen vegyülete igazán megható, kedves. Nem ismerünk oly érzelmi kifejezést, mely gyöngédségre ezt fölülmulná: „Szerencsés valék szerettetni épp úgy, mint szeretni; *mert az ember életet akar találni abban, a mit szeret.*“ Ugyanazon szt. Ágoston mondta még ezt is: „A szemlélődő lélek önmagának magányává lesz.“ *Az Isten Városa*, a *Levelek* és néhány más fejezet épp ily remek gondolatokat tartalmaznak.

Sz. Jeromos erőteljes képzelőtehetség által tündököl, melyet határtalan tudományossága sem volt képes kioltani. Leveleinek gyűjteménye egyike a legsajátságosabb emlékeknek a sz. atyák irodalmában. Mint sz. Ágoston, úgy ő is a világ gyönyöreiben találta meg szirtjét.

Szereti a magányt és természetet festeni. Bethlehemi barlangjának mélyéből látta a romai birodalom bukását; — gazdag anyag elmélkedésre egy sz. remetének! A halál és életünk mulandósága lebeg szüntelen a szent férfiú szemei előtt:

„Minden órában meghalunk és átváltozunk, — írja barátai egyikének — mégis úgy élünk, mintha halhatatlanok volnánk. Még azon időt is, mit tollbamondásra fordítok, életem napjaiból kell kiszakítanom. Mi gyakran irunk egymásnak, kedves Heliodor; leveleink átkelnek a tengereken, s a mint a hajó tova siklik, úgy folyik el életünk is: minden hullám egy pillanatot ragad magával.“

Amint Ambrus a szt. atyák Fénelonja, úgy Tertullian Bossuetje.

A vallás érdekében szerkesztett védiratainak egy része, még ma is jó szolgálatot tehet ugyanazon ügyben. Szomorú dolog, hogy most az egyháznak saját gyermekei előtt épp úgy kell magát védelmezni, mint hajdan bakói előtt, s hogy a *POGÁNYOK ellen irt Apologeticus* a *KERESZTÉNYEK* elleni *Apologeticus*-sá lett.

A mi e műben meglepően figyelemre méltó, az

az emberi szellem fejlődése : az ember az eszmék egészen új rendébe lép ; érzi, hogy ez már nem az őshajdan nyelve, nem a gyermek hebegése.

Tertullian úgy beszél, mint egy újabbkori író. Ékesszólásának indokai az örök igazságok köréből vannak véve, nem pedig a szenvedélyek- és oly körülményekből, minőket a romai tribun előtt, vagy az athéni köztéren lehetett hallani. A bölcsészeti szellem ezen előhaladása elvitázhatatlanul a kereszténység gyümölcse. A hamis istenek eltörlése és az igaz istentisztelet alapítása nélkül az ember örökös gyermekkorban vénült volna meg ; mert tévedésben levén az első okfőt illetőleg, minden egyéb ismeretei többé-kevésbé magokon hordák az alaphiba vonásait.

Tertullian egyéb műveiben is, nevezetesen : *A türelemről*, *A színjátékokról*, *A vértanúkról*, *A nők ékesszereiről*, *A test feltámadásáról*, a legremekebb vonások egész csoportjával találkozunk. „Nem tudom, — mondja a szónok, szemökre vetvén a keresztény nőknek fényűzésöket — hogy valjon a karpereczekhez szokott kezek elbirják-e a békók fájdalmait. Nagyon félek, hogy a csipkék-, gyöngyök- és gyémántokkal borított fön nem marad semmi hely a pallos számára.“¹⁾ E szavak azon nőkhöz intézve, kiket naponkint a vérpadra vezettek, bátorságra és hitre mutatnak.

Sajnáljuk, hogy a vértanukhoz intézett levelét, mely ránk nézve Robespierre üldözése óta még sokkal érdekesebbé lett, egész terjedelmében nem idézhetjük : „Jézus Krisztus dicső hitvallói! — kiált fel Tertullian — a keresztény ugyanazon gyönyöröket találja a fogásban, melyeket hajdan a látnokok a pusztában . . . Ne is nevezzétek azt többé börtönnek, hanem magánynak. Midőn a lélek mennyben van, a test nem érzi a lánczok súlyát, mert magával ragadja az egész embert!“

¹⁾ *Locum spathae non det*, így is fordítható : *nem hajlik a pallos alá*. De én előbbre teszem a fönnebbi, szósze int való és sokkal nyomatékosabb értelmet. A görögből kölcsönzött *spatha* szónyomozólag annyit jelent, mint pallos

Ez az utolsó vonás fönséges.

Karthago áldozárától kölcsönzé Bossuet ez annyira csodált és oly borzasztó helyet: „Husunk nem sokára megváltoztatja természetét, testünk más nevet vesz föl; sőt — mondja Tertullian — *a mit azért nyert, mert még némi emberi alakot mutat, hullának sem sokáig nevezhető; azután egy nem tudom mivé lesz, melynek egyetlen nyelvben sincs többé neve*; annyira igaz, hogy minden meghal benne, egész azon gyász kifejezéseikig, melyekkel szerencsétlen maradványait elnevezik!“

Tertullian nagy tudós volt, bár tudatlanságról vádolja magát; irataiban oly részleteket találunk a romaiak magán életéből, melyeket másutt hasztalan keresnénk. Gyakori barbarismusok és áfrikai latinsága sokat levonnak e nagy szónok műveinek értékéből. Sokszor heves szavalatokra engedi magát ragadtatni, és izlése nem mindig biztos. „Tertullian irálya vas; — mondja Balzac; de meg kell vallanunk, hogy e vassal kitünő fegyvereket kovácsolt.“

A keresztény Ciceronak nevezett Lactantius szerint sz. Cyprian az első ékesszóló atya a latin egyházban. De sz. Cyprian csaknem mindig Tertulliant utánozza, *egyaránt gyöngítvén mintaképének úgy hibáit, mint szépségeit*. Igy vélekedik La Harpe, kinek ítéletét mindig elfogadhatjuk a kritikában.

A görög sz. atyák között csak két kivánlóan ékesszóló van: aranyszáju sz. János és sz. Vazul. Az elsőnek homiliái a *Halálról* és *Eutropeus kegyvesztéséről*, valódi műremekek. Aranyszáju nyelve tiszta, de nagyon keresett irányát egészen Isokrates után dolgozza ki. Maga Libanius is rhetorikai tanszékét neki szánta, még mielőtt a fiatal szónok keresztényné lett volna.

Több egyszerűséget, de kevesebb emelkedettséget találunk sz. Vazulban. Csaknem mindig a mysticus hangnál és a sz. Irás értelmezésénél marad.¹⁾

¹⁾ Van egy hires levele a magányról, mely rendje szabályainál alapul vétetett.

Nazianzi sz. Gergely,¹⁾ melléknéven a *theologus*, prózai műveken kívül néhány költeményt is hagyott hátra a kereszténység hittitkairól.

„Mindig szülőföldén, arianzi magányában, tartózkodott, — mondja Fleury; egy kert, egy kis csermely, az őt árnyaikkal befödő fák tevék minden gyönyörét. Böjtölt és könyhullatások között imádkozott . . . E sz. költemények voltak végelvonultságában szent Gergelynek egyedüli foglalatosságai. Itt írta meg élete és szenvedése történetét . . . Imádkozik, tanít, fejtegeti a hittitkokat és erkölcsi szabályokat ad. A költészet- és zenekedvelők számára hasznosan szórakoztató tárgyakat akart nyújtani, és kiragadni a pogányokat abbéli ön-hittségökből, mintha egyedül ők volnának képesek a szépművészeteket sikerrel kezelni.“

Végre sz. Bernát, kit Bossuet megjelenése előtt az utolsó szent atyának neveztek, sok szellemmel nagy tudományosságot egyesít. Erkölcsi képei különösen sikerültek. Volt benne valami Theophrast és La Bruyère lángeszéből.

„A gögös — mondja szt. Bernát — beszédjében nagy hangu szavakat használ, hallgatásában daczos; örömeben túlcsapongó, bánatában őrzöngő; külsőleg becsületes, bensőleg becsstelen; járásában merev, feleleteiben éles; mindig erős támadni, mindig gyöngé magát védeni; kelletlenül ad, tolakodólag kér; soha nem teszi azt, a mit tehet vagy tennie kell, de mindig kész arra, mi nem kötelessége és a mit nem tehet.“

Ne feledkezzünk meg a tizenharmadik század egén megjelent ritka tüneményről *Krisztus követésének könyvéről*²⁾. Egy kolostorába zárkozott szerzetes, hogy tett szert e találó kifejezésekre, hol szerezte e finom emberismeretet oly időkben, midőn a szenvedélyeknél

¹⁾ Volt egy hasonnevű és szentségű fia.

²⁾ Az eddig megjelent magyar fordítások közt legjelesebb dr. Nogáll János nagyváradi kanonok uré, mely zamatos magyarsága és keresetlen egyszerűsége által semmivel sem marad az eredeti mögött.

csak az izlés volt nyersebb? Ki nyilatkoztatá ki neki magányában a szív és ékesszólás titkait? Egy szent mester: Jézus Krisztus.

III. FEJEZET.

Massillon.

Ha most néhány századot átugrunk, oly szónokokkal találkozunk, kiknek már neve is sok embert zavarba hoz; mert érzik, hogy sophismák nem elégségesek oly tekintélyek megdöntésére, minő egy Bossuet, Fénelon, Massillon, Bourdaloue, Fléchier, Mascaron és Poulle abbé.

Nehezünkre esik, hogy csak egy futó pillantattal áldozhatunk e kitünőségeknek, s nem állapodhatunk meg külön minden egyes szónoknál. De hogyan válaszszunk e gazdag kincsek közepett? Idézhetünk-e olyant, mi olvasóink előtt ismeretlen volna? Nem lesznek-e túlvastagok e füzetek, ha a kereszténység szépségének e dicső bizonyítékaival megterheljük? Nem használjuk tehát minden fegyvereinket; nem élünk vissza előnyeinkkel, félve, nehogy megdönthetetlen érveinket fokozván, a kereszténység elleneit konokságba, az állásaiból kiszorított álbölcsélet ez utolsó menhelyére kényszerítsük futni.

Azért nem fog érvelésünk támogatására megjelenni sem a keresztény elmélkedésekben oly keneteljes Fénelon; sem Bourdaloue, az evangéliumi tan ereje és győzelme; nem hívjuk segélyünkre sem Fléchier tudományos műveit, sem az utolsó keresztény szónoknak, Poulle abbénak, ragyogó képzelőtehetségét. Oh religio, mily dicsők a te diadalaid! Ki merte volna kétségbevonni szépségedet, midőn Fénelon és Bossuet tarták elfoglalva szószékeidet, midőn Bourdaloue komoly hangon feddé az akkor még szerencsés uralkodót, kinek számára balsorsában a könyörületes ég a kedves Massillont tartotta fen?

Nem egészen méltányos azon ítélet, mely Clermont püspökét csak a gyöngéd szellem czimére érde-

mesíti; tud ő erőteljes, férfias hangokat is adni. Nekünk nagyon kizárólagos dicséretnek tetszik az, melyel *Böjti Beszédeit* elhalmozzák; kétségtelen, hogy szerző ebben az emberi sziv mély ismeretének, az udvarok bünei fölé vetett éles, finom tekintetének s az egyszerűséget éppen nem nélkülöző, remek tollal irt moraljának kitünő bizonyítékait adja; de az is bizonyos, hogy teljesebb indulatok, mélyebb gondolatok vannak néhány más beszédeiben, minők: *A halálról, A végső töredelmetlenségről. A választottak csekély számáról. A bűnös haláláról, A jövő élet szükségéről* és *Jézus Krisztus haláláról*. Olvassátok pl. a haldokló bűnös ezen képét:

„Végre a szomorú küzdelem közepett szemei megmerevednek, vonásai elváltoznak, arcza eltorzul, kékült ajkai önmagoktól kinyílnak, egész lényében remeg; és e végküzdelem által lelke akarata ellen is kiszakítja magát a sár-testből, és egészen egyedül találja magát a büntető igazság ítélőszéke előtt.“

E képhez, mely az istentelent a halál pillanatában állítja elénk, csatoljunk még egy másikat, mely a világi dolgokat semmiségökben tünteti föl.

„Tekintsétek a világot úgy, a mint azt gyermekéveitekben láttátok és most; új udvar lépett annak helyébe, melyet első éveitek láttak: új személyek léptek a színtérre, a nagy szerepek új színészek által töltenek be: új események, új ármányok, új szenvedélyek, új hősök azok, kik ma az erényben úgy, mint a vétekben, dicséret, gúny és nyilvános ítészet tárgyai. Semmisem állandó, minden változik, minden elromlik, minden kialszik: egyedül Isten marad mindig ugyanaz. A századok folyama, mely magával ragad minden századot, az ő szemei előtt halad el, és ő bosszusan nézi az ár által tovasodott gyöngé halandókat, mentökben mint emelik föl ellene gúnyolódó szavaikat.“

E példa az emberi dolgok hiúságáról XIV. Lajos hanyatló századából merítve, (s talán azon aggastyánok előtt, kik azt dicsősége fénypontján látták, idézve) szen-

vedelmesen élénk! A körmondatot berekesztő szó oly természetes, oly fönséges, mintha Bossuet ajkairól hangzanék.

Még egy példát akarunk felhozni az erőteljesebb ékesszólás neméből, melyet úgy látszik el akarnak Massillontól vitatni, szüntelen csak eszme gazdagságát és kedves modorát emlegetvén. Ez egyszer oly helyet szemelünk ki, hol a szónok kedvelt irányától, az érzelmek és képektől magvál, hogy csak egyszerű érvelő legyen. *A jövő igazságáról* tartott beszédben így szorongatja a hitetleneket:

„Mit mondjak még? Ha minden meghal velünk, tehát a név- és utódokért való gondjaink hiábavalók; a tisztelet, melyet a nagy férfiak emléke iránt nyilvánítunk, gyermekes tévedés, mert nevetséges tisztelni azt, a mi nincs többé; a sírok vallása általános csalódás; apáink és barátaink hamvai hitvány por, mit a szélnek kell ereszteni s mi senkihez sem tartozik többé; a haldoklóknak a legbarbárabb népek közt is annyira szent végakarata, egy szétbomló gép utolsó hangja: és hogy egy szóval mindent kimondjak, ha minden meghal velünk, akkor a törvények oktalan szolgaság; a királyok és fejedelmek a népek gyöngesége által emelt fantomok; az igazságszolgáltatás bitorlás az emberek szabadsága fölött; a házasok törvénye hiu aggály; a szemérem előítélet; a becsület és jámborság agyrétek; a vérfertőztetések, apagyilkosságok, sötét hűtlenségek a természet játéka, nevek, miket a törvényhozók politikája talált ki!

„Ime hová vezet az istentelenek fönséges bölcselete; ime ez azon erő, józan ész és bölcsesség, melyet előttünk örökké magasztalnak. Fogadjátok el elveiket, s az egész világ visszaesik egy borzasztó chaosba, mindenütt zavar lesz a földön, a bűn és erény fogalmai felforgattatnak, a társadalom legszentebb törvényei eltűnnek, az erkölcsi fegyelem elvész, az államok és birodalmak kormányában nincs többé szabályzó, a politikai testületek öszhangzata megszakad, és a társadalom

nem lesz többé egyéb, mint bolondok, barbárok és természetökből kivetkezett gazemberek gyülekezete, kiknek nincs más törvényök, mint az erőszak, nincs más fékök, mint szenvedélyeik és a tekintélytől való félelem, más kötelékek, mint a vallástalanság és függetlenség, más isteneik, mint önmagok: ime az istentelenek világa; és ha az ilyen köztársaság nektek tetszik, alakítsátok meg, ha tudjátok, az emberszörnyek e társadalmát: ez esetben nem marad egyéb mondani valónk, minthogy méltók vagytok abban helyet foglalni.“

Hasonlitsák össze Cicerot Massillonnal, Bossuet-t Demosthenessel, és úgy fogják találni, hogy ékesszólásuk között az általunk jelzett különbség nagyon is szembeeszkő: a keresztény szónokokat az eszmék egyetemesebb rende, az emberi szív mélyebb ismerete, az okoskodás világosabb lánczolata, végre a régiek előtt ismeretlen vallásos, szomorú hangulatu ékesszólás jellemzi.

Massillon szerkesztett néhány gyászbeszédet is, ezek azonban messze maradnak egyéb beszédeitől. XIV. Lajcs fölött tartott dicsbeszédében csak az első bekezdés figyelemreméltó: „Testvéreim, egyedül csak az Isten nagy!“ Remek szó *Nagy Lajos* koporsója fölött hangoztatva.

IV. FEJEZET.

B o s s u e t, m i n t s z ó n o k. ¹⁾

De mit mondjunk Bossuet-, a szónokról? kihez hasonlitsuk őt? Cicero és Demosthenes mely szónok-

¹⁾ Talán nem lesz érdektelen e nagy ember életéből pár vonást fölemlíteni; annál inkább, mert néhány hónap előtt Budapesten a Teleky grófnő termeiben tartott felolvasások alkalmával egy bolygó francia nem átallotta hazája lángelméinek e legjelesbikét, — kinek *Gyászbeszédeit* Franciaország közép-tanodáiban a latin classicusok mellett tanítják —, előttünk néhány krajczár belépti díjért rágalmazni, s minden jó érzelmű, hazafias francia előtt kegyeletes emlékét megszenteltségteleníteni. Jóhiszemű tudatlanságunkra számított a jövevény, s nem csalódott. Másnap megütkö ve olvastam a legtekintélyesebb magyar napi lapok hasáb-

latai nem homályosulnak el a *Gyászbeszédek* előtt? Mintha csak keresztény szónokról irattak volna bizonyos király ezen szavai: „Arany és drágagyöngyök elég közönséges dolgok, de a tudós ajkak ritka és megbecsülhetetlen edény.” Bossuet szüntelen a sirral foglalkozva s mintegy a túlvilág örvényei fölé hajolva, szeretete ajkairól e nagy szókat hallatni: *idő* és *halál*, melyek újra meg újra visszhangzanak az örökkévalóság nesztelen mélységeiben. Hihetetlen szomorúságok, felfoghatatlan fájdalmak tengerébe merül, úszik. A szivek több mint egy század mulva is visszhangzanak még e híres fölkiáltástól: *Az Urnő haldoklik, az Urnő meghalt!* Kaptak-e valaha a királyok hasonló leczkéket? Kifejezte-e valaha magát a bölcsészet ennyi függetlenséggel? A korona a szónok szemeiben semmi; általa a szegény egyenlővé tétetik a fejedelemmel, s a világ legnagyobb hatalmassága ezer tanu jelenlétében

ja'n, mint fütüli a betanított madársereg a tegnap elkintornázott darabot a nélkül, hogy az igazság érdekében csak egy is megjegyzést tenne rá.

Bossuet, előkelő nemes család fia, született 1627. Gyermekkora óta hivatást érzett az egyházi pályára, miért is Virgil és Cicero mellett ritka szorgalommal olvasgatta a sz atyákat; sőt a fönnebbi classicusokon kívül sz. Ágostont, kit rendkívül kedvelt. — mert, mint mondani szokta, *mindenre feleletet tud adni*, — könyv nélkül tudta.

Szónoki tehetsége korán jelentkezett. Alig volt 16 éves, midőn egy írók- és szónokokból álló társaság előtt, éjjeli 11 órákor, egy ott feladott tárgyról, minden előkészület nélkül, oly remek beszédet rögtönzött, hogy a szellemdus megjegyzéseiről nevezetes Voiture így nyilatkozott: „Je n'avais jamais entendu prêcher si tôt ni si tard” „Soha nem hallottam *ily későn és ily korán prédikálni.*”

Pappá szenteltetvén, hire csakhamar egész a trónig jutott; XIV. Lajostól meghívást nyert a versaillesi szószékre 1669. meauxi püspökké neveztetett.

Prédikációit mindig csak vázlatban, a főbb pontokat kiemelve, írta le. Főleg *Gyászbeszédei* azok, melyek őt a világ legelső szónokainak sorába emelik. — A szerencsétlen, de jellemes I. Jakab angol király neje, Henriette-Mária, fölött tartott beszédben mintegy önmagát is fölülmulni látszik — Ez alkalommal történt, hogy midőn az egészen fekete posztóval bevont egy-

kénytelen hallani, hogy nagysága csak hiúság, hatalma csak álom, s önmaga is csak por.

Három dolog váltakozik folytonosan Bossuet beszédeiben: a teremtő szellem ecsetvonásai, vagyis az ékesszólás; a szöveggel oly tökéletesen összeolvadó idézet, hogy a kettő csak egy egészet képez; végre a reflexio, vagyis a felsorolt események fölé vetett saspillantat. Az egyház e tündöklő csillaga gyakran világot vet a legmagasabb metaphysikai és legfensőbb theologiai vitákra is; előtte semmi nem marad homályban. Meaux püspöke nyelvet teremtett, melyet egyedül ő beszélt, melyben gyakran a legegyszerűbb kifejezés és a legemelkedettebb eszme, a legközönségesebb szólásmód és a legrettenetesebb kép, épp úgy, mint a sz. Írásban, egymásnak határtalan, meglepő terjedelmet kölcsönöznek.

Igy, midőn a királyné koporsójára mutatva fölkiált:

ház hajójában felállított katafalkra a sorsüldözte királynő hült tetemeit fölemelték, s XIV. Lajos egész udvarával, a főhercegekkel s az ország nagyjaival megjelent. Bossuet a szószékre lépett; szemeit a ravatalra szegzé, s mintegy az előtte elterülő látványtól megdöbbenve, néhány másodperczig szótlánul tekintett alá. Mindenki, a királyt sem véve ki, azt hívé, hogy e szomorú esemény oly lelki rázkodtatást idézett elő a szónokban, mely talán öntudatától is megfosztá. A kedélyek izgatottak voltak; az ünnepélyes gyász helyét minden arczon a legrosszabbtól tartó aggodalom váltá fel: midőn Bossuet egy néma kézmozdulattal a ravatalra mutat, s mintha pillanatra az isteni fölség hatalmas szavát vette volna kölcsön, fölkiált: „Et nunc reges intelligite, erudimini, qui judicatis terram.“ *És most királyok értsétek meg, okuljatok, kik ítéltek a föld fölött.*

Életének legnehezebb napjai azok voltak, midőn a szelíd lelkű Fénelon püspök ellen, kinek erényeit határtalanul tisztelé, kellett sikra szállania. De szent meggyőződése s azon tudat, hogy ő van Franciaországban hivatva e tévelyt megtámadni, nem hagyta hallgatni.

Azon vád, mintha föltétlen hizelgője lett volna a hatalomnak, annyira alaptalan, hogy ellenkezőleg, ő volt az egyetlen, ki a dicsőségének tetőpontján álló, absolut bajlamu királynak hibáit nyilvánosan szemére merte lobbantani, sőt szónokutódát is hasonló bátorságra ösztönzé. Meghalt 1704.

„Ime, nagy lelke daczára, itt van az annyira csodált, oly hön szeretett fejedelemnő! nézzétek, mivé tette őt a halál!“ Miért rázkodik össze az ember ez, egyszerű szóra: *Mivé tette őt a halál!* Azon ellentét következtében, mely e *nagy lélek*, ez annyira *csodált fejedelemnő* és a halál kikerülhetetlen sorsa között létezik, mely sors őt épp úgy utolérte, mint a legnyomorultabb aszszonyt; mert ezen ige: *tenni* (faire) a *halálra* alkalmazva, mely mindent *megsemmisít* (defaire), ellenmondást idéz elő a szavakban, összeütközést a gondolatokban, mely megrendíti a lelket; mintha e szomorú eseményt ecsetelendő, a szavak megváltoztatnák szokott értelmöket s a nyelv megzavarodnék, mint a szív.

Említettük, hogy Pascalt, Bossuet-t, Massillont és La Fontaine-t kivéve XIV. Lajos századának írói, keveset élvén a magányban, nem ismerték azon mélabus érzelmet, melylyel ma oly szomorú visszaélések történnek.

De hát Meaux püspöke, szünet nélkül Versailles pompái között élvén, hogy sajátította el a merengés e mélységét? Ugy, hogy a vallásban találta fel magányát; ugy, hogy teste a világban, lelke pedig a pusztában volt; ugy, hogy szívét az Ur titokteljes sátorának árnya alá helyezé; ugy, hogy, mint maga mondja osztrák Mária Teréziáról „gyakran *látták* őt az oltárhoz menekülni, hogy ott Dáviddal az alázatosság békéjét megizlelje, és imaszobájában elmélyedni, hol az udvari zaj daczára feltalálta Illés Karmelét, János pusztáját, és a hegyet, mely oly gyakran volt tanuja Jézus sohajainak.“

A *Gyászbeszéd*ek nem egyenlő értékűek, de bizonyos tekintetben valamennyi fönséges. Az angol királyné fölött mondott beszéde az irály remeke s a bölcsészeti és politikai irodalom mintaképe.

De legmeglepőbb az, melyet az Orleansi Hercegnő fölött tartott, mert kizárólag a lángész teremtménye. Hiányzottak itt ugy a nemzeti zavargások képei, mint a politikai ügyek kibonyolításai, melyek sokat segítenek a szónokon. Az ember azt hinné, hogy az érdekeltség-

nek, mit egy élte virágában elhunyt hercegnő kelthet, hamar ki kell meríttetnie. Az egész a szépség, ifjúság, nagyság és halál közönséges ellentéteiben áll; és mégis épp e terméketlen talajon emelé Bossuet az ékesszólás egyik legszebb emlékét; innen indult ki, megmutatandó az ember nyomorult voltát, halandó-, és nagyságát, halhatatlan oldaláról. Lealázza őt a férgéken alul, melyek sírjában fölemésztk, hogy aztán annál dicsőbbnek tüntesse föl az erénnyel az elenyészhetetlen országokban.

Tudjuk, hogy Gonzaga Anna hamvainál mint szállott le a nélkül, hogy a szónoklat fönségét sértené, egész az álom-értelmezésig, s ugyanakkor mint fejti ki magas tehetségeit az elvont bölcészeti észleletek körében.

Ha a Mária Terézia és Franciaország kancellárja ravatalánál mondott beszédek nem birnak is már az első szónoklatok erejével és indulatával, valjon azért eszméi nem éppen oly roppant látkörűek, nem éppen oly mély természetűek-e, mint amazoké? — „És most — így szól — e két jámbor lélek, (Tellier Mihály és Lamoignon) kiknek egyedüli vágyok az volt e földön, hogy a törvény uralkodjék, együtt szemlélik az örökkévaló törvényeket, melyekből a mieink leszarmaztak; s ha egy oly egyszerű és oly tiszta látomásban a mi gyarló megkülönböztetéseinknek marad még némi homályos nyoma, ugy ők Istent az igazság és rend tulajdonságában imádják.“

E theologia közepett mennyi egyéb majd fönséges, majd igéző, majd szomorú, majd kedves szépség fordul elő. Nézzétek a Frond képét: „Az állam alapjaiban megrendült; bel- és külháború egyszerre; lángok benn, lángok künn. . . . Valjon ez nem egyike volt-e azon zivataroknak, melyekre az égnek szüksége van, hogy olykor megkönnyebbüljön? . . . vagy inkább talán Franciaország vajudása volt, mely éppen Lajos csodálatra méltó uralkodását volt e világra hozandó?“ Ezután reflexiók következnek a világ barátságainak csalódásai-

ról, melyek „elmulnak az évekkel és az érdekekkel“, és az emberi sziv oktalanságáról. „mely soha nem tudja, hogy mit akar, mely önmaga előtt épp oly titokteljes, önmaga iránt épp oly hűtlen, mint mások iránt.“

De harsog a kürt és Gusztáv megjelen: „Megjelen a meglepett, elárult Lengyelhon földén, mint egy zsákmányát körmei közt szorongató oroszlán, mely kész azt minden pillanatban széttépni. Mivé lett a rettegett lovasság, mely egykor mint bérczi sas csapott az ellenre? Hol vannak a hadiszerek, az annyira félelmetes buzogányok, a nyilak, melyeket soha nem feszítettek hiába? A paripák csak arra gyorsak, az emberek csak arra ügyesek, hogy fussanak a győző elől.“

Tovább megyek, s ime egy látnok szavai viszhangzanak füleimben. Ki az, Izaiás vagy talán Jeremiás, ki megszólítja Conference szigetét és Lajos nász-pompáit?

„Szent ünnepélyek, szerencsés frigy, ara-fátyol, áldás és áldozat! összevegyíthetem-e ma a ti szertartásaitokat, a ti pompáitokat e gyászpompákkal, és a nagyság tetőpontját annak romjaival?“

A költő, (meg fognak bocsájtani, hogy Bossuetnek oly czimet adunk, mely Dávidnak dicsőségét tevő) a költő folytatja: nem érinti többé az ihletett húrokat, hanem lejjebb hangolván lantját, azon dallamot választja, melyen Salamon Gileád-hegy nyájait énekli; szelid sohajai ily szavakban emelkednek: „Saint Fare magányában, melyet szerencsés fekvése elzár a világgal való közlekedéstől; távol a század lármájától; ezen, Istentől ezer év óta elválasztott szent hegyen, hol Jézus Krisztus jegyei újra föléleszték a régi szép napokat; hol a föld örömei ismeretlenek valának; hol a világiak, kandik és csavargók nem mutatkoztak; e szent apátságban, mely a gyermekeknek tejet nyújtott, az erőseknek kenyeret: 1) boldogan tölté Anna hercegnő első éveit.“

E lap, mely oly szép, mintha Ruth könyvéből

1) Sz Pál szavai. F.

volna véve, nem merité ki ecsetjét; maradt még benne az antik, kedves színből elég, hogy egy boldog halált festhessen: „Le Tellier Mihály — így szól — elkezdé az isteni *könyörületesség* hymnusát: MISERICORDIAS DOMINI IN AETERNUM CANTABO; *Örökké az Ur irgalmasságát éneklek*. E szokat mondva elszenderült, s az angyalokkal folytatja szent énekét.“

Volt idő, midőn a befejező indulat kivételével, a Condé herczeg fölött tartott beszéd nekünk túlzottan dicsértnek tünt föl; azt hittük, hogy e gyászbeszéd bekezdésének szónoklati formái sokkal könnyebbek, mint a Henriette királyné fölötti beszédé. De midőn az egészet figyelemmel átolvastuk, midőn láttuk a szónokot előadásának egyik részében époszi kürtbe fúva játszi könnyüséggel teremteni Homér énekeit; midőn a nyugvó Achillessel Chantillybe visszavonulván, belép az evangelium sátorába, és újra feltalálja azon nagy gondolatokat, azon mérhetetlen keresztény látkört, melyekben első gyászbeszédei oly gazdagok; midőn Condé koporsóbatétele után a hős ravatalához hívja a népet, a hercegeket, főpapokat és katonákat; végre midőn maga Bossuet öszbeborult fővel lépdelve hattyudalát éneкли, egy lábbal már a sirban, Lajos százada pedig — éppen mintha annak temetését végezné — készül az örökkévalóság örvényébe merülni: az emberi ékesszólás e végerőfeszítésének láttára a csodálat könnyei tolultak szeminkbe, és kihult a könyv kezeinkből.

V. FEJEZET.

Az izlés- és szellemi süllyedés főoka a hitetlenség.

Azok után, miket eddig mondtunk, könnyen rájöhett az olvasó azon reflexiora, hogy *az izlés- és szellemi süllyedés főoka a hitetlenség*. Midőn Athénben és Romában semmit nem hittek, a tehetségek eltűntek az istenekkel, és a Muzsák átadták a barbárságnak azokat, kik többé nem hittek bennök.

Nem is gondolná az ember, hogy a fölvilágosodás századában mennyire függnék a jó erkölcsök a jó izléstől, és a jó izlés a jó erkölcsöktől. Racine művei fokozatosan mindig tisztábbakká lesznek azon mérvben, a mint a költő vallásossága növekedik, s végre *Athalie*-val végződnek. Ellenben figyelemre méltó jelenség, mint árulja el magát Voltaire irataiban istentelensége és lángesze a választékos és utálatos dolgok vegyülete által egyszerre. A rossz izlés, ha javíthatatlanná vált, nem egyéb, mint hamis ítélőtehetség, természeti ferdeség az eszmék rendében; miután pedig az ész uralkodik a szív fölött, nehéz követelni, hogy ez utóbbi iránya helyes legyen, midőn az előbbié sem az. A ki egyszer az utálatost szereti oly időkben, midőn ezer remeknél-remekebb mű javíthatja izlését, az már nem messze áll attól, hogy a bűnt szeresse; a ki érzéketlen a szép iránt, az könnyen megvetheti az erényt.

Az az író, ki nem akar hinni Istenben, a világ szerzőjében és az emberek birájában, ki belénk halhatatlan lelket teremtett, — már előre számüzi művéből a végtelen eszméjét. Gondolatait a posványba fojtja, melyből nem képes többé kiemelkedni. Az ilyen nem lát a természetben semmi nemest: szerinte minden a feloszlás és átalakulás tisztátalan eszközei által működik. Az örvény előtte nem egyéb, mint egy kevés *gyantatartalmu* víz; a hegyek *mész-* vagy *gránit-tartalmu* kövek kidudorodásai; és az ég, melyet a nappal egy végtelen siksággá alakít, hogy az éj által csendben fölvezetendő csillagok ezreinek táborhelyül szolgáljon, az ég — mondom —, előtte csak a *Véletlen* szeszélyes keze által pillanatra fölfüggesztett szük boltozat.

Ha a hitetlen már a természet tárgyaiban is ennyire korlátozva érzi magát, hogyan fogja az embert szónokilag festeni? A szavak reá nézve elvesztik gazdagságukat, a kifejezés kincsei előle zárva maradnak. Nézzétek a sir mélyén az eltemetett hullát, a szemfödéllel takart semminek e szobrát: ez az istentagadó embere! Az asszony tisztátalan testéből született

foetus, mely ösztönre alantabb áll az állatoknál; por, mint ezek, s visszatér a porba, mint ezek; nincsenek szenvedélyei, csak vágyai; nem engedelmeskedik semmi erkölcsi törvénynek, csak a természeti viszonyoknak; nem lát maga előtt más czélt, mint a sirt és annak férgeit: ime a lény, mely magát halhatatlan párától életetted embernek mondá. Ne beszéljetez nekünk többé a lélek mysteriumairól, az erény titokszerű gyönyöreiről. A gyermekkor kellemei, az ifjukor szerelmei, a nemes barátság, a gondolat-emelkedettség, a sirok és haza iránt való vonzalom, minden, a miért lelkesedtek, le van rombolva örökre!

A hitetlenség szükségképp maga után vonja még az okoskodó szellemet, az elvont meghatározásokat, a tudományos irályt és vele a nyelvújítást: oly dolgokat, melyek halált-hozók az izlésre és ékesszólásra egyaránt.

Lehet, hogy a tizennyolczadik század szerzői közt megoszlott tehetségek összege fölér a tizenhetedik század íróinak tehetségeivel.¹⁾ Mi az oka mégis, hogy ez utóbbi század az előbbi mögött áll? Az, hogy — most már nincs miért tagadnunk — korunk íróit általán nagyon magas színvonalra állíták. Ha, mint azt mindenki beismeri, annyi gáncsolni való van Voltaire és Rousseau műveiben, mit mondjunk Raynal- és Diderotéiról? Kétségkívül joggal dicsérték korábbi metaphysicusaink módszerét. De meg kell jegyeznünk, hogy a *világos értelmeknek* két neme van: egyik a közönséges eszméké (valamely *közhely* önönmagát magyarázza); a másik azon csodálatos képességből származik, mely szerint valaki az erőteljes, bonyolult eszméket világosan tudja felfogni és kifejezni. A kavicsok könnyen meglátszanak a patak medrében, mert nem mély a víz; de az ámbra, korál

¹⁾ Ezt csak az érvelés fokozása végett engedjük meg; de nem mintha hinnők is egyszersmind. Pascal és Bossuet, Molière és La Fontaine, négy olyan ember, kiket senkihez sem lehet hasonlítani, kiket nem találunk fel többé. Ha Racinet nem számítjuk közéjük, ez azért történik, mert Virgilben vetélytársa akadt.

és gyöngyök buvár szemeket igényelnek a mérhetetlen mélységben, az örvény áttetsző hullámai alatt.

Ha tehát századunk irodalmilag nem állja ki a versenyt XIV. Lajoséval, ne keressük másban az okot, mint vallásunkban. Már megmutattuk, mennyit nyert volna Voltaire, ha keresztény: ma Racine-nel versenezne a muzsák pálmájáért. Művei azon erkölcsi színezetet nyerték volna, mely nélkül mi sem tökéletes; feltalálnók bennök a régi idők emlékeit, melyek hiánya roppant hézagokat képez. Az, ki megtagadja hazája Istenét, legtöbb esetben semmi kegyelettel sem viseltetik apáinak emléke iránt; a sirok nem érdeklik, őseinek intézményei előtte csak barbár szokásoknak tűnnek föl, és semmi gyönyört nem talál abban, hogy anyjának mondásait, bölcsességét és izlését emlékében fölelevenítse.

Már pedig tagadhatatlan, hogy a lángész nagyobb része efféle emlékekből szövődik. A legszebb dolgok, mikkel egy szerző könyvét érdekessé teheti, a visszaemlékezés által azon érzelmekből szövődnek, melyek ifjúsága első napjaiból származnak. Voltaire nagyot vétett ezen (pedig oly kedves!) ítészeti szabályok ellen, midőn örökké gúnyolódott őseink erkölcsi és szokásai ellen. Mi annak az oka, hogy a mi másokat elbájol, attól a hitetlen idegenkedik?

A vallás leghatalmasabb indoka a hazaszeretetnek: a vallásos írók művein mindig e nemes érzelem ömlik el. Minő tisztelettel, mily magasztos véleménynyel szólnak mindig XIV. Lajos századának írói Franciaországról! Szerencsétlen, ki hazáját gúnyolja! Legyen inkább a hon hálátlan előbb, hogysen mi szünjünk meg őt szeretni; legyen a szív nagyobb, mint a méltatlanságok.

Ha a vallásos ember szereti hazáját, ez onnan van, mert lelke egyszerű, mert azon természetes érzelmek, melyek minket őseink mezőihöz fűznek, szívének mintegy alapját és vonzalmát képezik. Ő egyik kezét apáinak, másikat gyermekeinek nyújtja; szülőföldre ültetve, hasonló a tölgyhöz, mely mig vén gyökereit

mindig mélyebben ereszti a földbe, addig csúcsán égre törő gyöngéd bimbókat nevel.

A tizenhatszadik század írói közül még legtöbb kellemmel bír Rousseau irálya, mert e tervszerűleg különcz ember a vallásnak legalább árnyékával birt. Ő hitt valamiben, mi nem volt ugyan *Krisztus*, de mégis *Evangelium*;¹⁾ a kereszténység e fantoma, már olyan a milyen, olykor sok varázst kölcsönöz lángeszének. Ő, ki oly erővel tudta megtámadni az álbölcseket, nem sokkal jobban tesz-e, ha átengedi magát lelke gyöngéd-ségének, mint hogy velök együtt elveszett azon rendszerek labirintjában, melyeknek csak régi hibáit élesztette föl újra.

Buffonnál semmi sem hiányzanék, ha annyi érzelmesség volna benne, mint a mennyi ékesszólás. Fontos megjegyzés, melyet minden pillanatban egész az unalomig kell ismételnünk, s melyről soha nem tudjuk kelőleg meggyőzni a világot, hogy *t. i. vallás nélkül nincs érzelem*. Buffon irálya meglep, de ritkán hat meg. Olvassátok el pl. a kutyáról írt remek lapjait; mindenféle kutya ott van: a vadászkutya, juhászkutya, urikutya, öleb stb. stb. Mi hiányzik tehát? A vak

¹⁾ Itt nem hallgathatunk el egy megjegyzést, melyet a fordítás folyamában már többször szerettünk volna megtenni. Lesznek talán olvasóink között, kik e subtilis megkülönböztetést Krisztus és az Evangelium között, szerzőnek rossz néven veszik. Chateaubriand sokkal magasabban áll, hogysen védelmünkre szorulna, s nem akarunk úgy járni, mint az, ki a nappal világot növelni akarván, délben gyertyát gyújtott. Azonban a gyöngébbek kedvéért megjegyezzük, hogy itt nem a merev theologus beszél a theologusnak, hanem a merész képzelőtehetségű *költő a költőnek*, kihez ha meg akart értetni, ha célt akart érni, mindenesetre saját nyelvén kelle szólnia. Chateaubriand ezen s hasonló helyeivel nagyon sok ellenséget szerzett magának éppen azok soraiban, kiknek ügyeért sikra szállott. Ezek azon *kákán csomót keresők*, kiknek elve: „Fiat justitia, pereat mundus!“ Mi lenne belőlünk, ha Isten is ily merev volna, mint a tudósok?!... „Si iniquitates observaveris Domine, Domine quis sustinebit!“ Chateaubriand *mindenkinek mindene akart lenni, hogy mindenkit megnyerjen Krisztusnak*. Fordító.

kutyája. Egy kereszténynek ez jutott volna legelőbb eszébe.

Általában a gyöngéd viszonyok kikerülték Buffon figyelmét. Mindazáltal legyünk igazságosak a természet e nagy festője iránt: irálya ritka tökélyü. Hogy valaki oly jól megtartsa a helyes középutat, hogy se nagyon alant, se nagyon magasan ne járjon. okvetetlenül nagy mérséklettel kell birnia lelkében ugy, mint életmódjában. Tudjuk, hogy Buffon tisztelte mindazt, a mi tiszteletre méltó. Szerinte a bölcsészet nem a hitelenség negélyzésében és huszonnégy millió ember oltárainak gúnyolásában áll. Keresztény kötelmeinek teljesítésében mindig rendes s övéinek példaképül szolgált. Rousseau ragaszkodván a cultus alapjához, de elvetvén annak formáit, irataiban a vallás gyöngédsége karöltve jár az álbölcs rossz izlésével; Buffonnál megfordítva: a bölcsészet meddősége vallási tisztességgel van összekötve. A kereszténység az előbbi irányának benső kellemet, gyöngédséget és szeretetet kölcsönzött, az utóbbiéának pedig külső rendet, felebaráti szeretetet és fönséget. S így e két nevezetes ember művei, jóban ugy, mint rosszban, magokon hordják annak kinyomatát, a mit a vallásból megtartottak, vagy elvetettek.

Montesquieu neve a tizenhatszadik század valódi nagy emberét juttatja eszünkbe. *A Törvények szelleme és Elmélkedés a rómaiak nagysága és hanyatlásuk okai fölött* élni fognak, míg él a nyelv, melyen irattak. Ha Montesquieu egyik ifjúkori művében elejt néhány vonást, melyek erkölcsaink ellen irányulnak, ez csak tünékeny hiba, a Kormányzóság idejéből való romlottságnak fizetett adó egy neme volt. De azon könyvben, mely őt a kitünő férfiak sorába emeli, nagyszerü elégtételt nyujt előbbi igazságtalanságaiért, éig emelvén azon cultust, melyet oktalan volt egykor megtámadni. Az évek és saját dicsőségének érdeke megértették vele, hogy ha állandó emléket akar emelni, szilárdabb talajon kell az alapokat lerakni, mint a világ pora; szel-

leme, mely minden időt átölel, azon egyedüli vallásra támaszkodik, melynek minden idő ígértetett.

Az eddig mondottakból vonjuk le a következőt: a tizennyolczadik század irói hibáik nagy részét a bölcsészet álnok rendszerének köszönik, s ha vallásosabbak leendettek, sokkal jobban megközelítették volna a tökélyt.

Korunkban, kevés kivétellel, mindenütt a tehetőségek bizonyos idéetlen szülőtteivel találkozunk. Az ember hajlandó azt mondani, hogy a vallástalanság, mely mindent meddővé tesz, még a physikai természet elkorcsosulásában is nyilvánul. Nézzétek a XIV. Lajos századát követő nemzedéket. Hol vannak azon nyugodt, fönséges alaku, nemes magatartásu és öltözetü, tiszta nyelvü, harcziás és classicaí alaku, hódító és művészet-től ihletett férfiak? Az ember keresi, és nem találja őket többé. Apró, ismeretlen emberek, mint törpék, lépdelnek egy más kor emlékeinek magas boltívei alatt; kemény homlokukon az önzés és istengyűlölet sötét bélyege ül; elvesztették az öltözet nemes alakját úgy, mint a nyelv tisztaságát: az ember egy kihalt törzs, nem fiai-, hanem bohócainak tartaná őket.

Az új iskola növendékei szárnyát szegik a képzelőtehetségnek egy nem tudom miféle igazsággal, mely minden, csak nem az igazi igazság. Ezen emberek irálya száraz, kifejezéseikben nincs semmi természetesség, képzelőtehetségök szeretet és láng nélkül való: semmi kenetesség, semmi gazdagság, semmi egyszerűség. Nem érez az ember műveikben semmi teljességet, semmit a mi tápláló: nincs bennök végtelenség, mert hiányzik az istenség. Azon gyöngéd vallás, azon öszhangzó műszer helyett, melytől a XIV. Lajos századából való írók ékesszólásuk hangját kölcsönzék, a mai szerzők bizonyos szűkkeblü bölcsészetet használnak, mely mindent osztályoz és alosztályoz, az érzelmeket mértékkel, a lelket számokkal méri, s végre egy kivonással az egész mindenséget, beleértve magát az Istent is, visszaviszi a — — — semmire.

A tizennyolczadik század naponkint kisebbedik a láthatáron, míg a tizenhetedik annál nagyobbak tünik föl, minél messzebb távozunk tőle; az egyik süllyed, a másik ég felé emelkedik. Hasztalan erőlködnek Bossuet és Racine szellemeit kisebbíteni; ezek hasonlók a századok mögött kimagasló Homér alakjához, mely néha ugyan az átvonuló század által fölvert portól homályba borítottatik, de mihelyt a felhő szétfoszlik, újra előtűnik magasztos alakja, mely nagyságban nyervén, fölséggel tekint le a lábainál elterülő új romokra.

ÖTÖDIK KÖNYV.

A KERESZTÉNY VALLÁS ÖSZHANGZATA A TERMÉSZET JELENETEIVEL ÉS AZ EMBERI SZÍV SZENVEDÉLYEIVEL.

I. FEJEZET.

A z ö s z h a n g z a t f e l o s z t á s a.

Mielőtt az istentisztelet leírásához fogunk, még meg kell vizsgálnunk bizonyos dolgokat, melyekről az előbbi könyvekben nem elég kimerítőleg szólottunk. Ezen dolgok a művészetek részint physikai, részint erkölcsi oldalát illetik. Igy pl. a zárdák fekvése, a vallási emlékek romjai, stb. az építészet anyagi részéhez tartoznak, míg a keresztény vallás hatásai az emberi szív szenvedélyeire és a természet jeleneteinek ecsetelésére, a költészet leíró és drámai részét teszik.

Ime erről szándékunk e könyvben az *Öszhangzat*, stb. egyetemes czim alatt szólani.

II. FEJEZET.

Physikai öszhangzat. — A vallási emlékek eredete és fekvése. — Maronita, kopt zárdák, stb.

Az emberi dolgoknál kétféle természet különböztetendő meg, egyik a társadalmi alakulás kezdetén, másik annak végén foglal helyet. Ha ez nem így volna,

az ember mindig messzebb távozván eredetétől, bizonyos tekintetben szörnynyé válnék; de a Gondviselés törvénye következtében minél jobban művelődik, annál jobban megközelíti eredeti állapotát. A tudomány legmagasb fokán tudatlanság, és a legtökéletesebb művészet a természet.

Ez utóbbi, vagyis a *társadalmi természet*, a legszebb; benne a szellem teszi az ösztönt és az erényt az ártatlanságot; mert a művelt ember szelleme és erénye nem egyéb, mint a vad tökéletesített ösztöne és ártatlansága. De azért senki sem hasonlíthat egy kanadai indiánt Sokrateshez, jöllehet, szigorúan véve, az épp oly erkölcsös mint emez; mert különben azt kellene állítanunk, hogy a gyermekben a fejletlen szenvedélyek békéje épp oly szép, mint a szelídített szenvedélyek békéje az emberben; hogy a tisztán érzéki lény tökéletesen egyenlő a gondolkodó lényvel, mi oda menne ki, hogy a gyöngeség épp oly szép, mint az erő. A kis tó nem rombolja szét partjait, s ez senkit nem lep meg: nyugalma tehetetlenségében van; de szeretjük a tenger nyugalját, mert a tenger a viharok hatalmával bír, és csodáljuk az örvények csendét, mert a vizek mélyéről származik.

A természeti és polgárisult századok közt az ugynevezett *barbár* századok foglalnak helyet. A régiek előtt ezek ismeretlenek valának, s a művelt és vad népek rögtöni egyesüléséből származnak. Ezen idők az izlés romlottsága által különböztetik meg magokat. Egy részről a vad ember, hatalmába kerítvén a művészeteket, nem bír elég finomsággal arra, hogy azokat az elegancia magaslatára emelje, más részről a társadalmi emberben nincs elég egyszerűség, hogy a tisztán természeteshez leszálljon.

Ekkor tehát csak ott várhatunk valami tökéletest, hol valamely erkölcsi ok, az ideiglenes okoktól teljesen függetlenül, önmaga által működik. Innen van, hogy az első remeték, a religió e választékos és biztos izlésétől vezettetve, mely soha nem csal, hacsak

valami idegen elem belé nem vegyül, a világ különböző részeiben a legelragadóbb tájakat szemelték ki zárdáik emelésére. Nem volt remete, ki épp úgy, mint Claude le Lorrain vagy Lenotre, sziklát ne választott volna menhelyül, hová barlangját építette.

A Libánon lánczolatában elszórtan lehet látni egyes maronita zárdákat, a mélységek fölé emelve. Egyikbe messzenyuló barlangon át jutunk, melynek bejáratát szikladarab zárja el; a másikba valami leeresztett kosár segítségével. A hegy lábából a *szent folyam* tör elő: sötét czédrus erdő uralja a tájat, e fölé pedig olykor hótakaróval borított kopasz csúcscsoportok emelkednek. De a csoda csak akkor lesz teljes, midőn a kolostorba értünk: benn szőlőkertek, csermelyek, ligetek; künn rideg természet és oly föld, mely folyóival, mezői- és tengereivel a kék!ő mélységbe rohan és elvész. Itt, e meredek sziklák fölött, ég és föld között függve, emelik a vallás által táplált jámbor magányzók szárnyaikat az ég felé, mint a bérczek keselyüi.

Az egyiptomi zárdák egymástól elkülönített, gömbölyü czelláit magas fal veszi körül, mely egyszersmind védelmül szolgál az arabok támadásai ellen. E zárdák közepett kimagasló torony tetejéről áttekinthetni az egész homokpusztaságon, hol a pyramisok szürkés fejei vagy egyes útjelzők emelkednek, irányadóul a vándornak. Néha a távolban egy abyssinai karaván, nomad beduinok, vonulnak a hullámzó sivatag láthatárának valamelyik pontja felé, vagy déli szél kekedik és besötétíti a porral telt léggömböt. A hold fénye meztelen földet világít be, melyen a néma szelők nem találnak egy fűszálat, hogy vele hangot adjanak. A fák nélkül levő pusztaságon sehol egy árnyék; csak a zárdák épületeiben találkozunk az éjnek némi fátyolával.

Amerikában, a Panama földszoroson, a szerzetes kolostorából szemlélheti a két tengert, melyek az Új-Világ két partját fürösztik: egyik gyakran csöndes, a másik zajló, s a béke és vihar kettős képét nyújtja az elmélkedőnek.

Az Andesek közt épített zárdák lakói távolról nézik, mint simulnak el a Csendes tenger hullámai. Látkörüket átlátszó ég boltozza be, mely egy oldalon a földig, másikon a tengerek fölé ereszkedik le, s úgy tetszik, mintha egy kristály gömb alá zárná a reli-gió ezen épületét. A vallásos repkényt helyettesítő kapuczinus-virág bársony szegélylyel vonja be a szent falakat; a lamaz hullámozó lián hidján átkel a folya-mon, és a szerencsétlen perui imádni jó Las Casas Istenét.

Bizonyosan mindenki látott már Európában erdők mélyén elrejtett vén apátságokat, melyek csak a tölgyek csúcsai közt előtűnő harangtorony által vonják magokra a vándor figyelmét. A közönséges emlékek az őket környező tájtól nyerik nagyságukat; ellenben a vallás maga teszi széppé a színtért, hol oltárait emeli és szent ékítményeit fölfüggeszti. René történetében beszéltünk az európai zárdákról s föltüntettük egynémelyikét azon hatásoknak, melyeket a természet jele-neteinek közepett előidéznek; hogy az olvasónak teljes képet nyujtsunk, idézni fogunk itt egy becses költeményt, melyet a barátságunk köszönünk. A szerző azóta oly lényeges változásokat tett rajta, hogy úgy szólván, egészen új darabnak fog föltűnni. E szép versek meggyőző-hetik a költőket arról, hogy muzsáik sokkal többet nyernének, ha inkább a kolostorokban ábrándoznának, mint hogy a vallástalanság viszhangjaivá aljasítják magokat.

A karthausi zárda Párisban.

Vén zárda, elvonultán hol Brunó gyermeki
 Ugy égnek vágyaikkal az égen függeni;
 Szent zárda, nyisd nekem meg szerény csarnokaid'!
 És parlag kertjeidben engedj bolyongnom itt,
 Hová magába szállni Catinat is bejárt,
 S örült, hogy fut. . . feledhet udvart s minden királyt.
 Páris-sal bételék már: s úgy vágynám végre én,
 Mik czéltalan szórják el megmérhetlen terén,
 Könnyű gondolatimnak napokra fűzni át
 Mindig meg-megszakasztott, félig kész fonalát.
 Hadd gyűjtssem össze kőbor ábrándim . . . egyedül.

Louvre! mely csarnokoddal, a szem gyönyöreül
Száz tél után is Lajost hirdetve állasz ott.
Zajos erődök, fénydús Tuileries-k . . . hagyjatok!
Több nékem itt e hely, hol egy Páris kebelén
Magába szállt lélekkel magányt izlelek én;
Ezt szeretem; ez látta legelső verseim'.
A földet bágyadó fény borítja már be im;
Az ősz hó eltűnőben, fölszedve azt a színt,
Pár perczre melylyei az év végső csilláma int,
S tetézi csak a békét, a mely e helyre von,
Bús, méla nappalával, oly kellemgazdagon;
Sötétülő zománcza, komoly. ért jellege
Mikéntha e kolostor gyászával intene.
E sárguló fák alja jó temetői hely;
Már-már sápadni indult gyepen terülve el
Itt csendet, árnyat és jó levegőt élvezek.

Melyekben gyűl be a kincs, e lármas szekerek,
E munkások, s tömegben vetett-hányt népcsoport,
E hangzavar, mit ily nagy városnak élte hord:
Brúnó fiainak nem zavarják menhelyét,
S míg lárma zúg körülük, honol szívökbe' bék'.
Idő árján naponkint a század réme jó,
És változó alakban hozza elő-elő
— Sürgvén-forgván körülök — hazug álfényeit.
Hiába! — földi csalkép nem bir kelettel itt.
Nekik már minden álom az öröklét előtt.
S ti mégis szánakoztok, hogy gyászos végzetök!
Mi szánalmas reménynyel hordozzák — kérdi sok --
Rideg fegyelmök lánczát e szent öngyilkosok?
Haláluk lassu, fogyva sötét bánat miatt;
Az oltár érczen őrzi fogadalmait,
S kamráikban velök csak kétségbesés lakik.

Jól van! kik így szánjátok egy hit áldozatit,
Hatoljatok velem be e szent falak közé:
Mit szítok is, nem égi bék' levegője-é?
Bútok kihál, elalszik sok szenvedélyetek,
A zárda csendje, árnya lesz nektek élvezet.

De e magas toronyból mi bús hang zúg alá,
Körül a hálótermek hogy megrengnek reá?
Az ércz, a vén időnek félelmes nyelve ez,
Mely e lakóknak minden futó órát jelez:
„A végső perczre gondolj“ — hosszan emigy riad.
A hang lassan enyész el e boltívek alatt,
S midőn elhangozott is, a lélek még remeg.
S mely a tornácz homályán, alig viradt a regg,
Szemét leszögzve jár-ke: a szent elmélkedés

E jelre egy koporsó mellett megpihen és
 Olvassa, mi kövére goth művel metszeték:
 Évek kezétől itt-ott törült történetét.
 Ékes-beszédü rajzok! Oh mint tetszik nekem
 E kúp, borongva mintegy Isten felelmiben;
 E repkény, átölelve fal repedéseit,
 Mint temetési ének ahol madár sivít!
 Az estrokon homály, e szomorú tölgyek itt,
 Amint köztük a napnak végfénye megtörik;
 E szent mellkép, mohával befödve teljesen,
 Egyhangu jeladással a harang érceze fenn;
 E templom, hajnalonkint hol szent kar hangja kel,
 Mély, hosszú csend öléből magasba törve fel;
 Oltárba tartogatva egy vértanú-tetem;
 S a fű, mely e szerény, bús sirok fölött terem,
 Hol zárdaja csendjéből halál csendjébe át
 A boldog szerzetes már oly megnyugodva szállt!

De im homály borúl e falakra ezalatt,
 A gyász is kétszeres lesz, az árny meg vastagabb;
 Meudon magaslatin túl a nap alásülyed,
 Kimúl a rappal, éj jő: s a barnább szürkület
 Sápadni látja fénye utolsó sugarát.
 De hirtelen egy újabb hajnalba gyúlad át,
 Mely lassan ott a szomszéd Medici-palota
 Borongó kúpcsoportja mögül terjed tova,
 Elönti a tetőt, — s át a templom ablakin
 Tör megbüvölt szemembe ezüst világa im! . . .
 Az éj szép csillagától, magas menny boltirul
 A zárdai sirokra titkos nappal borul,
 Mikéntha rájok gyujtná ama szelid napot,
 Mely a boldog kimúlók szemében fölragyog.
 S borzalmit a halálnak többé nem látom itt:
 Látása bár megillet, de meg nem tántorit
 - De nem csalódom? Hallga! a vén iverk alul
 Hozzám dicsének árja tör át látatlanul,
 S fátyollal égi arczán a Vallás megjelen,
 Közelb jő; boldogító nyugalma csendesen
 Elönti lelkeinknek legmélyebb mélyeit:
 Egy Isten ösmeretlen szava édesget itt
 Suttogva: „Gyermekeim, jőjj éh hozzám, ide jer,
 Járj a magány ölében: itt leszek hozzád közel.“

E béke mély öléből emeld fel most szemed,
 És nézd el a halandót: milyen hányott-vetett,
 Világ forgásán üzve, de eredmény nélküli,
 Jólét makacs reményét elérhetetlenül.
 Vagy a vad századoknak erkölcsit nézve, lásd:

Midőn Európára hozván végpusztulást,
 Cézárok jogaráért szilaj, nyers longobard,
 Éretlen vandal és gót mint keltettek vihart.
 Erősnek féke nem volt, gyöngének menhelye.
 A Vazulok- s Benczéket, oh mondd, becsmérled-e,
 Amért e rémidőkben, kerülve századuk',
 Nyitnak a fájdalomnak szent menedékkaput ?
 Kelet kopár tetői, puszták, sivatagok,
 Vadon Thebaidák ti, erdők, síralagok,
 Az elnyomó igától homályos éjetek
 Hajdan hány sorsaüldött halandót mente meg !
 Itt rejtezenék ők el ; s a kereszt hivei,
 Míg szárnyait fölöttük hit terjesztette ki :
 Sírkövekben élteket csak Istennel élve át,
 Hóhéroktól nyugodtan imáztak legalább.
 A zsarnok itt keresni zsákmányit nem meré ;
 Sőt — vétkei iszonyától megtörve jött elé,
 S mint elnyomó, lerakva e helyen fegyverét,
 Az elnyomott lábához kegyelmet esdni tért.
 — Oh e remeteségben volt sok hősi erény
 Híres vezeklők Théba s Karthago romhelyén,
 Öreg tornyok tövében, barlangban föld alatt
 Kerülték a világot és az udvarokat.
 A szenvedélyek hangja a szörmezben kihál ;
 De élvezet jár éltök szigorúságival :
 Akit kerestek : Ő nem felejtí őket el,
 Parancsol, és nyomukban puszták viránya kel.
 Te pálma, Szíriának üdítve fővenyét,
 Ők kedves árnyokodban nyugalmukat lelék !
 Te látnokjárta Jordán, ők bolygtak partidon !
 S hol egy király szólt égi őszhanggal bájolón :
 Ti magas Libanonnak czédrusi, menny felé
 Buzgó imáik' büszke tetőtök emelé !
 E barlang őrizé itt békés álmaikat,
 Gyakran riadtak bár fel sas lármája miatt.
 S zengvén magányos sziklán az Örökkévalót,
 Csöndes patak-zugásnál, míg vize szomjat olt,
 Nekik nyílt, tiszta arczczal egy angyal hirtelen
 Az ég nevébe' békekövetként megjelen.
 De napjaik égboltja gyakran volt viharos.
 Az őskor ékes ajku alakja : Jeromos
 Szörmez- s hamufödöttben is látta, mint töre
 Pusztai hajlokába Róma sok gyönyöre.
 Szigortelt bölcseségét csak edzék harczaik.
 Mint ő, talán ily gyöngéd halandó lakta itt
 Könyezve gyöngeségén gyakorta, e helyet . . .
 -- A zárdák mély ölében, hallgatag őj felett

Oh hányszor s hány sohajjal viraszt a szerelem!
 Hiába útasítja őt vissza ridegen
 Az éber bűnbánó egy koporsó oldalán:
 Óh átlopózik az még a gyásznak fátyolán;
 S ő sirva, Istenénél keresi vigaszt,
 Ki Comminge- és Rancé-nek bizonynyal megbocsát.
 És Comminge- és Rancé-nek néhány könyt ki nem ad?
 Ki nem tudja szerelmök' s nem szánja sorsukat?
 S te, kinek már nevére szerelmet bánat űz,
 Paraklét erdejéből sorsüldött Vesta-szűz;
 Te, ki nem esküdözve, mint teszi a világ,
 E szerelmet sok újabb érzésre tanítád;
 Te, akit öncsalással az érzelmes kedély
 Szeretett asszonyában újratalálni vél:
 Heloïse! mely szívet nem indítna meg neved?
 Minden szerelmes újabb Abailardként szeret.
 Lenge világtól messze, hányszor kerestem én,
 Hol folyt le ifju élted, Páris mely menhelyén?
 E tisztos tornyok, melyek ég felé emelik
 Az ódon templomot, hol imáztak eleink,
 E tornyok őrizék meg szived történetét;
 Emléked ott leng s minden rólad szól egyre még.
 Fulbert lakát ott láttam düledékeiben.
 Mondják: e szellemedtől oly szeretett helyen,
 Midőn egybekelésed gyászos órája kong,
 Évenkint bús nyögések hosszú sora jajong.
 S míg éjre hajlik a nap, ekkor olvasa tán
 Égő szerelmed ékesszóló könyvét a lány.
 És ifja, kit imád, már meglátta zavarát,
 S leírt lángodra szíve csak égőbb lángot ad.
 De mit cselekszem én most? hogyan, e szent helyet,
 Hol sír leczkéje környez és az ég fenyeget,
 Hol a rémült szemeknek halál sok szava int,
 Miket mindenüvé itt öldöklő angyal írt;
 S a hosszú hálótermek- s falakon átok ül:
 Szerellemmel betöltni merem esztelenül?
 Isten, pokol és bosszu irvák lépten-nyomon;
 Szigor van mindenütt és sehol sincs irgalom.
 Bús zárda, a szerelmet hol eltiltá az ég,
 Hol a legédesb ösztön legbűnösebben ég,
 Elmémbe' gyászod immár kevésbé kedvelem.
 A falaid felé vont ábrándos képzelem
 Itt mély magábaszállást s szent nyugtot kerestt.
 De lelkem érzeményt kér, mely a legkedvesebb.
 Úgy reszket gyöngeségem kötelmid lánczítól.
 Mégis, ha az idő, mely ábrándosztatva foly,
 Majd szenvedélyeimnek lerontja tévelyit

S a perczyi kéjeket, mik közé őö könyt vegyít ;
 Ha szívem majd titokban táplált kintól sajoj,
 S megjönnek rá a kedves ihlett pillanatok,
 S világtól törten, vágyik szabadon legalább
 Tanútlan álmit üzni s élvezni önmagát :
 Akkor majd visszatérek öledbe csend, magány,
 Hogy elfeledjem *itt*. — *ott* mennyit unatkozám ;
 És föltaaljam ismét e bús falak megett
 E verseimben áttört örök érzelmeket.

III. FEJEZET.

A romokról általában. Ezek kétfélék.

A keresztény emlékek *fekvésének* vizsgálatáról térjünk át azok *romjainak* hatásaira. A romok magasztos emlékeket költenek föl a szivben, és megható alkotásokat nyujtanak a művészetnek. Szenteljünk néhány lapot a holtak ezen költészetének.

Minden ember titkos vonzalmat érez a romok iránt. Ez az érzelem lényeges összefüggésben áll természetünk gyarlóságával és azon öszhanggal, mely e lerombolt emlékek és tünékeny létünk között van. Különben a romokhoz egy eszme füződik, mely vigasztaló parányiségunkra nézve, midón látjuk, hogy egész népek és egyes nagy nevü férfiak, nem voltak képesek túlélni azon néhány napot, mely a mi homályos létünk számára kijelöltetett. S így a romok nagy erkölcsi jelentőséget kölcsönöznek a természet jeleneteinek ; ha egy tájképben föltűnnek, hasztalan igyekszünk szemünket más felé vinni : csakhamar visszatérnek és huzamosan rájuk tapadnak. És miért ne tűnnének el az emberek művei, midón magának a napnak is, mely azokat bevilágítja, le kell esni boltozatáról ? Csak a ki azt oda helyezé, csak Ő az egyetlen uralkodó, kinek birodalma nem ismer romokat.

A romok két félek : egyik az idő műve, másik az embereké. Az előbbieken nincs semmi kellemetlen, mert a századokkal folyton lépést tartva dolgozik a természet is. Ha azok omladékokat csinálnak, ez virágot hint rájuk ; ha sirt nyitnak, ez galambfészket épít

belé: szünet nélkül újjáteremtéssel foglalkozván, a halált az élet legkedvesebb csalódásaival veszi körül.

Az utóbbiak azonban inkább pusztulás, mint romok, csak a semmi képét nyujtják helyrehozó hatalom nélkül. A szerencsétlenség s nem az évek műve lévén, hasonlók egy fiatal fő ősz fürteihez. Különben az emberek rombolásai sokkal erőszakosabbak, sokkal bevégettébbek, mint a századoké; ezek aláaknáznak, azok felforgatnak. Ha egykor Isten, előttünk ismeretlen okokból, siettetni akarja a világ romjait, megparancsolja az Időnek, hogy kölcsönözze át kaszáját az embernek; és az Idő iszonyodva fogja nézni, mint duljuk fel egy pillanat alatt, mit ő századok hosszú sorának tartott fen.

Egy nap, a luxemburgi palota mögött sétálván, ugyanazon karthauzi zárda mellett találtuk magunkat, melyet Fontanes megénekelte. Itt láttunk egy templomot, melynek födele két oldalt be volt zúzva, az ablakólmok leszaggatva, s az ajtók odatámasztott deszka darabokkal voltak elzárva. A zárda egyéb épületei már egészen eltűntek. Sokáig sétálgattunk a földön szétszórt fekete márványsirkövek között; némelyek már egészen szét voltak zúzva, mások még némi sirirat-töredéket megőriztek. Beléptünk a kolostor bensejébe; a magas fű és omladékok közül két vad szilvafa emelkedett ki. A falakon félig elmosódott festmények voltak sz. Bruno életének egyes jeleneteiből; a boltozat egyik csúcsivén még most is állott a napóra; és a szentélyben azon békehymnus helyett, mely itt egykor a holtak tiszteletére zengedeztetett, csak a sirokat véső kézműves szerszámának nyikorgása hallatszott.

A reflexiókat, melyeket e helyen tevének, könnyen megteheti magának minden ember. Bágyadt szívvel távoztunk, s a nélkül, hogy tudnók, hol járunk, a szomszéd külvárosban bolyongtunk. Az éj közeledett. A mint egy elhagyott utczában, két fal között, haladunk, egyszerre orgonahang üti meg füleinket s a szomszéd templomból a *Laudate Dominum omnes gentes* ének

hangzott felénk. Urnap nyolczada volt. Nem volnánk képesek leírni azon megindulást, mit bennünk a vallásos ének ébresztett: úgy tetszett, mintha égi szózat mondaná: „Hitetlen keresztény, mért vesztéd el reményedet? Azt gondolod, hogy megváltoztatom terveimet, mint az emberek; hogy elhagyom teremtményeimet, midőn büntetek? Ne ítélgesd intézkedéseimet, hanem kövesd hű szolgálóimat, kik még a romok között is áldják csapásaimat.“

Épp azon pillanatban léptünk a templomba, midőn a pap áldást adott. Szegény asszonyok, aggastyánok és gyermekek fogadták leborulva. Térdre omoltunk közöttük: könyeink megindultak, és szívünk bensejében felfohászkoánk: „Bocsánat, Uram, hogy templomod pusztulását látván, zúgolódtunk; bocsánat megrendült hitünknek! Maga az ember is nem egyéb, mint egy leomlott épület, miut a bűn és halál romja; langyos szeretete, ingadozó hite, korlátolt felebaráti szeretete, tökéletlen érzelmei, elégtelen gondolatai, megtört szive, szóval minden, de minden csak rom benne.“

IV. FEJEZET.

A romok festői hatása. — Palmyrai, egyiptomi romok, stb.

A romok, tekintettel a tájékra, sokkal festőibbek egy képben, mint valamely új, ép emlék. A századok által érintetlenül hagyott templomokban a falak a vidék és a külső tárgyak egy részét elfödik s nem engedik az épület oszlopsorait és boltíveit tisztán megkülönböztetni; de ha a templomok omladoznak, csak egyes különálló darabok maradnak, melyek között a szem fönn és a távolban látja a csillagokat, a felhőket, a hegyeket, folyamokat és erdőket. Ekkor, mint egy optikai csalódás következtében, a látkör messzebb vonul s a légben függő karzatok, az ég és föld kettős háttérében, szaggatottan tűnnek föl. Ezen hatások, már a régiek előtt is ismeretesek valának; circusaik azért nem voltak

tömör épületek, hogy a látás csalódásainak szabad téréngedtségük.

Azonfölül a romok sajtószerű öszhangban állanak sivatagaikkal. építészeti stílusok és azon helyek szerint, hová állítottak s a természet azon délköri sajátsága szerint, a melytől körülvétetnek.

A melegebb, a füvekre és mohákra kevésbé kedvező égaltalán nélkülözök azon zöld díszítmenyt, mely a góth kastélyokat és vén tornyokat borítja; ellenben az óriási növények szép öszhangzatot képeznek az építészeti roppant alakjaival. Palmyrában a datolya *ember- és oroslán-fők* közé ékelődök, melyekre a *nap templomának* oszlopfői nehezedenek; a pálma oszlop gyanánt áll a ledölt oszlop helyén, s a régiek által Harpokratnak szentelt barackfa a csend hajlékában emelkedök. Azonkívül van egy fanem, melynek zilált lombozata és kristály-alaku gyümölcsök szomorúan szép öszhangban állanak a függő romokkal. Néha a pusztában mellettök letelepedő karaváncsapat fokozza a festői hatást: a keleti öltözet nemes alakja oly jól illik e romok nemes alakjához; a tevék még nagyobknak tünnetök föl, midőn a téglomladékok között fekvök, csak szürke fejök és kimagasló púpjaikat mutogatják.

Egészen más nemű romokkal találkoznök Egyiptomban; gyakran egy parányi tere a legkülönbébb építészeti emlékek maradványaival van borítva. A korinthusi oszlop mellett az ősi egyiptomi stílus oszlopai emelkedök; a toskánai iskola egy darabja valamely arab toronnyal, a pásztornép emléke a romaiak emlékével vegyest látható.

Sphinxek, Anubisok, ketté tört szobrok, csonka obeliszkök hevernek a Nilusba legördülve, vannak a földbe sülyedve, a patakok medrében, a rizsföldeken és luczarnaréteken elszórva. Néha, midőn a folyam medréből kilépvén, a vidéket elönti, e romok úgy tünnek föl a vizen, mint valami nagy tengeri flotta; máskor a pyramisok oldalait hullámként nyaldosó felhök által középen ketté metszetnek. A sakál egy üres ta-

lapzatra lépve, valamely kosfejű Pán mellszobra mellől nyújtja előre arczorrát; zergék, struczok, ibisek szökdecselnek az omladékok között, míg a szultántyuk, mint valami gránit vagy porphir hieroglyph-madár, mozdatlanul áll egy emlék-töredék fölött.

Tempe völgye, Olymp berkei, Attika és Peloponnesus partjai Göröghon romjait tárják elénk. Itt már kezdenek mutatkozni a kuszó növények, mohák és sziklavirágok. Mint egy elveszett övét visszaadandó, jázmin füzér öleli át Vénus derekát; fehér mohszakál ereszkedik le Hébe álláról; mák nő Mnemosyne könyvének lapjain: jelképe e helyek régi dicsőségének és jelen elhagyatottságának. Az Égei-tengernek e düledző csarnokok alatt elhaló hullámai, a panaszos dalu Philomela, a sohajtozó Alcyon, a Léda keblén fészkelő hattyú s száz más, mintegy a Gráczsiák által elővarázsolt körülmény elragadó képet kölcsönöz e romoknak: az ember azt mondaná, hogy valamely isteni fuvallat élteti még most is a Muzsák és Apollo templomainak porait; s ez a tenger által fűrésztött egész vidék hasonlít egy Neptunnak szentelt s e partokra függesztett apellesi tájképhez.

V. FEJEZET.

A keresztény emlékek romjai.

A keresztény emlékek romjai elegantiára nézve nincsenek ugyan egy színvonalon Roma és Göröghon emlékeinek romjaival, de más tekintetben könnyen kiállják velök a versenyt. Az e nemben ismert legszebb példányok Angolhonban láthatók a Cumberland-tó partjain, a skót hegyekben és az Orcádi szigeteken. Az oltárház¹⁾ alsó részei, az ablakok ívezete, a boltozat faragványai, a keresztfolyosók pillérei és a harangtornyok egyes darabjai azon részek, melyek századok óta küzdenek az idő romboló erejével.

A görög építészet boltívei és csarnokai párhuz-

¹⁾ Közönségesen szentélynek neveztetik. F.

mosan hajolnak meg az ég boltozatával, míg a góth építészet csúcsivei éppen ellentétben állanak az egek gömbölyüségé- és a láthatár kerületével; a góth styl egészen *üreekből* lévén összeszerkesztve, sokkal könnyebben diszíti föl magát füvekkel és virágokkal, mint a sima, tömör görög styl. A gyámoszlopok kettős sora. a levéalakra metszett, vagy a teknőalakra vájt kúpok megannyi kosarat képeznek, melyekbe a szelek porral vegyült növénymagvakat hordanak. A rózsás fűfü a tetőre kúszik, a mohák ruganyos szőnyeggel borítják be az egyenlőtlen omladékokat, a szederceserje valamely ablaknyíláson át nyújtja ki gömbölyü karjait, s a repkény az éjszaki csarnokok hosszában végig futván, kosszoru-alakban függ alá a boltozatról.

Nem lehet festőbb romot képzelni, mint ezen omladékok; góth alakjokon e ködös ég alj alatt, a szelek és viharok közepett, azon tenger partján, melynek tajtékozó hullámaint Ossian megénekelte, van valami nagyszerű és borongós, mint Sinai Istene, melynek emlékét megörökítik. Az Orcadi szigeteken egy düledező oltár fölött ülő vándort meglepi e helyek szomorú tekintete: félelmes Ocean, ködburkolt zátonyok, völgyek, melyekből egyetlen sírkő emelkedik ki, patakok, melyek a sivár vidéken át folydogálnak, vörös fenyük egy hóréteggel borított sivatag meztelensége fölé dobva. — ez az egész, mi a szemek elé tárul. A szél körüljár a romok között s azok megszámlálhatatlan repedései megannyi panaszos hangn sipokká lesznek. Valaha az orgona nem sohajtott ennyit e vallásos boltozatok alatt. A kupolák nyílásai előtt nyulánk füvek rezegnek, mögöttük pedig látja az ember a felhőket kergetőzni és az északi vidék madarát keringeni. Néha, mint valami szárnyaiba burkolt vízi szellem, dagadó vitorlái mögé rejtőzve, egy irányvesztett hajó barázdálja a lakatlan hullámokat: az északi szél által hányatva, úgy tűnik föl, mintha minden lépten leborulna és üdvözlőné az Isten templomának romjait fürösztő tengereket.

Ezen ismeretlen vidékeken laktak azon emberek, kik a hullámok fölött sétáló *Bölcséséget* imádtak. Ünnepeleik alkalmával néha végigmentek a partok hosszában, a Zsoltárossal énekelvén: „Mily tágas öblü ezen tenger, mily messze kiterjeszti hatalmas karjait!“ majd az Oceán morájához közel a *Fingal* barlangban ülve, úgy tetszett, mintha azon szózatot hallanák, mely Jóbnak mondá: „Tudjátok-e, ki rekesztette be a tengert ajtókkal, midőn kitört, mint az anya méhéből kijövő, *quasi de vulva procedens*?“ Éjjel, midőn a téli viharok aláereszkedtek s a zárda a szélvész közepett eltűnt, a békés szerzetesek czelláikba vonulván, elszenvededtek a vihar zugása mellett; boldogok, mert az Ur hajójában eveztek, mely nem merül el soha.

Keresztény emlékek szentelt romjai, ti nem emlékeztettek, mint annyi más romok, vérre, igazságtalanságok- és erőszakoskodásokra! Ti csak egy békés történetet, vagy legfőlebb az Ember-Fiának titokszerű szenvedéseit beszélitek el És ti, szent remeték, kik, hogy egy boldogabb magányba juthassatok, száműzések magatokat a rideg sark jégvidékeire, élveztétek most az általatok hozott áldozatok gyümölcsét! Ha az angyalok honában is vannak, mint az emberekében, benépesített tájak és lakatlan pusztaságok, ti, valamint itt a föld magányaiba temetétek erényeiteket, úgy kétségkívül az égben is magányokat fogtok választani, hogy ott elrejszétek boldogságtokat.

VI. FEJEZET.

Erkölcsei öszhangzatok. — Népies ájtatosságok.

Elhagyjuk a vallási emlékek és a természet jele-
neteinek physikai öszhangzatait és áttérünk a religio
erkölcsei öszhangzataira. Ezek között első helyre kell
tennünk ama bizonyos jámbor hiedelmekben és szer-
tartásokban álló *népies ájtatosságokat*, melyeket a tö-
meg gyakorol a nélkül, hogy az egyház akár helyeselné,

akár föltétlenül kárhoztatná. Ezek tulajdonképpen nem egyebek, mint a természet és a vallás öszhangzatai. Midőn a nép a szél zúgásában a halottak szavát hiszi hallani, midőn az éj rémeiről beszél, vagy bajait enyhítendő, zarándok-útra indul, világos, hogy ezek nem egyebek, mint megható öszhangzatok a természet egyes jelenetei, bizonyos szentelt hitágazatok és szívünk nyomorusága között; miből következik, hogy minél több *népies ájtatosság* van valamely isteni tiszteletben, annál költőibb, mert a költészet a lélek indulatain s a vallási eszmék közbejöttével titokszerű jelleget öltött természetüneményeken alapul.

Nagyon szánandók volnánk, ha mindent az ész szabályainak akarván alávetni, elitélnők azon jámbor hiedelmeket, melyek annyi erkölcsi érzetre tanítják a népet, mennyit a legjobb törvények sem fognak belé önteni soha. Bármit mondjanak is, nagyon helyes, nagyon szép, hogy minden cselekményeink az Istenre vonatkozzanak, és szüntelen az ő csodái környezzenek.

A nép sokkal bölcsebb, mint a tudósok. Minden forrás, minden utféli kereszt, az éji szellő minden sóhaja egy-egy csodával van összekötve. A hívőre nézve a természet egy állandó csoda. Ha szenved, kis képecskéje előtt imádkozik, és megvigasztalva érzi magát. Egy rokon vagy barát viszonzlátása után eped, — fogadalmat tesz, kezébe veszi vándorbotját, átkel az Alpeken vagy Pyrenéken s meglátogatja a lorettoi szüzet vagy compostellai sz. Jakabot: leborul a szent oltára előtt és kéri, adja vissza fiát, (talán a tengeren bolyongó szegény matrózt), szabadítsa meg nejét, hosszabbítsa meg atyjának napjait. Szíve megkönnyebbül. Vissza-indul szalmakunyhója felé: apró csigákkal terhelve, ahol csak utja keresztülvezet, minden falut betölt kagylója hangjaival és egyszerű dallamu énekekben zengi Máriának, az Isten anyjának jóságát. Mindenki birni akar valami emléket a zarándok utból. Mennyi szenvedés lett meggyógyítva csak egy megáldott szalag által! A zarándok falujába ér: az első, ki eléje jó,

betegágyából kikelt neje, megtalált fia vagy megifjult öreg atyja.

Boldogok, ezerszer boldogok, a kik hisznek! Ők nem mosolyoghatnak a nélkül, hogy arra ne számítanak, hogy örökké mosolyogni fognak; nem sirhatnak, hogy arra ne gondolnának, hogy könyeik egykor megszűnnek. Az ő könyeik nem vesznek el: a vallás felfogja azokat hamvedrébe és az Örökkévaló elé terjeszti.

Az igaz-hívő soha nem jár magánosan; szüntelen egy jó angyal kíséri lépteit, tanácsot ad neki álmában és védi a rossz angyal ellen. Ez égi barát annyira ragaszkodik hozzá, hogy kész érte magát száműzetni a földre.

Volt-e valami csodálatra méltóbb a régiéknél, mint azon jámbor szokások, melyeket egykor őseink gyakoroltak? Ha valamely erdő szélén egy meggyilkolt ember hullájára akadtak, oda az irgalom jeléül azonnal feszületet állítottak. E feszület az átmenő szamaritántól egy könyvet kért a szerencsétlen- és a hívő község lakosától egy imát testvére számára. És e vándor talán egy idegen volt, ki hazája határaitól távol esett el, mint azon dicső Ismeretlen, ki égi honától távol az emberek kezei által feláldoztatott! Minő viszony köztünk és az Isten között! mennyire fölemeli ez az emberi természet! mily csodálatosan meglepő merészség volt hasonlatosságot találni a mi halandó napjaink és a világ Urának halhatatlan léte között!

Nem is szólunk azon jubileumokról, melyek a hajdani különféle játékokat helyettesítvén, a bánat fürdőjébe merítik a keresztényeket, megifjítják a lelkiismereteket és közbocsánatot hirdetnek a bűnösöknek. Azt sem említjük, hogy közcsapás idején, az Isten haragját lefegyverzendők, nagyok úgy, mint kicsinyek mezítláb jártak templomról templomra. A menetet a pásztor nyitotta meg, nyakán durva kötéllel, alázatos engesztelő-áldozatul ajánlva fel magát a nyáj üdvösségeért.

De a nép nem esett kétségbe az Isten ostorának csapásai alatt, ha födele alatt volt egy ébenfa-feszület,

egy szentelt repkény vagy a ház védnökének szentképe. Hányszor borultak le ezen ereklyék előtt segélyt kérendők, melyért hasztalan könyörögtek az emberek küszöbeinél.

Ki ne ismerné *Notre-Dame-des Boist* (az erdők Nagy-Asszonyát), a vén cserje törzs, vagy a forrás mohos barlangjának lakóját. E szent, csodáiról nevezetes a faluban. Nem egy matronától hallottuk, hogy szülési fájdalmaik nagy mérvben enyhültek, mióta az *Erdő jó Máriáját* segélyül hívák. Leányok, kik jegyeseiket elvesztették, gyakran látták e magános helyeken a hold fényénél, a fiatal emberek lelkeit, fölismerék hangjait a forrás sohajaiban. A vizét ivó galambok fészében mindig van tojás, és a partjain nyíló virágok szárán mindig hajt bimbó. Rendén van, hogy az erdők szentje szelid csodákat vigyen véghez, minők a mohák, melyek között lakik, és kedveseket, minők a vizek, melyek elfüggönyözik.

Főleg az élet nagyszerű eseményeiben nyújtanak a vallásos szokások vigaszt a szerencsétleneknek. Egyszer egy hajótörés tanúja voltunk. A matrózok a partra érve, leveték ruháikat, csak a nadrágot és nedves inget hagyván magokon. Vihar alatt fogadalmat tettek a B. Szűznek. Körmenetben egy sz. Tamás tiszteletére épített kis kápolnába vonultak. A kapitány lépdelt elől, s a nép kozzájok csatlakozván, velök együtt énekelte az *Ave maris Stella*-t. A pap a hajótörést szenvedők miséjét mondta, miközben a matrózok felaggaták tengerviztől nedves öltöneiket fogadalomból (ex voto) a kápolna falaira. A bölcsészet fönséges szavakkal töltheti meg lapjait, de mi kétségbevonjuk, hogy valaha ruháikat felaggatni szerencsétlenek térjenek be templomába.

A halhatatlan dolgokkal való érintkezése miatt oly költői, és a csöndje miatt oly titokszerű halálnak ezer móddal kelle rendelkeznie arra, hogy magát a népek megjelentse. Majd egy magától megszólaló harang kongásai jelzék a hívó közel kimulását, majd az, kinek

meg kelle halni, hármaskopogtatást hallott szobájának padozatán. Egy sz. Benedek rendü apácza, mielőtt e földet elhagyná, fehér töviskoronát talált czellájának küszöbén. Egy anya valamely messze eső országban elveszti fiát, s erről álmában ugyanazon pillanatban értesíttetik. Akik tagadják a sejtelmeket, soha nem fogják ismerni azon titokszerű utakat, melyeken két szerető szív egymással a világ egyik végétől egész a másikig érintkezik. Gyakran a kedves halott, sirjából kikelvén, megjelenék barátjának és kéré, mondana egy imát, hogy a lángokból kiszabaduljon és bevezetessék a választottak boldogságába. ¹⁾ Így teszi részesévé a

¹⁾ Az 1855. cholera elragadott tőlem egy anyát, kinek szívjósága és szeretete örökre feledhetetlenek nemcsak előttem, hanem azon szerény kis falu népe előtt is, mely a jó nő emlékét ma is kegyelettel őrzi. Apám, ki hozzá nemcsak a férj szeretetével, hanem az erény iránt való önkéntelen csodálattal ragaszkodott, csak az Isten akaratán való megnyugvásban s azon kegyeletes tényben talált vigasztalást, hogy a kedves halottért évenként misét mondatott, melyen a család tagjai valamennyien megjelentek. De a hű nő elvesztése csak előbírnoke volt a csapások szakadadlan lánczolatának, melyeket végre az 1863. emlékezetes aszály tetőzött be. Az inség az Alföldön általán s így Kigyóson is a legnagyobb fokra hágott.

Egész családok, elköltve utolsó falatkenyeröket, befalazák házaik ablakaít és ajtóit s tömegesen kivándoroltak egy jobb vidéken munkát keresni, vagy annak hiányában kenyeret koldulni. Szegény apám alig tudván a számos tagból álló családot csak a legszükségesebbel ellátni, nem volt képes a halott iránt való kegyeletes kötelmét leróni. A mi akkor a lehetetlenség, később a feledékenység következtében maradt el. Egyszer álmában a kedves nő, vele egy időben elhalt két gyermekét kézen vezetve, megjelen s férjére gyöngéden szemrehányó tekintetet vetve, felszólítja hátrahagyott családját, hogy kövesse. Egyenesen a templomba tartott s ott, mint egykor éltében tevő, példás áhitattal imádkozott; mise végén pedig a falu szegényeit megvendégelvén, távozott. Az álom ugyanazon alakban ismétlődött másnap és harmadnap. Apám megérté a szellem intelmét, s azóta egy év sem mulik el, hogy a halottért misét ne szolgáltatasson; Halottaknapján pedig a község koldusait házába gyűjtvén, tőle telhetőleg megvendégeli, mely alkalommal mindig önmaga szolgálja ki őket. Így ápolja a vallás a gyöngéd érzelmeket s őrzi meg azok emlékét, kik erényeik által a családok jötevő angyalai valának. — Ford.

vallás a barátságot azon szép előjognak, melylyel csak az Isten bír, t. i. hogy szereteteinek egy boldog örökkévalóságot ajándékozzon.

A legkülönbélebb, de mindig vallásos jellegű hiedelmek ápolák a humanus érzelmeket; e hiedelmek oly természetesen kedvesek, hogy zavarba hozzák az író. Egy fecskéfészket bántani, egy vörösbegyét, ökörszemet, vagy a falusi tűzhely vendégét, a tücsköt, a család szolgálatában előregedett kutyát megölni. — a vallástalanság egy nemének tartatott, mely mindig valami szerencsétlenséget vont maga után. Az agg-kor iránt való határtalan tisztelettől vezéreltetve, azt hívék, hogy az öregkoru személyek szerencsés előjel a házra, s hogy a vén szolgálóval össze van forrva urának boldogsága. Mindebben a *laresek* megható cultusának némi vonásaira ismerünk, és az embernek eszébe jut Lában leánya, ki magával viszi az apai ház isteneit

A nép úgy volt meggyőződve, hogy senki sem követhet el valamely büntényt a nélkül, hogy élete egész hátralevő részében magát a legborzasztóbb látományokra ne kárhoztassa. A nálunk bölcebb hajdan óvakodott volna a vallás, lelkiismeret és erkölcsiség e hasznos öszhangzatát lerontani. Világért el nem vetette volna azon hiedelmet, mely szerint egész bizonyosnak tartották, hogy minden ember, ki gonoszul szerzett jólétnek örvend, szövetséget kötött a sötétség szellemével és eladta lelkét a pokolnak.

Végre a szeleknek, esőnek, napsugárnak, évszakoknak, földművelésnek, művészetnek, születésnek, gyermekkornak, hymennek, öregségnek, szóval mindennek megvoltak a magok szentjei és képei. Soha nem volt nép védistennel jobban körülvéve, mint a keresztény nép.

Természetes, itt nem arról van szó, hogy e hiedelmeket az ész szigorával apróra vizsgálgassuk. A vallás távol attól, hogy érdekekben valamit rendelt volna, mindig oda törekedett, hogy a netáni visszaéléseket megelőzze s a túlzásokat mérsékelje. Most csak azt

akarjuk tudni, valjon még magoknál a törvényeknél is nem sikeresebben mozdítják-e azok elő a nép erkölcsi érzetét? S van-e, ki ezt józanul kétségbe merné vonni? A babonaság ellen való folytonos kiabálásaikkal végre kaput tárnak a bűnök minden nemeinek. Mint fogja az álbölcseket meglepni, midőn az általok fölidézett bajok közepett, még azt az elégtételt sem nyerhetik, hogy a népet hitelenebbnek lássák; mert ha egyszer ez megszűnt szellemét a vallásnak alárendelni, szörny-hiedelmekkel tölti meg agyát. Annál borzasztóbb félelem szállja meg, mert félelmének még alapját sem ismeri: remegni fog a sirkertben, melynek kapuja fölé azt véste, hogy *a halál örök álom*; s az isteni hatalom megvetését negélyezvén, egy cigány asszonytól fogja megkérdeni vagy a kártyából fogja kiolvasni a jövőt.

Az ember nem nélkülözheti a csodaszerüt, a jövőt és a reményt, mert érzi, hogy halhatatlanságra van teremtvé. *A szellemidézések* a népnél nem egyebek, mint a vallás ösztöne s egyszersmind legszembeszökőbb bizonyítéka az isteni tisztelet szükségességének. Az ember ha semmit sem hisz, igen közel áll ahhoz, hogy mindent higgyen; jósokhoz fordul, ha nincsenek próféták, varázslatokhoz, ha elveti a vallásos szertartásokat, és megnyitja a boszorkányok barlangjait, ha *bezárja az Urnak templomait*.

NEGYEDIK RÉSZ.
ISTENI TISZTELET.

Of. J. J. Székelyi Kinyvat

ELSŐ KÖNYV.

TEPLOMOK, EGYHÁZI EKSZEREK, ÉNEKEK, KÖNYÖRGÉSEK, ÜNNEPEK, stb.

I. FEJEZET.

A h a r a n g o k.

Most az isteni tisztelettel szándékunk foglalkozni. E tárgy legalább is oly gazdag, mint a három előbbi rész, melyekkel egy teljes egészet képez.

Mint hogy pedig éppen templomba készülünk menni, beszéljünk a harangokról, melyek bennünket oda hívnak.

Mindenekelőtt nekünk úgy tetszik, elég csodálatos dolog volt, módot találni arra, hogy egyetlen kalapácsütéssel, ugyanazon pillanatban, ezer különböző szivben, ugyanazon érzelem ébresztessék, s kényszeríteni a szeleket és felhőket, hogy az ember gondolatainak hordozóivá legyenek. Továbbá, ha mint öszhangzatot tekintjük, a harang kétségbevonhatatlanul első rendű szépség, vagyis az, mit a művészek *nagyszerűnek* neveznek. A dörgés moraja is csak azért főséges, mert nagyszerű; ugyanaz áll a szelekről, tengerekről, tűzhányókról, vizesésekről és a nép szaváról.

Minő gyönyörrel hallgatta volna egy Pythagoras, ki annyi élvezetet talált a kovács kalapácsütéseinek hangjában, a mi harangjaink zúgását az egyház valamely ünnepélyének viradatán! A lélek elérzékenyülhet a lant hangjaira, de nem fog elragadtatni, mint midőn a csaták dörgése által fölriasztatik, vagy midőn a fel-

hők országában hatalmas harangzugas hirdeti a hadak Istenének diadalát.

Pedig nem ebben áll a harangok hangjának figyelemre legmértőbb tulajdonsága; e hang ezer titokszerű viszonyban áll hozzánk. Hányszor lepték meg a házaságtörő nőt, az éj csendében, a lélekarangnak egy elhaló szív lassu veréséhez hasonló kongásai? Hányszor hatottak el egész az istentagadóig, ki átkos virasztásában talán éppen azt meré írni, hogy *nincs Isten!* A toll kihull kezéből; borzadva hallgatja a halálharang kongásait, mely kérdeni látszik tőle: „Igazán nincs Isten?!“ Oh! hányszor riaszták fel hasonló hangok zsarnokainkat álmaikból! Csodálatos vallás, mely egy bűvös érczütésével gyötrelemmé változtatod a gyönyört, megrendítéd az istentagadót és földre hullatod a gyilkos kezéből a tört!

De egyszersmind a legkedvesebb érzelmek fűződnek a harangok zúgásához. Midőn gabnaérés tájt, hajnalhasadtán, a pacsirta dalával felhangzanak faluink kis harangjai, ugy tetszik, mintha az aratók angyala a munkásokat felköltendő, valamely héber hangszeren Noémi vagy Sephora történetét énekelné. Mi azt hisszük, hogyha költők volnánk, nem tudnánk ellenszenvet érezni az erdő vén kápolnájában, *szellemektől kongatott* harang iránt; sem az iránt, melyet a vallásos félelem, az ég haragját elhárítandó, mezőinken meghúzott; sem az iránt, mely bizonyos tengeri kikötőkben egész éjeken át hangzott, hogy a kormányost a szirtek között irányozza. A harangok zugása ünnepeinken, mintegy fokozta a köz-örömet, ellenben csapás idején ugyanezen hangok rémletesekké váltak. Még most is ég felé állnak hajunk szálai, ha a lángok és mészárlás ama napjaira emlékezünk, midőn a vészharangok megkondultak. Ki tudná közülünk valaha feledni az iszonyu ordításokat, a sívító kiáltásokat, közben halotti csend által megszakítva, mialatt egyes puska- és puskalövés, kétségbeeső hargok és mindenek fölött a vészharang rémes kongásai hallatszottak; majd fölemelkedett a

toronyóra kalapácsa és nyugodtan elüté a lefolyt órák számát.

De jól rendezett társadalomban a vészharang zúgása a segély eszméjét keltvén föl, részvét- és félelemmel tölté el a lelket, s így a tragicus érzelmek kettős forrását nyitá meg

Ily s hasonló érzelmeket ébresztének templomaink harangjai; érzelmeket, melyek annival szebbek valának, mert az ég emlékezete vegyült beléjük. Ha a harangok bármi más emlékkal lettek volna kapcsolatban, mint a templomok, rég elvesztették volna erkölcsi rokonszenvöket sziveinkkel. Isten maga parancsolta meg a győzelmek angyalának, hogy ágyúk dőrejével hirdesse diadalainkat, és a halál angyalának, hogy meghuzza a harangot, midőn a hívő lelke hozzá emelkedik a maga-ba. Így a keresztény társadalom ezer titokszerű hangon közlekedett Istenével s intézményei titokszerűen a minden titok forrásában tüntek el.

Hadd gyűjtsék tehát össze a harangok a hiveket, mert az emberi hang nem elég tiszta arra, hogy az oltár zsámolyához hívja a bánatot, ártatlanságot és balsorsot. Amerika vadjainál, midőn valamely kérelmező idegen jelentkezik a kunyhó ajtaja előtt, egy gyermek vezeti be a szerencsétlent atyja tüzhelyéhez: ha a harangokat eltiltanák, gyermekeket kellene választanunk, hogy az Ur házába híjjanak bennünket.

II. FEJEZET.

P a p i ö l t ö n y ö k é s e g y h á z i é k s z e r e k .

Nem szűnnek meg a hajdan intézményei után sóhajtozni, s nem akarják megérteni, hogy az evangéliumi isteni tisztelet a hajdan azon egyedüli maradványa, mely hozzánk eljutott; az egyházban minden azon régi időkre emlékeztet, melynek partjaitól már rég messzetávoztak az emberek, s hol ma is oly szívesen elidőznek gondolataikkal. Ha keresztény papot látunk, azonnal Numa, Lykurg és Zoroaster hazájában

képzeljük magunkat. A tiara¹⁾ a Susa és Ekbatana romjai között barangoló médet juttatja eszünkbe; az alba²⁾, melynek latin neve a nap keltére és szúzi tisztaságra emlékeztet, kedves öszhangban áll a vallási eszmékkel; s így mindig valami magasztos emlék vagy kellemes öszhang szövődik oltáraink szöveteihez.

S valjon ezekben a hajdani sirok mintájára alakított oltárookban és ezekben a szentélyeinkbe zárt élő nap képeiben mi van, a mi sértené a szemeket vagy az izlést? Kelyheink a virágok közt keresék nevöket s a liliumtól kölcsönzék alakjokat: kedves öszhangzat a Bárány és virágok között.

Mint a hit legközvetlenebb jele, a kereszt is nagyon nevetséges tárgynak tűnik föl bizonyos szemekben; a rómaiak épp úgy gúnyolák azt, mint a kereszténység újabb ellenségei, és Tertullianus bebizonyítja nekik, hogy ők magok is használják e jelt fegyvereiken. Az a helyzet, mit a kereszt ad az Ember-Fiának, valóban fönséges: az elalélt test süllyedése és a lecsüggesztett fő isteni ellentétet képez az ég felé terjesztett karokkal. Különbözik a természet nem volt oly finyás, mint a hitetlenek, nem röstelte műveinek ezer meg ezer darabjait keresztformába önteni: a virágok közt egy egész család van, mely ezen alakot viseli, és a mi sajtászerű, e család különös vonzalommal viseltetik a magány iránt. Sőt a mindenható keze még az ég csillagai közé is föltűzé üdvünk diadalzászlóját.

A tömjéntartó, mely illatszert zárt magába, úgy nézett ki, mint valami kis hajócska; egy hosszú láncz végéről lefüggő edényből pedig tűz és illatos füstgö moly emelkedett. Itt aranyozott bronz kandelaberek, egy Cafieri vagy Vassé művei és a költő-király mystikus gyertyatartóinak alakjai valának láthatók; amott a sarkalatos erények, ülő helyzetben, egy háromszögű könyvtámasz talapzatául szolgáltak, melynek előrészt

¹⁾ Köznyelven püspöksüveg vagy infula. F.

²⁾ A misénél használtatni szokott bokáig érő fehér ing. F.

lant-alaku hangszer diszité, csúcsát korona gyanánt egy földgömb, mind e szép allegoriák fölött pedig egy érczsas, mely kibontott szárnyaival úgy tűnt föl, mintha ég felé vinné imáinkat. Bármerre tekintett a szem, mindenütt könnyedén fölfüggesztett szószékekkel, lángborított csillárokkal, erkélyekkel, magas álló-gyertya-tartókkal, márvány karzatokkal, Charpentierek és Dugoulinok által vésett, mennyezetes székekkel, Ballinok által esztergályozott lámpa-talapzatokkal. a Cotték és Bertrandok remek kivitelű, aranyozott szentségmutatóival találkozott. Néha a hazug istenek templomainak maradványai szolgáltak az igaz Isten templomának ékítményeül; a Saint-Sulpice szenteltvíztartói Alexandriából áthozott hamvedrek valának: a keresztkutak, kehelytányérok, szenteltvíz az ős áldozatokat juttaták eszünkbe; így egyesültek folyton a nélkül, hogy összevegyülnének, Izrael és Görögország emlékei.

Végre a templomaink diszítményeül szolgáló lámpák és virágok, az üldözések idejének emlékét örökíték meg, midőn a hívek sirokban gyültek össze imádkozni. Az ember, mintha az első keresztényeket látná, a mint a sötét boltívek alatt lopva meggyújtják fáklyáikat, ifju hajadonok pedig virágokat hoznak a katakombák oltárainak diszítésére: ezen ajándékokat egy nélkülözés- és jócselekedetekben kitünő pásztor mutatá be az Urnak. Ez volt Jézus Krisztusnak, a kicsinyek és szenvedők Istenének valódi országa; oltára szegény volt mint szolgái, *de ha a kehelyek fából, a pupok aranyból valának*, — mondja szt. Bonifác; — és soha nem látott a világ annyi evangeliumi erényt, mint ezen időkben, midőn, hogy a világosság és az élet Istenét áldhassák, az éj és halál homályába kelle rejtőzniök.

III. FEJEZET.

Énekek és könyörgések.

Szemére vetik a kath. cultusnak, hogy imáiban és énekeiben a nép előtt ismeretlen nyelvet használ;

— mintha bizon latinul prédikálna! és könyörgései nem volnának minden szertartásos könyvben lefordítva.¹⁾ De ha a vallás oly ingatag volna, mint az emberek s velök együtt változtatná nyelvét, honnan ismernők ma a régi idők műveit? Ilyen a mi szenvedélyünk következetlensége! gyalázzuk ugyanazon szokásokat, melyeknek tudományunk és élvezetünk nagy részét köszönjük.

Kölonben, ha a római egyház ezen szokását csak legközvetlenebb viszonyaiban tekintjük is, nem látjuk át, mi kifogása lehet valakinek a mi isteni tiszteletünk által fentartott Virgil (vagy némely helyek- és időben Homér) nyelve ellen. Mi azt hisszük, hogy egy ős, titokszerű nyelv, mely nem változik többé a századokkal, igen jól illett az örökkévaló, megfoghatatlan, változhatatlan Lény tiszteletéhez. S ha nyomoraink érzetében a királyok Királyához kell emelnünk esdő szózatunkat, nem természetes-e, hogy hozzá a föld legszebb nyelvén szóljunk, ugyanazon, melyen a leigázott nemzetek könyörögtek a Cézárok előtt?

Mi több — s ez igen figyelemre méltó dolog — a latin nyelven mondott könyörgések, mintegy megketőzik a nép vallásos érzetét. Valjon ez is nem a titokszerűek iránt való hajlamunk természetes következménye-e? Az ember gondolatai- s a reá nehezedeő élet nyomorainak tömkelegében kevesbbé értett, vagy talán egészen ismeretlen nyelven szólván, olyas valamit hisz kérni, a mi hiányzik, s a mit nem is ismer; imájának e határozatlanságában van rá nézve a kellem, és nyugtalan lelke, mely alig tudja, hogy mit kíván, épp oly

¹⁾ Volt idő, mikor mi is osztottuk ezt a divatos felfogást, sőt alkalmilag használtuk is a magyar nyelvet. Azonban csakhamar beláttuk, sőt ugyanazok, a kiknek szájize szerint véltünk az ujtás által tenni, protestáns urak figyelmeztettek bennünket, hogy a „Téged Isten“ mily közönséges hangzásu a *Te Deum*-, „Azért ezt a“ az *Tantum ergo*-, „A mélységből kiáltok“ a *De profundis*-, a „Körülvettek engem“ a *Circum dederunt me* főségesen titokszerű intonatioi mellett. F.

titokszerű fohászokban szeret feltörni, mint a minők szükségai.

Vizsgáljuk meg tehát közelebbről azt a barbarismust, melyről sz. énekeinket vádolják.

Általán ismert dolog, hogy a lantos költészetben a héberek az ó-kor valamennyi népei fölött állanak; s így az egyháznak, mely naponkint a látnokok zsoltárait és iratait énekli, igen jó alapjai vannak az énekekre. Az ember nem tudja kitalálni, hogy pl. a következőkben, mi lehet *nevetséges* vagy *barbár*:

N'esperons plus, mon àme, aux promesses du monde. etc.¹⁾

Qu' aux accents de ma voix la terre se reveille, etc.²⁾

J'ai vu mes tristes journées

Decliner vers leur penchant, etc.³⁾

Az egyház az énekeknek még egy más forrását bírja az evangeliumokban és az apostolok leveleiben. Racine e *prózákat* utánozván, Malherbe-el és Rousseauval együtt méltóknak találta muzsájához. Aranyszáju sz. János, sz. Gergely, sz. Ambrus, Aquinoi sz. Tamás. Coffin, Santeuil újra föléleszték a görög és latin lyrát Alkeus és Horac sirjaiban. Az Ur dicséretében mindig éber vallás viradatkor a hajnal hangversenyébe vegyíti a magáét.¹⁾

Splendor paternae gloriae. etc.

Fény, a kinek kimondhatlan forrása,

Ige, kiben szépségét szemléli az Örök,

Csillag, kinek napunk csak vastag árnya,

Nappal, ki nappalunknak fényed kölcsönzöd,

Kelj föl imádandó Napunk! stb.

Alkonyatkor pedig így énekel:

¹⁾ Világ hitegetésére ne figyelj többé lelkem. — Malherbe I. óda.

²⁾ Ébredjen föl a föld kiáltásaimra! — Rousseau I. óda 3.

³⁾ Látom, szomorú napjaim alkonyatra hajlanak.

⁴⁾ A keresztények napkelte előtt összegyűlvén, énekeket zengedeztek Krisztus dicsőségére: *Soliti stato die ante lucem convenire carmenque Christo etc. Plin.*

Coeli, Deus sanctissime, etc.

Nagy Isten, aki fenragyogtatod
Dicső trónod csillagos bolt felett
S az ég ivét biborba olvadott
Élénk derüvel szinezed.

Ez az izraelita zene, Racine lantján, soha nem veszti el kellemét: az ember mintha nem is *valódi* hangot, hanem inkább azon *benső dallamos* szózatot hallaná, mely Plato szerint az erénybe szerelmes embereket hajnalban fölébreszti, *egész erővel énekelvén sziveikben.*

De eltekintve e hymnusoktól, az egyház legegyszerűbb könyörgései is csodálatra méltók; csak azon megszokás, hogy már gyermekkorunk óta folyton ismétljük, képes bennünket akadályozni abban, hogy szépségöket fölismerjük. Meglepetve kiáltanánk fel valamennyien, ha esetleg Plato- vagy Senekánál oly egyszerű, — tiszta és világos hitvallásra akadnánk, mint ez:

„Hiszek egy Istenben, mindenható atyában, mennynek és földnek, minden láthatók és láthatatlanok teremtőjében.“

Az *Ur-imádsága* egy oly Isten műve, ki minden szükségünket ismeré: fontoljuk csak meg jól e szavakat:

„*Mi atyánk, ki mennyekben vagy!*“

Az egyetlen egy Isten megismerése.

„*Szenteltessék meg a te neved;*“

Az istenséget megillető tisztelet; a világi dolgok hiúsága: egyedül Isten méltó arra, hogy megszenteltessék.

„*Jöjjön el a te országod;*“

A lélek halhatatlansága.

„*Legyen meg a te akaratod, miképpen mennyben azonképpen itt a földön is.*“

Fönséges szó, mely magában foglalja az isteni tökéletességeket; szent lemondás, mely felöleli a mindenség egész fizikai és erkölcsi részét egyaránt.

„*Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma.*“

Mily megható, mily bölcsészeti mondás! Mert mi az ember egyetlen, valódi szüksége? egy kevés kenyér; még ez is csak (hodie) *mára* kell; mert ki tudja, vajon holnapot érhet-e?

„*És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétőknek.*“

Ime két szóban az összes moral és felebaráti szeretet.

„*És ne vigy minket a kísértetbe; de szabadíts meg a gonosztól.*“

Itt van az egész emberi szív; itt van az ember és gyöngesége! nem fegyvereket kér, hogy győzedelmeskedjék; csupán csak azért könyörög, hogy meg ne támadtassék, hogy ne kelljen szenvednie. Csak a ki az embert teremtette, egyedül ő ismerheté ily tökéletesen.

Nem is szólunk az *Angyali üdvözléről*, mely valóban *malasztal teljes*, sem azon vallomásról, mit az Örökkévaló lábaihoz borulva, naponkint tesz a keresztény. Soha nem fogják a törvények kellőleg helyettesíteni e vallásos szokás erkölcsi hatásait. Gondoljuk meg csak, minő hatalmas fék az emberre nézve e fájdalmas vallomás, mit minden reggel és este megújít: *Vétkeztem gondolataimmal, szavaimmal és cselekedeteimmel?* Pythagoras ugyanezt ajánlá tanítványainak: a kereszténységnek lőn fentartva megvalósítani azon eszményi erényeket, melyekről Roma és Athén bölcsei álmodoztak vala.

S csakugyan, a kereszténység egy neme a bölcsészeti felekezetnek és hajdani törvényhozásnak. Innen vannak benne a megtartóztatások, bűjtök és virradályok, melyek nyomaival a régi köztársaságokban is találkozzunk s melyeket már India, Egyptom és Göröghon tudós iskolái is gyakoroltak: minél alaposabban vizsgáljuk a kérdést, annál jobban meggyőződünk, hogy a keresztény istentiszteletre szórt gúnyok visszaesnek a csodált hajdanra. De térjünk vissza a könyörgésekhez.

A hit, remény, szeretet és bánat indulata fogé-

konynya teszi szívünket az erény iránt: a keresztény szertartásoknak a polgári vagy vallási dolgokra, sőt az élet egyszerű eseményeire vonatkozó imái tökéletes öszhangzatot, emelkedett érzelmeket, nagy emlékeket és egyszerű, de egyszerismind fönséges irányt nyújtanak. A jegyesek miséjében a pap sz. Pál levelét olvassa: „*Testvéreim, az asszonyok alárendeltek legyenek férjeiknek, mint az Urnak.*“ És evangéliomra: „*Az időben a farizeusok Jézushoz járulának, kísértvén őt és mondván: Szabad-e az embernek elbocsátani feleségét? . . . Felele nekik: Irva vagyon, hogy az ember elhagyja anyját és anyját, és ragaszkodik feleségéhez.*“

A házások áldásánál, miután Isten szolgája ugyanazon szavakat ismételte, melyeket maga az Isten mondott Ádám és Éva fölött: *Crescite et multiplicamini*,¹⁾ — hozzáteszi:

„Ó Uram, egyesítsd e jegyesek lelkét és önts sziveikbe őszinte barátságot. Tekints kegyes szemekkel a te szolgálódra . . . Add, hogy azon iga, melyet vállaira vesz, legyen a szeretet és béke igája; hogy legyen tiszta és hü, s mindig az erős lelkű nők példáját kövesse; hogy legyen szeretetre méltó férje iránt, mint Ráchel; okos, mint Rebeka; örvendjen hosszú életnek és legyen hü, mint Sára . . . nyerjen boldog termékenységet; élete legyen tiszta és feddhetetlen, hogy eljusson a szentek nyughelyére, a mennyországba; engedd Uram, hogy lássák mindketten fiaiknak fiait harmad és negyed iziglen és boldog öregséget érjenek. Amen.“

Az avatás szertartásakor a zsoltárossal énekeli: *Nisi Dominus*: „Hacsak az Ur nem építi a házat, hiába dolgoznak rajta, kik azt építik.“

Bőjt kezdetén a *fenyegetés* szertartása-, vagyis az égi harag kihirdetésekor a Deuteronomium²⁾ átok-szavait hangoztatja:

¹⁾ Növekedjétek és szaporodjatok. F.

²⁾ Mózes V. Könyve. F.

„Átkozott, ki megveti atyját és anyját.

„Átkozott, ki letéríti a vakot utjáról, stb.“

Betegek látogatásánál a pap a szobába lépven, így szól:

„Béke e háznak és minden benne lakóknak.“
Ekkor a beteg ágyfejéhez állván, mondja:

„Irgalom atyja, őrizd és tartsd meg ezen szolgálodat az egyház testében, mint annak egyik tagját. Figyelj szívének bánatára, fogd fel könnyeit és könnyítsd meg fájdalmaid.“

Azután ezen zsoltárt olvassa: *In te, Domine*:

„Te benned biztam, Uram, szabadíts meg a te igazságod szerint.“

Mennyivel isteniebbeknek tünnek föl még e keresztény könyörgések. ha az ember meggondolja, hogy csaknem mindig a legszegényebbek, legnyomorultabbak azok, kiket a pap így, szalma-ágyukon fekve, meglátogat!

Mindenki előtt ismeretesek a *Haldoklók* szép imái. Először olvastatik a PROFICISCERE: „Menj ki a világból keresztény lélek“; ezt követi a Passionak következő helye: „Az időben Jézus kiméne az Olajfák hegyére, stb.“; azután a *Miserere mei*; ¹⁾ és a Titkoslátások könyvéből: „Ama napokban láttam a halottakat, kicsinyeket és nagyokat, midőn a trón előtt megjelenének, stb.“; végre Ezechiél látomása: „Az Ur keze volt fölöttem, és kivezete engem az Ur lélekben, és letőn egy mező közepén, mely rakva vala csontokkal. Ekkor mondá nekem az Ur: Jövendölj a lélekhez, jövendölj, ember fia! és mond a léleknek: . . . A négy szél felől jőjj elé lélek! és lehelj e halottakra, hogy éledjenek föl;“ stb.

A tüzvészre, ragály- és háborúra szintén külön imái vannak. Soha nem feledem el, mig élek, azon jelenetet, midőn egy hajótörés alkalmával, melynek én

¹⁾ Könyörülj rajtam, Isten, nagy irgalmasságod szerint! F.

is részese valék, olvasni hallám: „*Confitemini Domino*“ :
Adjatok hálát az Urnak, mert jó

„Szól és fölemelkedik a vihar és a hullámok
feltornyosulnak . . .

„Akkor a matrózok szorongattatásaikban az Urhoz
kiáltanak, és az kimentí őket a veszélyből.

„Megállítja a szélvészt és gyöngé szellővé változ-
tatja, és a tenger hullámai lecsendesednek.“

Husvét felé Jeremiás kikel Sion poraiból, hogy
megsirassa az Ember-Fiát. Az egyház a legszebb és
legsomorubb részeket kölcsönzé át a sz. Atyáktól és
a sz. Írásból, hogy összeállítsa belőlök azon szent-hét
énekeit, melyet a legnagyobb vértanunak szentel, s mely
a legnagyobb fájdalma emlékezete. Mindenben, egész a
lytániáig, csodálatos felkiáltások- és fohászokat talál-
unk; példa a *Gondviselés Lytániájának* következő versei :

Isteni Gondviselés, zarándok lelke vigasza ;
Isteni Gondviselés, elhagyott bűnösök reménye ;
Isteni Gondviselés, csend a viharokban ;
Isteni Gondviselés, a szív nyugalma, stb.

Irgalmazz minékünk !

A gall, sőt őseink karácsoni énekeinek is meg-
volt a magok kelleme ; az ember érezte bennök a hit
természetes egyszerűségét és üdeségét. Mért érzéke-
nyülünk el ma is, midőn falun a nép elkezd énekelni ?

Imádunk, ó kimondhatlan titok !
Elrejtett Istenség, stb. ¹⁾

Azért, mert e falusi hangokban az igazság és meg-
győződés ellenállhatatlan szava hangzik felénk. A ka-
rácsoni énekek, melyek éppen a falusi jeleneteket
ecsetelik, oly bájosan veszik ki magokat a pórnő ajkain.
Ha még hozzá a pergő rokka moraja kíséri énekeit és

¹⁾ Ez egy francia ének első versszakából van véve De nem
kevésbé meghatók a mi karácsoni énekeink is kerestetlen antik
egyszerűségökben. Ki ne ismerné a *betlehemet* hordozó gyermekek
kedves énekét ;

„Betlehemnek pusztájában, stb.“ Ford.

gyermekai térdeire támaszkodva nagy figyelemmel hallgatják a gyermek-Jézust és a jászol történetét: hasztalan keresnénk kedvesebb vonásokat s egy anyának megfelelőbb vallást.

IV. FEJEZET.

Az egyház ünnepélei. — Vasárnap.

Már e mű első részében figyelmessé tettük olvasóinkat ama hetedik nap szépségére, mely oly jól összeesik a Teremtő nyugnapjával; ezen időfelosztás ismert volt már a legrégibb korban. Az itt nem lényeges, hogy valjon ez az emberi nemnek Noé gyermekei által átadott teremtési hagyomány-e, vagy pedig az álló csillagok megfigyelése alapján a pásztorok találták ki; annyi bizonyos, hogy ennél tökéletesebb felosztást még egy törvényhozó sem állapított meg. Eltekintve azon igazságos viszonytól, melyben a munkanapok az emberek és állatok erejével állanak, e felosztás épp azon mértani öszhangzatot nyújtja, mit a régiek a mindenség egyetemes és részletes törvényei között folyton érvényesíteni törekedtek: hat napot jelöl a munkára, és a hat, kétszer szorozva, adja a régi év háromszáz hatvan napját vagy a kör kerületének háromszáz hatvan fokát. Sok magasztos és bölcsészeti van tehát azon vallási törvényben, mely az ember munkakörét azon kör szerint osztá be, melyet az égi testek forgásukban leírnak; mintha az ember fáradozásainak nem volna egyéb célja, mint a századokat betölteni, és fájdalomnak kisebb tere, mint az idő.

A tizedes rendszer igen alkalmas lehet egy kalmár népnek, de az élet egyéb viszonyaiban és az égi egyenletekben se nem szép, se nem kényelmes. A természet ritkán használja, mert sem az évnek, sem a nap forgásának nem felel meg; a nehézkedés törvénye, talán a mindenség egyetlen törvénye, nem a távolságok ötszörösén, hanem a *négyzeten* alapul; még kevésbé vág össze az egyedek születése-, növekedése- és fejlőd-

désével: csaknem minden nőnemű a három, kilencz, vagy tizenkettes számhoz tartja magát, mi a hatodos rendszerrel esik össze.

Most már tapasztalásból tudjuk, hogy az ötödik igen korai, a tizedik pedig igen késői nyugnapnak. A rémuralom, melynek Francziaországban minden sikerült, soha nem tudta keresztülvinni, hogy a paraszt egy hét helyett tíz napot tartson; mert a lehetetlenség magában az emberi erőben van, sőt mint megjegyzték, még az állatiban is. Az ökör nem képes egy folytában kilencz napig dolgozni: a hatodik végén bőgésével mintegy követelni látszik azon órákat, melyeket a Teremtő a teremtmények egyetemes pihenésére rendelt. ¹⁾

A vasárnap két nagy előnyt egyesít magában, t. i. öröm- és vallási nap egyszersmind. Az embernek mindenesetre ki kell magát pihennie; de valamint egy részt szórakozásaitól távol kell maradnia a polgári törvénynek, úgy más részt ugyanakkor kivonni őt a vallási törvény alól is annyi, mint megereszteni minden féket, visszadobni a természeti állapotba, és a művelt társadalom közepett vad erkölcsöket túrni. E veszélyt megelőzendők, a *nyugnapot* már a régiek *vallási nappá* tévék; és a kereszténység megszentelte e szokást.

Azonban a föld megáldásának és Jehova nyugalmanak e napja sérté azon Nemzetgyűlés nagy (?) szellemeit, mely *szövetséget kötött a halállal, mert méltó vala, hogy az ő osztályrésze legyen*. Hat ezer év egyetemes helyeslése és hatvan század Hosannája után, Danton bölcsesége fölemelvén fejét, rossznak merte nyilvánítani azt, mit az Örökkévaló jónak talált. ²⁾ Azt hitte, hogy a chaosba visszadobván bennünket, rom-

¹⁾ A kezeimnél levő illusztrált kiadásban a következő érdekes jegyzet van: „A parasztok azt mondták: „Ökreink ismerik a vasárnapot; e napon nem akarnak dolgozni.“ F.

²⁾ Vonatkozás a Teremtés könyve I. fejezetének következő szavaiva: „És látá Isten mindent, a mit alkotott vala, és igen jók valának.“ F.

jainak és sötétségeinek hagyományával képes lesz helyettesíteni a világosság születésének és a mindenség nagy rendének hagyományát; el akarta választani a francia népet a többi népektől, s belőle az emberi nem iránt a zsidókhöz hasonló, ellenséges kasztot csinálni; egy tizedik nap, melyhez Robespierre emléke fűződött minden szégyenletességeivel, lett volna helyettesítendő az idők bölcsőjének emlékével összekötetésben levő ós szombatot, az atyáink vallása által megszentelt, a föld kerekiségének millió kesztényei által tisztelt, a szentek és mennyei seregek által ünnepelt, sőt ugyszólván, maga az Isten által az örökkévalóság századain át féltékenyen őrzött napot.

V. FEJEZET.

A miséről általában.

A mise szertartásaira vonatkozólag van egy igen egyszerű és természetes érv, mely, nem foghatom meg, hogyan kerülheté ki a katolikusok figyelmét a protestánsokkal folytatott vitatkozásaikban. Mi teszi a vallásban, akármelyik vallásban, a tulajdonképpeni isteni tiszteletet? Az *áldozat*. Azon vallásnak, melynek nincs áldozata, nincs szoros értelemben vett istentisztelete sem. Ez félreismerhetetlen igazság; mert a föld különböző népeinél a vallási szertartások az áldozatból fejlődtek ki, s nem az áldozat a vallási szertartásokból. Miből következik, hogy az egyetlen keresztény nép, melynek istentisztelete van, az, mely fentartá az áldozatot.

Az elv el levén ismerve, talán az alakot fogják megtámadni. Ha az ellenvetés csak erre szorítkozik, nem lesz nehéz bizonyítani, hogy a mise a legszebb, legtitokszerűbb és legistenibb áldozat.

Egyetemes hagyomány tanítja, hogy a teremtmény valaha vétkezett Teremtője ellen. Minden nemzet iparkodott megengesztelni az eget; mindnyájan azt hívék, hogy áldozatra van szükség; s erről oly erősen meg

voltak győződve mindannyian, hogy magát az embert kezdték engesztelő áldozatul bemutatni; először a vad népek folyamodtak e borzasztó módhoz, mint olyanok, kik természetöknél fogva legközelebb állottak az eredetileg kimondott ítélethez, mely az ember halálát kívánta.

Az ember-áldozatokat később az állatok vére helyettesíté; de nagyobb csapások idején visszatértek az ősi szokáshoz; a jósdák magokat a királyok gyermekeit sem kimélik: Jefte leányát, Izsákot, Iphigeniát a haragvó egek követelék; Curtius és Kodrus feláldozák magokat Romáért és Athénért.

Először az ember-áldozatoknak kelle eltöröltetniök, mint olyanoknak, melyek azon természeti állapothoz tartoztak, melyben az ember csaknem egészen *physikai*; de még századokon át megmaradtak az állat-áldozatok mellett; midőn azonban a társadalom vénülni kezdett, midőn az emberek a szellemi dolgok rendét is megfigyelék, belátták az anyagi áldozatok elégtelenségét; belátták, hogy a bakok és ünők vére nem válthat meg egy értelmes és erényre képes lényt. Olyan áldozatról gondolkoztak tehát, mely méltóbb volna az emberi természethez. A bölcsészek már kezdték tanítani, hogy az istenek nem gyönyörködnek többé a hekatombákban, ¹⁾ s hogy egyedül csak az alázatos szív áldozata kedves előttök: Jézus Krisztus megerősíté az ész e tapogatózó sejtelseit. A világ váltságaért feláldozott, titokteljes Bárány helyettesíté a juhok első-szüzlöttét, s a *physikai* ember áldozatát a szenvedélyek, vagyis az *erkölcsi* ember áldozata váltá fel mindenkorra.

Minél mélyebben tanulmányozzuk a kereszténységet, annál jobban meggyőződünk, hogy az tulajdonképp nem egyéb, mint a természetes értelem fejleménye, mint a Társadalom vénülésének szükséges következménye. Ki tüzné ma az állatok tisztátalan vérét az oltár

¹⁾ Egy neme a pogány görögök áldozatának, melynél száz ökröt öltek le. F.

körül? ki hinné, hogy egy felkonczolt ökor kegyes-
ségre hangolja irántunk az eget? Ellenben nagyon
természetesnek találjuk, hogy az emberek büne ért na-
ponkint felajánlott szellemi áldozat kedves lehet az
Úr előtt.

Mindazáltal a külső isteni tisztelet fentartása vé-
gett bizonyos jelre, az erkölcsi áldozat symbolumára
volt szükség. Jézus Krisztus, mielőtt e földet elhagyná,
érzékeinket, melyek nem nélkülözhetik az anyagi tár-
gyat, kielégítendő, rendelte az Oltári szentséget, hol
a kenyér és bor látható alakjában az ő vérenek és a
mi szivünknek láthatatlan áldozata van elrejtve. Ez a
keresztény áldozat magyarázata, oly magyarázat, mely
nem sérti sem a jó érzelmet, sem a bölcsészetet; s
ha az olvasó csak egy pillanatra is elmélkedett fölötte,
talán egészen új képek emelkednek föl szemei előtt
hittitkaink örvényéből.

VI. FEJEZET.

A mise könyörgései és szertartásai.

Nincs tehát egyéb hátra, mint igazolni az áldo-
zati szertartásokat. Tegyük föl, hogy a mise egy ó-kori
szertartás, melynek imái és leírása Horac világi játé-
kai- vagy valamelyik görög tragédiában fordulnak elő:
mily csodálattal töltene el bennünket azon párbeszéd,
mely a keresztény áldozat nyitányát képezi!

P. Bemegyek az Isten oltárához.

H. Istenhez, ki megvidámítja ifjúságomat.

*P. Bocsásd ki világosságodat és igazságodat, azok
elvezetnek engem és elvisznek a te szent hegyedre és
hajlékaidba.*

*H. És bemegyek Isten oltárához, ki megvidámítja
ifjúságomat.*

*P. Hálát adok neked a cziterán, oh Isten, én
Istenem! mért vagy szomorú lelkelem és mért háborgatsz
engem?*

H. Bizzál Istenben stb.

E párbeszéd valóságos lantos költemény a pap és hitújoncok között; az első, mint években és tapasztalatokban gazdag, sohajtozik az ember nyomora fölött, melyért áldozatot akar bemutatni: a második ifjúsággal és reménnyel telve, dicsőíti azon áldozatot, mely váltságát fogja eszközölni.

Azután jó a *Confiteor*, csodálatos erkölccsant tartalmazó ima. A pap a Mindenható irgalmát esdi le maga és a nép számára.

A párbeszéd ismét folytattatik.

P. Uram, hallgasd meg könyörgésemet!

H. És az én kiáltásom jusson elődbe.

Ekkor az áldozár fölmege az oltárhoz, lehajol és tiszteletteljesen megcsókolja azon követ, mely hajdan a vértanúk csontjait zárta magába.

A katakombák emlékezete.

E pillanatban a pap, mint Izrael látnokai, Isten lelkétől ihletten, elkezd az éneket, melyet az angyalok zengedeztek az Üdvözítő bölcsője fölött s melynek egy részét Ezechiél is hallá a felhőben:

„Dicsőség Istennek a magasságban, és béke a földön a jóakaratu embereknek! Dicsérünk téged, áldunk téged, imádunk téged, mennyei király, határtalan dicsőségben!” stb.

A Glóriát követi a lecke. A világ Megváltójának barátja, János, hallatja szeretetteljes szavait, vagy a fönséges irályu Pál a halált gunyolván, felfödi az Istenség titkait. A pap az evangéliomi szakasz olvasásához készülvén, leborul és kéri az Örökkévalót, hogy tisztítsa meg ajkait azon tüzes szénnel, melylyel Izaiás ajkait ihlette. Erre felhangzik a gyülekezetben Jézus Krisztus szava, ki majd a házasságtörő nő fölött mond ítéletet; majd a vándor sebeibe olajat öntő samaritán történetét adja elő; majd megáldja az ártatlan kisdedeket.

Hasonló szavak hallatára, mit tehet a pap és gyülekezet? Kinyilatkoztatja, hogy erősen hisz az egy

Isten létében, ki ily példákat hagyott a földnek. Tehát diadallal énekeltek a hitvallás. A bölcsészetnek, mely fennen dicsekszik, hogy egyedül tudja kellőleg méltányolni a nagy dolgokat, meg kellett volna jegyezni, hogy itt történt először, hogy egy egész nép nyilvánosan megvallotta az Isten egységének hitágazatát: *Credo in unum Deum.*

E közben az áldozár előkészíti az áldozatajándékot *magáért, az élőkért és holtakért.*¹⁾ Bemutatja a kelyhet: *Felajánljuk neked, Uram! az üdv kelyhét,* Megáldja a kenyeret és bort: *Jöjj, örök Isten, szenteld meg ezen áldozatot!* Megmossa kezeit.

Megmosom kezeimet az ártatlanok között . . Isten ne engedd, hogy a vértyszomjazók között végezzem be életem napjait . . . kiknek jobbja tele van ajándékokkal.

Az üldözések emléke.

¹⁾ Ha hely és idő engednék, szeretnők a sz. mise valamennyi könyörgéseit egész terjedelmökben bemutatni: hadd lássa az olvasó, mily rossz akaratu rágalom azt állítani, hogy a kath. mise nem egyéb, mint értelemszegény, üres szertartás. Az ember nem tudja eléggé csodálni ama bölcseséget, mely ily alkalmas szavakat tudott adni az ember gyarlóságának, nyomorainak és szűkeinek kifejezésére. Mennyi alázat, méltatlansági érzet és büns öntudat van pl. a *felajánlás* következő szavaiban: „Fogadd kegyesen, szent Atya, mindenható örök Isten, e szeplőtlen áldozatot, melyet én, méltatlan szolgád, felajánlok neked. élő és igaz Istennek, *számtalan bűneim- megbántásaim- és hanyagságaimért* és minden itt körülállóért, de minden keresztény hívőért is, élők- és megholtakért, hogy nekem és nekik üdvünkre válják az örök életben.“ Iserünk papot, kinek e szavak elmondásakor könyek tolultak szeméibe. Ha a szent misének egyéb haszna nem volna, minthogy ezer meg ezer papnak juttatja eszébe *számtalan bűneit, gyarlóságait*, már ez maga elég volna arra, hogy mint az erkölcsiség hathatós előmozdítója, minden nép törvényhozóinál szent tiszteletben részesüljön. Mi a népet illeti, annyi legalább is bizonyos, hogy míg egy vasárnapi mise és prédikáció hallgatásáról sorsával kibékülve, megvigasztalódva s az erény követésére hangolt kedélyvel tér szerény hajlékába, addig a socialdemokrata felolvasások felizgatják lelkét s az irigység, bosszu, törvény és minden tekintély megvetésének, szóval az erkölestelenségnek elveivel töltik meg, Ne tartsátok tehát föl a népet, midőn templomba indul! F.

Minden el levén készítve, a miséző a nép felé fordul mondván.

Imádkozzatok testvéreim.

A nép felel :

Fogadja kegyesen az Ur kezeiből ezen áldozatot.

A pap egy pillanatig csendben imádkozik, majd fölemeli szavát, hogy az örökkévalóságot hirdesse : Per omnia saecula saeculorum.

Föl a szivekkel !

És ezer hang feleli :

Habemus ad Dominum „Emeljük az Urhoz.“

A dicsének vagy prefatio egészen antik dallamban vagy a görög tragédiák recitativoja szerint énekeltek ; az Angyalok, Főangyalok Erősségek, Fejedelemségek és Hatalmasságok felszólíttatnak, hogy szálljanak alá a nagy áldozattal és énekeljék a hívők karával a hármás *Sanctust* és az örök *Hosannát*.

Végre közeledik az ünnepélyes pillanat. Kezdődik a *canon*, melybe az örökkévaló törvénye van írva ; az átváltozás Jézus Krisztus saját szavaival megy végbe. — *Uram* — mondja a pap mélyen leborulva — *legyen kedves előtted ezen áldozat, mint az igaz Ábel ajándéka, mint a mi atyánknak, Ábrahámnak, és a te főpapodnak, Melchizedeknek, áldozata. Alázatosan kérünk, vitesd ezen ajándékot angyalod kezei által magasságbeli oltárodra, fölséged színe elé.*

E szavakra a titok beteljesedik, a Bárány leszáll, hogy feláldoztassék :

Oh ünnepélyes szent percz ! e leborult tömeg,
É templom, melynek oszlopsorát moha fedi,
Vén falai, homálya, goth ablakívei ;
E szentélylámpa érczből, mit függve tart a bolt,
S mely hajdan az öröklét s a nap jelképe volt,
A Legnagyobb előtt most éj s nap folytában ég ;
Egy Isten, fönségében ami.t leszállt közénk ;
Oltártól felgomolygó tömjén ; köny-, sóhajok ;
Anyai szemmel óvtan e szép hajadonok,
Ártatlan hangjaikkal megédesítve még
A hit gyakorlatának szivindító diszét ;

Ez ihlett, ájtatos csend, elnémult orgona,
 Az ég s föld láthatatlan' egygyé lett két hona!
 Mindez heviti, gyújtja, emeli a kebelt,
 S hiszi, hogy már az elzárt titkos világra lelt,
 Jehovah zsámolyánál arany hárfán ahol
 Halhatatlan szeráfnak örök hymnusa szól.
 Isten hallatja akkor magát minden helyen;
 A bölcs elől rejtőzik, gyermeknek megjelen:
 Nem vizsgáltni, inkább éreztetni kíván.

VII. FEJEZET.

U r n a p.

A keresztény ünnepeknél nem úgy van, mint a pogányság szertartásainál: itt nem vezetnek diadalmenetben egy ökör-istent, egy szentelt bakot, nem kényszerítetik az ember börtönbüntetés terhe alatt macskát vagy krokodilt imádni, vagy éppen holtrészezen az utczákon végig dülöngözve, Vénus, Flora vagy Bachus tiszteletére mindennemű ocsmányságokat elkövetni: a mi ünnepeinken minden lényegesen erkölcsi. Ha az egyház kiküszöbölé belőlök a tánczokat, ez azért történt, mert nagyon jól tudja, mennyi szenvedély lapang e látszólag ártatlan kedvtöltés alatt. A keresztények Istene csak a szív lelkesedését s az olyan lélek csendes indulatait kívánja, mely az erények nyugodt öszhangzatát tudja vezényelni. S valjon a pogányok melyik ünnepélyét állíthatnók párhuzamba azon ünnepel, melyet mi az Ur nevének szentelünk?

A mint a hajnal a világ Királyának ünnepét hírül adja, a házak len- és selyemszőnyegekkel vonatnak be, az utcákat virág borítja, s a harangok templomba híják a hívők seregét.

A jel megadatik: minden mozgásba jő, az ünnepélyes menet megindul.

Elül jönnek a nép osztályából alakult testületek, vállaikon hozván védszentjeik szobrát, vagy néha azon emberek ereklyéit, kik alacsony sorban születvén, erényeik által kiérdemelték, hogy a királyok által

tiszteltessenek : fönséges leczke, mit egyedül a keresztény vallás adott a világnak.

E népcsoportok mögött látjuk kimagasodni Jézus Krisztus zászlaját, mely már többé nem a fájdalom, hanem az öröm jele. Nyomában lépdel a magány jegyeseinek, a sziklák és patakok gyermekeinek hosszú sora, lassu léptekkel. páronként; hajdankori öltöneik más idők- és más erkölcsökre emlékeztetnek; e remetéek után jó a világi papság: néha romai biborba öltözött főpapok nyujtják meg az áhitatos lánczolatot. Végre a távolban föltünik az ünnep papja, egészen egyedül; kezeiben maga előtt fölemelve tartja a ragyogó Oltáriszentséget, mely az ünnepi menet végén, mennyezet alatt, úgy tűnik föl, mint midőn a nap egy sugaraitól bevilágított utcza végén arany szegélyű felhő mögül tekint elő.

A menet sorai között fiatal lányok lépdelnek, némelyek virágkosarat, mások illatos edényt tartva kezökben. Az ünnepély rendezője által adott jelre az ártatlan szűzek az örök nap képe felé fordulnak és rózsát hintenek utjára. Fehér ingbe öltözött leviták füstölőt lobálnak a Magasságbeli előtt. Egyszerre az egész szent vonal hosszában fölzeng az ének; harangok zugása és ágyuk döreje hirdeti, hogy a Mindenható átlépte templomának küszöbét. Időközönként az ének és hangszerek elnémulnak, s a tömeg közepett tiszteletet parancsoló csend uralkodik, hasonló a *nagy tengerekéhez*: csak kimért lépteik viszhangzanak a kövezeten.

De hová megy e félelmes Isten, kinek fönségét így hirdetik a föld hatalmasságai? Gyolcs-sátrak és lombos galyak árnya alá pihenni, melyek miként az ó-szövetség napjaiban ártatlan templomokul és pusztai menhelyekül szolgálnak számára. Előtte alázatos szívűek, szegények és gyermekek mennek; utánna birák, katonák és hatalmasok. Így lépdel az egyszerűség és nagyság között, épp úgy, mint e hónapban, melyre

ünnepét tevő, a virágok és villámok idénye között mutatja magát az embereknek

A város falait és ablakait a lakosok ezrei borítják, kiknek szive feltárul a haza Istenének ünnepén; az újonszülött kiterjeszti kezecskéit a Jézuska felé, és a sir felé hajló aggastyán rögtön megszabadul a halál félelmétől; maga sem tudja hogyan, de az élő Isten megpillantásakor valami életbiztonsági öröm tölti el keblét.

A kereszténység ünnepélyei csodálatos módon vannak a természet jeleneteivel összeegyeztetve; a Teremtő ünnepe épp azon időpontra esik, midőn az ég és föld kimutatják hatalmukat, midőn a hónapok és mezők új nemzedékektől pezsegnek; minden a legkedvesebb kötelékekkel van összefűzve; a mezőn nincs egyetlen egy növény, mely özvegyen, elhagyottan állana.

Ellenben a levelek hullásával a Halottak-napja köszönt be az embernél, ki leesik, mint az erdők lombjai.

Tavaszzal még egy egészen más ünnepélyt rendez az egyház faluinkon. Urnap az udvarok fényének, a Keresztjáró-napok pedig a falusi élet természetes egyszerűségének felelnek meg. A földműves keble megnyilik az örömtől, hogy befogadja a vallás malasztjait, mint vetés-e az ég harmatcseppjeit: boldog ki gazdag aratással számol be, s kinek alázatos szive meghajlik saját erényei alatt, mint a tömör kalász, magvainak sulya alatt.

VIII. FEJEZET.

K e r e s z t j á r ó - n a p o k .

A falu harangjai megkondulnak, a parasztok abba hagyják munkáikat; a vinczellér leszáll a hegyről, a földműves hazatér a mezőről, a favágó kijő az erdőből; az anyák bezárván konyháikat, elősietnek gyermekeikkel, és a fiatal lánykák elhagyják rokkáikat, juhaikat és forrásaikat, hogy az ünnepélyen jelen legyenek.

Összegyülnek a templom czintermében, az ősök zöldelő sirjai fölött. Nem sokára megjelen a szertartást végzendő pap, egy öreg pásztor, ki csak *lelkész* név alatt ismeretes; és e tiszteletre méltó név, — melyben családi nevét eltemeté —, nem annyira a templom szolgáját, mint inkább a nyáj gondos atyját jelenti. Kilép magányából, mely a holtak lakása mellett épült, kiknek hamvai fölött örködik. Oda helyeztetett e lelkészlakba, előörs gyanánt az élet határvonalára, hogy a fájdalom ezen országába érkezőket és távozókat fogadja. Egy kút, néhány nyárfa, az ablakára felfutó szőlő, egy pár galamb képezi az áldozatok e királyának összes örökségét.

E közben az evangéliom apostola egyszerü kar- ingbe öltözve, a templom főbejárata elé gyűjti hiveit, s ha a körülállók könyeiből következtethetünk, igen szép beszédet tart hozzájuk. Gyakran halljuk e szavakat ismételni: *Gyermekeim, kedves gyermekeim*; és ebben áll a falusi Chrysostom ékesszólásának egész titka.

Az intelem után a gyülekezet megindul, énekelvén: „*Vigan mentek ki, és örömmel fogadnak benneteket: a halmok szökdécselnek és örömmel figyelnek rátok.*“ A szentek lobogója, a lovagkor régi zászlója, nyit utat a nyájnak, mely tarka vegyületben pásztorra körül lépdel. Paraszt-szekerek által mély kerékvágásokkal barázdált, árnyas utakra térnek; átlépik a magas sorompókat, melyeket két oszlopon nyugvó egyetlen tölgy-gerenda képez; elhaladnak a galagonyasövények mellett, hol méh döngicsél, ökörszemek és rigók csevegnek. A fák virágaikkal borítvák, vagy fejlődő lombozattal díszítvék. Erdők, völgyek, patakok és sziklák felváltva hallgatják a föld népének dicsénekeit. A mezők vendégei e dallamoktól elbűvölten kibujnak az új vetések közül s bizonyos távolban megállva, bámulják az átvonuló falusi diszmenetet.

A processio végre visszatér a faluba. Mindenki munkájához lát: a vallás nem akarta, hogy az a nap, melyen Istentől a föld javait kérjük, a henyélés napja

legyen. Mily reményteljesen ereszti a földműves ekéjét a barázdába, miután felfobáskodott ahhoz, aki *kincstáraiban* őrzi a déli szeleket és langyos esőket. Hogy egy ily szentül kezdett napot annál üdvösebben fejezzenek be, alkonyatkor a falu vénei ellátogatnak a plébánoshoz, ki udvarának nyárfái alatt éppen estebédjét veszi magához. A hold szende fénye adja meg ezen ünnep utolsó öszbangzatát, mely évenként a legkedvesebb hónap és legtitokszerűbb égi test társaságában jó elő. Az ember, mintha minden oldalon hallaná a vetéseket csirázni, a növényeket kibujni, növekedni és fejlődni; ismeretlen hangok emelkednek az erdők csendében, mintha azon mezei angyalok kara énekelne, kikhez segélyért könyörögtek: és a fülemile panaszai elhatnak a sirokhöz közel üldögélő öregek füleihez.

IX. FEJEZET.

Még néhány keresztény ünnepről. Háromkirályok-napja. Karácson, stb.

A kik soha nem fordultak még sziveikkel azon hitbuzgó idők felé, midőn egy vallási cselekmény családi ünnepet képezett, a kik megvetik azon örömeiket, melyek magokban véve nem bírnak egyébbel, mint ártatlanságukkal, azok tagadhatatlanul igen szánalomra méltók. De ha megfosztanak bennünket ezen egyszerű élvezetektől, valjon kárpótolnak-e valamivel? Fájdalom! megkísérték. A conventnek megvoltak a maga szent napjai: az éhség *szentté* avatott, és Hosanna helyett kiálták: *Éljen a halál!* Csodálatos! E hatalmas emberek, kik az egyenlőség és szenvedélyek nevében szólottak, soha nem voltak képesek csak egyetlen egy ünnepet is alapítani, ellenben a legismeretlenebb szentnek, ki soha nem prédikált egyebet, mint szegénységet, engedelmisséget és a föld javairól való lemondást, már akkor megvolt a maga ünnepe, midőn vallásának gyakorlataért veszélynek tette ki életét. Tanuljuk meg

ebből, hogy csak azon ünnepek állandók, melyek a valláshoz és jótettek emlékéhez füződnek. Hogy örüljenek, nem elég azt mondani az embereknek: *Örüljete!* Az örömnapokat nem lehet oly könnyen teremteni, mint a gyásznapokat, és mosolyt parancsolni nehezebb, mint könyekre indítani.

Mialatt Paulai szent Vincze szobrát Maratéval helyettesítették; mialatt azon ünnepélyek tartattak, melyeknek évfordulói történelmünk lapjain, mint örökös fájdalomnapok, lesznek följegyezve: néhány család titokban keresztény ünnepet tartott, s a vallás annyi fájdalomba mégis vegyített egy kevés örömet. Az egyszerű szivek nem tudnak meghatottság nélkül visszagondolni azon boldog órákra, midőn a családok a napkeleti bölcsek ajándékait ábrázoló lepények köré gyülekezének. E napon az év többi részében visszavonultan élő nagyapa is megjelent, mint valami házi istenség. Unokái, kik már régóta nem tudtak egyébről ábrándozni, mint e várt ünnepről, körülvették térdeit, és fiatalságukkal mintegy megifjíták. A homlokok kiderültek, a szivek megnyiltak: az ünnepély terme csodaszépen fel volt diszítve és mindenki új ruhát öltött magára. Poharak kocczintása és kitörő örömujjongások között sorsot huztak azon királyságokra, melyek nem kerültek sem sóhajokba, sem könyekbe: átszállottak azon jogarak, melyek nem szennyezik be a kézt, mely azokat viseli. Néha egy kis család — mely csak fokozta az alattvalók vigságát s legfőlebb a fejedelemlő panaszait kelté föl — a ház leánya- s a hadseregtől imént érkezett szomszéd fiának kezére játszá a szerencsét. A fiatalok elpirultak, zavarba jöttek, midőn a koronát fejökre tevék; az anyák mosolyogtak, és a nagyapa az új királynéra üríté poharát.

Ekkor a plébános, ki az ünnepélynél jelen volt, egyéb adományokkal történendő kiosztás végett, átvette a *szegények részének* nevezett első adagot. Régikorbeli játékok, egy bál, melynek első zenésze valamelyik vén házi szolga volt, még hosszura kinyújtották a jó ked-

vet, és az egész ház: dajkák, bérlők, urak és inasok együtt tánczolták a régi rondót.

E jelenetek ismétlődtek az egész kereszténységben, a palotától le egész a kunyhóig, s nem volt szegény ember, ki módját ne ejtette volna, hogy e napon betöltse Béarnais óhaját. S mily hosszú sora a boldog napoknak! Karácson, Újév, Vizkereszt s azon vigalmak, melyek a töredelem idejét megelőzik. Ez időtájt újíták meg a bérlők szerződéseiket, kapták ki a kézművesek fizetéseiket; ez volt a házasságok, ajándékok, szeretet és látogatások ideje. A kliens tisztelgett a birónál, a bíró a kliensnél, az iparos testületek, testvérületek, prépostságok, bíróságok, egyetemek, városi hatóságok a gall szokások és ősi szertartások szerint összegyűltek; a betegek és szegények segélyt és vigasztalást nyertek; a szomszéd köteles volt elfogadni szomszédja látogatását, minek azon jó következménye lett, hogy az év hátralevő részét jó egyetértésben élte át vele, s ez által béke és egyeség uralkodott a társadalomban.

Nem lehet kétségbe vonni, hogy ezen intézmények hatalmas eszköz voltak az erkölcsiség megszilárdítására s a rokonok közti szivélyesség és szeretet fentartására. Mi már távol állunk azon időktől, midőn az anya, férje halálakor, fölkereste legidősb fiát s neki, mint a család fejének, átadta a kulcsokat és az egész házat. Nincs többé azon magasztos fogalmunk az emberi méltóságról, melyre a kereszténység tanított? Az anyák és gyermekek jobban bíznak a szerződés pontjaiban, mint a természet érzelmeiben, és mindenütt törvény lépett az erkölcsök helyébe.

Ezen keresztény ünnepek annál több kellemmel birtak, mert a legrégebb idő óta léteztek, s az embernek, visszamenve a multba, jól esett tapasztalnia, hogy ősei ugyanazon időszakokban vigadtak, mint az unokák. Hozzá járult még az, hogy igen sok ilyen ünnep volt, s így a vallás módját ejtette, hogy a szerencsétlenek milliói, az élet kellemetlenségei daczára,

nemzedékről-nemzedékre néhány boldog pillanot élvezhessenek.

A Messiás születésének éjén a jászolt imádó gyermekek csoportja, a kivilágított és virággal diszített templomok, a saját Istenének bölcsője köré gyülekezett nép, a keresztények, kik egy félreeső kápolnában békét kötnek az éggel, az örömtől harsogó *alleluják*, az orgona és harangok zugása: ártatlansággal és fönsséggel teljes fényt nyujtának.

Közvetlen a bolondság utolsó napja után, mely igen gyakran kihágásaink által lett nevezetessé, következett a *hamvazás* szertartása, mint a gyönyörök után közvetlen következik a halál. „*Ó ember! — mondá a pap — emlékezzél meg, hogy por vagy és visszatérsz a porba.*“ A perzsa királyok mellett álló tiszt, ki őket folyton halandóságukra figyelmezteté s a diadalmas hadvezér gögjét mérséklő római katona soha nem adott ennél hatalmasabb leczkét.

Kevés volna egy kötet, hacsak a nagyheti szertartásokat részletesen akarnók ecsetelni; mindenki tudja, minő fényvel tartatnak azok a keresztény világ fővárosában; mi tehát nem is fogjuk itt leírni. A festők és költőkre bizzuk, hogy hiven adják vissza ezt a pap-ságot gyászában, ezen oltárokat, ezeket a feketével bevont templomokat, e magasztos zenét, e mennyei hangokat, melyek Jeremiás fájdalmait éneklik, e megfoghatatlan titkokkal egyesült *Passiot*, ezt a leborulva imádkozó néptől körülvelt szent sirt, ezt a szegények lábait mosó főpapot, ezt a sötétséget, ezt a borzalmas zaj által meg-megszakított csöndet, ezt a sirból hirtelen felhangzó diadal-kiáltást, végre ezen Istent, ki feltárja a megszabadított lelkek előtt az ég kapuit, s a földön élő keresztényeknek mennyei vallást és kimeríthetetlen reményt hagyott.

X. FEJEZET.

Temetés.

A nagyok temetése.

Ha az olvasó visszaemlékezik arra, mit e mű első részében a keresztények *utolsó kenetére* vonatkozólag mondottunk, első tekintetre meg fogja engedni, hogy magában, ezen egyetlen egy szertartásban, több valódi szépség van, mint mindabban, mit a régieknek a halottak iránt tanusított tiszteletéről tudunk. Azonkívül a keresztény vallás az embert csak mennyei rendeltetésével viszonyban szemlélvén, megtöbbszörözé a sírok körül nyilvánítandó tiszteletet; a temetési szertartást az áldozat rangja és sorsa szerint módosítá. Ily módon mindenki előtt kedvesebbé igyekezett tenni a halál nehéz, de üdvös gondolatát, melylyel lelkünket táplálja. Így puhítja meg a galamb csőrében a buzaszemet, melyet kicsinyeinek akar nyújtani.

Ha a vallásnak a föld valamely hatalmasságát kell nyughelyére kísérnie ne féltsétek, nagyszerűen fogja feladatát megoldani. Minél szerencsétlenebb volt a megsiratott, annál nagyobb fényt fog koporsója körül kifejteni, annál ékesszólóbb lesz a leczke, mit ajkairól fogtok hallani: egyedül ő tudja megmérni a magasságot és mélységet, a csúcokat és örvényeket, honnan a királyok lebuknak és a hova eltűnnek.

Midőn tehát a fájdalom medenczéje fölnyilik s királyok és királynők könyeivel lesz tele; midőn a nagy hamvak és nagy szerencsétlenségek kettős hiuságukat egy szűk koporsóba zárják: ekkor a vallás összegyűjti a hiveket valamelyik templomába. Az egyház ivcsarnokai, oltárai, oszlopai, szentei gyászfátyollal borítvák. A hajó közepén egy fáklyákkal körülvett ravatal emelkedik. A gyászmise annak zsámolyánál mondatik, ki nem született és nem fog meghalni soha. Minden elnémul. Az igazság szószékén egy pap áll, az általános gyász közepett egymaga fehérbe öltözve, kopasz hom-

lokkal, halvány arczczal, lecsukott szemekkel, mellén keresztbefont karokkal elmélyed az Istenség titkaiban. Egyszerre szemei megnyílnak, karjai kibontakoznak és e szavak hangzanak ajkairól:

„Az, ki az egek magasságában uralkodik, kitől létet nyernek a birodalmak, kit egyedül illet a dicsőség, fönség és függetlenség, egyszersmind az egyetlen, ki az által is megdicsőíti magát, hogy törvényt szab a királyok elé, s midőn alkalmasnak találja, nagy és rettenetes leczkét ad nekik: akár trónokat emel, akár azokat felforgatja, akár megosztja hatalmát a fejedelmekkel, akár visszavonja tőlök és csak saját gyöngeségöket hagyja meg, mindig kötelességökre figyelmezteti őket. még pedig fejedelmi és hozzá illő módon....

„Keresztények, kiket egy nagy királyné, a leghatalmasabb királyok leányának, nejeének és anyjának, és három királyság fejedelemnőjének emléke gyűjtött e szomorú ünnepélyre össze, beszédem azon rettenetes példák egyikét fogja föltüntetni, melyek a világ szemei elé tárják saját hiúságát egész meztelenségében. Egyetlen életben szemlélhetitek az emberi dolgok szélsőségeit: a határtalan jólétet épp úgy, mint a nyomort; a föld egyik legnemesebb koronájának hosszas és békés birtoklását; mindazt, mivel születés és nagyság egy dicső főt elhalmozhat, mely aztán a sors minden csapásainak ki volt téve: a hosszabb ideig elfojtott lázadás végre váratlanul a helyzet urává lesz; semmi fék a szabadosság előtt; a törvények eltöröltetnek; a fejedelmi fölség eddig ismeretlen merényletek által megsértetik; a trón méltatlanul felforgattatik... ime ezek azon tanuságok, melyeket Isten a királyoknak ad.“¹⁾

Nagy század, szerencsétlen fejedelemnő és feledhetetlen forradalom emlékei, mily meghatókká és fönségesekké tett titeket a vallás, midőn áthagyományozott az utókorra!

¹⁾ Bossuet Henriette-Maria fölött tartott leghiresebb beszédének kezdete. F.

XI. FEJEZET.

A katonatemetése, a gazdagok eltakarítása, szokások, stb.

Nemes egyszerűség uralkodott a keresztény katonavégtszerteleténél. Midőn még hittek valamiben, szívesen láttak egy papot a csatatértől nem messze, nyitott sátorban, dobokból összeállított oltárnál gyász-misést mondani. Mégis szép látvány volt az, midőn a hadak Istene egy pap szavára leszállott a francia tábor sátrai fölé, míg a katonák, kik annyiszor szembeszállottak a halállal, térdeikre estek egy koporsó, egy oltár s a béke szolgája előtt. Egy posztóval bevont dob tompa hangjának s az ágyú meg-megszakított üdvlövéseinek kíséretében vivék a gránátosok vitéz kapitányukat a sírba, melyet saját szuronyaikkal ástak számára. Temetés végeztével nem rendeztek versenyfutásokat, egy tábori-szék-, kettős kupa-, vagy aranykörmű orosz-lánbőr-szőnyegért, hanem a csaták közepett kerestek magoknak gyászjátékokat és egy dicsteljesebb csatatért; s ha nem áldoztak is ünöket a hősök szellemeinek, legalább épp oly termékeny vért ontottak tiszteletökre: a haza ellenségeinek vérére.

Szóljunk-e a városainkban fáklya-fénynél végzett temetésekről, a lángtengerben uszó kápolnákról, a feketével bevont gyászkocsikról, a boglárók- és sötét posztókkal díszített lovakról s a harag hymnusának, *Dies irae*-nek versei által megszakított csendről?

A vallás a nagyok ezen végtszerteletadásához a szerencsétlenség egyenruháiba öltöztetett szegény árvákat vezetett; ez által némi fiui kegyeletet akart ébreszteni az apátlan gyermekekben s egyszersmind megmutatni a legelhagyottabb szegénységnek, mit érnek az élet javai, melyek a sírban elvesznek, a gazdagokat pedig figyelmeztetni, hogy a leghathatósabb közbenjárás Istennél az ártatlanságé és szerencsétlenségé.

Sajátságos szokás divatozott a papokra nézve, t. i.

fedetlen arcczal temették el őket; a nép mintha a legfőbb Biró életét olvasta volna le pásztorának vonásairól, s a választottak örömeit pillantotta volna meg e szent halál árnyékán keresztül, mint a tiszta éj fátyolán át látjuk a ragyogó eget. ¹⁾

Hasonló szokást tartottak a zárdákban is. Egy fiatal apácát láttunk terítőjén így feküdni. Halvány homloka mintegy összefolyt azon gyolcskendővel, mely félig beborítá; fehér rózsa-koszorú volt feje fölött és égő gyertya kezeiben. A sziv békéje és a kellemeik

¹⁾ E szokásnak talán egyszerűbb s természetesebb oka az is lehet, hogy a hivek egész az utolsó pillanatig látni akarják atyjok szelid vonásait.

Megható jelenetnek voltunk tanúi az Alföld egyik igénytelen falujában. E községet Békés-, Csongrád- és Csanádmegyéből idetelepített dohánytermelők lakják, kiket feledhetetlen emlékü lelkészek az anyagi jólét, okszerű gazdálkodás, erkölcsi tökély és műveltség oly magaslatára emelt, hogy a szomszéd községeknek mindenben mintaképül szolgált. Ez az egyszerű pap *mindenkinek mindene volt*: ő vezette a község fontosabb ügyeit, adott tanácsot és gyakran segélyt a föld czélszerű művelésére, a tökéletesített gazdasági eszközök beszerzésére, a termények minél előnyösebb elárúsítására; ő volt a *beteggek orvosa*, a *szomorúak vigasztalója*, a *kétkedők tanácsadója*, az *árvák atyja*, de egyszerűsége megátalkodott bűnösök kérlelhetetlen bírója. Mily szép idők voltak azok, midőn a szegény községek ügyei ilyen népvézerek kezeibe voltak letéve! Ma talán kevesen fogják elhinni, hogy ezen egész idő alatt egy kigyósi ember sem ült Békésmegye börtönében. *Nem a törvények szülik a jó erkölcsöket, hanem a jó erkölcsök tisztelik a törvényeket*

A hét minden napján s a nap minden órájában lehetett az *öreg papnál* földműveseket találni, s ő, ki az általános bizalom folytán apróra ismeré a családok ügyeit, mindig legokosabb tanácsot tudott adni mindenkinek. Vasárnap a déleesti istentisztelet után, midőn másutt a csapszékekben dorbézólnak, a jó *pásztor* a templomból az iskolába terelé nyáját, s ott majd történeti, majd gazdasági és természettani felolvasásokat tartott, tájékozva hiveit a napi eseményekről, főképp a földművelésre vonatkozó újabb észleletekről és tanulmányokról, melyeket mindig egy-egy jóízűen előadott anekdotával fűszerezett. Nem volt a fuluban beteg, kit — bármily messze lakott s bármily kellemetlen volt is az idő — meg ne látogatott volna. Gyakran láttuk őt hosszú, barna kabátjában, hasonló színű gyökér-sapkával fején, *pásztorbotjával*

szintén nem menekülhetnek meg a haláltól, s a lilio-
mok is elhervadnak, daczára keblök hófehérségének és
az általok lakott völgyek nyugalmanak.

Különben, mint a háza védőjét, úgy a szegény
családapát is egyszerű temetés illette. Négy munkás-
férfi emelé vállaira a falusi embert, s vivé ki a lelkész
vezetése alatt apáinak sirjába. Ha a mezőn földműve-
sek találkoztak a menettel, fölfüggeszték munkáikat,
leemelék fövegeiket, s a kereszt jelével tisztelék meg
elhunyt társukat. Sajátságos látvány volt a távolból
nézni, mint vonul végig e falusi halott a sárguló veté-

kezében, házunk előtt, valamelyik szenvedő hivéhez sétálni A
mint a kinnüldögélő öregek távolról megpillanták, rögtön felállot-
tak s az utca ellenkező oldaláról hozzá siettek hogy megcsó-
kolják azon kezeket, melyek annyi áldást árasztottak már ha-
táraikra.

A szomorú emlékű 1863. év mély gyászt hozott a virágzó
községre: az Ur szállójének fáradhatatlan munkása mellbaja
orvoslása végett fürdőre ment, s ott rögtöni szélhűdés követke-
zésben meghalt; a fürdő mellett lakó szerzetesek eltemették s
erről a község előljáróit értesítették. Mint villám csapott le a
megrendítő hír, hogy *Léhner Mihály nincs többé!* Népcsoportok
zárták el az utcákat; a házak előtt siránkozó nők és gyerme-
kek futkostak fel s alá. A fölművesek napbarnított arczain nem
annyira a fájdalom, mint inkább a még egész nagyságában nem
is ismert veszteség érzetének vonásai ültek ki. Nem volt egyetlen
egy ember, ki bele tudott volna nyugodni azon gondolatba, hogy
a jó plébánost nem fogja többé látni. — Tanácsot tartván, kül-
döttséget menesztettek a szerencsétlen esemény színhelyére, a
kedves halott földi maradványainak hazahozatalát kieszközlendők.
Midőn a hullát szállító gyászkocsi megérkezett, s a koporsó a
ravatalra emeltetett, százanként sereglettek a lelkészlak udvarára.
Habár a több mint tiz nap előtt eltemetett test már teljes felosz-
lásnak indult, a hatósági orvos tiltakozása daczára, sirva, majd
fenyegetözve követelék a koporsó felnyitását. Az izgatottság a
legmagasb fokra hágott; a tömegben hangok emelkedtek, melyek
nem természetes, hanem méreg által előidézett halálról beszéltek.
Engedni kellett s orvosi vizsgálat által oszlatni el a gyanút. Kö-
vetkező nap a megyei papság, vidéki értelmiség s a község összes
lakossága kísérette elhunyt nyája közé a jó *pásztort*. Sziklák sza-
kadtak volna meg azon szivrázó zokogásra, mely a tömegből egy-
szerre felhangzott, midőn az első hant a koporsón megdobbant.
Igy kísérette Izrael Jákobot atyáinak nyughelyére. F.

sek között, melyeket talán éppen maga vetett. A gyászposztóval bevont koporsó himbálózott, mint valami fekete mákbuga az arany kalászok, bibor és azurszinü virágok fölött. Egy siránkozó özvegy és gyermekek képezék az egész kíséretet. Az *útféli kereszt* vagy a *szikla Szüze* előtt elhaladva, egy pillanatra megpihentek: a koporsót leereszték valamelyik határdombra, és segélyül hívák a mezők *Nagy Asszonyát*, kinek lábainál az elhunyt földműves annyiszor könyörgött boldog kimulásért vagy gazdag aratásért. Itt ereszté ki igáját dél-szakon az árnyékban pihenni; itt költé el tej és fekete kenyérből álló ebédjét a tücsök és pacsirták éneke mellett. Mily egészen másként pihen ma itt! De legalább nem fogja többé verejtékével öntözni a barázdákat; legalább apai keble elveszté aggodalmait; és ugyanazon uton, melyen ünnepnapokon templomba szokott járni, lépdel most sirjába, az élet megható emlékei: erényes gyermekek és ártatlan vetések között.

XII. FEJEZET.

A halottakért való imák.

A régiéknél a szegény vagy rabszolga hullája csaknem minden tisztelet nélkül hagyatott; nálunk az oltárok szolgájának kötelessége virasztani a pór koporsója fölött épp úgy, mint a fejedelem ravatalánál. Az evangelium szegénye kilehelvén végső sóhaját, azonnal fönséges, szentelt lényenyé lesz. Alig hagyta el a koldus, ki mint undorunk és megvetésünk tárgya, ajtóink előtt nyögött, az életet, a religio kényszerit bennünket, hogy meghajoljunk előtte. Félelmetes egyenlőségre int, vagy inkább megparancsolja, hogy tiszteljük a Jézus Krisztus vére által megváltott igazat, ki alacsony sorsból a mennyország trónjára lép: így a nagy keresztény név mindenkit egyenlővé tesz a halálban, s a leghatalmasabb uralkodó gőgje nem képes a religiotól más imákat kierőszakolni, mint a minőket a város legutolsó napszámósának szokott szentelni.

De mily csodálatra méltók ezen könyörgések! Majd a fájdalom, majd a remény kiáltásai: a halál panaszkodik, ujjong, remeg, remél, felnyög és könyörög.

Exibit, spiritus ejus etc.

„Kimegyen lelkök és visszatérnek földükbe; azon nap elvesz minden gondolatjuk. ¹⁾

Delicta juventutis meae etc.

„Ifjuságom vétkeiről és tudatlanságaimról ne emlékezzél meg Uram.“ ²⁾

A királyi látnok sóhajait meg-megszakítják a sz. Arab panaszai:

„Ó Isten! szüntesd meg látogatásodat fölöttem, mert napjaim, mint a semmik! Mi az ember, hogy felmagasztalod őt, vagy mért hajtod hozzája szivedet! . . .

„Ha reggel keresni fogsz, nem leszek többé.

„Megunta lelkem életemet, megeresztem ellenem beszédemet, szólok lelkem keserűségében . . .

„Uram! valjon mint az ember napjai, olyanok-e a te napjaid is, és esztendeid, mint az emberi idők?

„Uram! mért rejted el tőlem orczádat és mért bánasz velem úgy, mint ellenségeddel?

„A falevél ellen, mely a széltől elragadtatik, ki kell-e fejtened minden hatalmat; és a száraz tarlót üldöződ-e?

„Az asszonytól született ember rövid ideig élván, sok nyomorúsággal telik el.

„Ki mint a virág kinyilik és eltiportatik, elfut, mint az árnyék, és sohasem marad ugyanazon állapotban.

„Napjaim rohamosan folynak és oly uton vándorlok, melyen nem térek vissza többé.

„Az én napjaim elmultak, gondolataim elszéledtek, szívem reményei szétszóróvák. . . A rothadásnak mondom: Atyám leendesz: és a férgeknek: Anyám és nővéreim.“ ³⁾

¹⁾ 145. Zsoltár. F.

²⁾ 24. Zsoltár. F.

³⁾ E rész Jób könyvéből van véve. A szerző által kihagyott szebb részeket pótolni igyekeztem. F.

Az énekeket időről időre a pap és kar párbeszédei szakítják meg.

Pap. „Napjaim eltűntek, mint a füst, csontjaim porba hullottak.“

Kar. „Napjaim elhajlottak, mint az árnyék.“

Pap. „Mi az élet? Egy parányi gőz.“

Kar. „Napjaim elhajlottak, mint az árnyék.“

Pap. „A halottak elaludtak a porban.“

Kar. „Föl fognak ébredni, némelyek az örök dicsőségben, mások az örök gyalázatban, hogy örökké ott maradjanak.“

Pap. „Mindnyájan fel fognak támadni, de nem mindnyájan úgy, mint előbb valának.“

Kar. „Föl fognak ébredni.“

A misében *áldozásra* a pap mondja:

„Boldogok, a kik az Urban halnak el; mostantól fogva megpihennek fáradalmaiktól, mert jócselekedeteik követik őket.“

A koporsó leemelésekor a fájdalom és remények szoltára énekeltek: „A mélységből kiáltok hozzád, ó Uram! hallgass meg, midőn elődbe esdekelve jut szavam.“

Menet közben ismét folytattatik a párbeszéd. *Qui dormiunt*, „A kik a porban alusznak — föl fognak ébredni.“

Ha az elhunyt pap volt, még hozzá adják: „Örömmel mutattatott be egy áldozat az Ur szentélyében.“

Midőn a koporsó a sirba ereszkedik: „Visszaadjuk a földet a földnek, a hamut a hamunak, a port a pornak.“

Végre, azon pillanatban, midőn az első hant a koporsóra hull, a pap a Titkoslátások könyvének szavaival fölkiált: „Szózat hallatszék a magasban, mondván: Boldogok a halottak.“

De nemcsak ezen fönséges imákat küldi az egyház elhunytjaiért a magasba, hanem valamint vannak hófehér fátyolai és virágkoszorúi a gyermek koporsójára, ugy vannak az áldozat nemének és korának megfelelő

könyörgései is. Ha négy, fehérbe öltözött, lombbal diszített szüz, aláfüggő fehér lepellel borított koporsóban, valamelyik barátnőjük maradványait vivék a sirkertbe, a pap a fiatal hamvak fölött fenbhangon dicsőenket mondott a szüzességnek: t. i. vagy az *Ave maris Stella*-t, melyben a halál órája, mint a remény teljesedése állíttatik elénk; vagy a sz. Irásból vett gyöngéd költői képeket. *Elmult, mint a mezők virága; reggel egész kellemében diszlett, este elszáradva láttuk őt.* Nem azon *virág-e ez, mely a kaszás sarlójától levágva, fonyad; nem azon mák-e, mely a záporosótól leverve, földre könnyítja fejét?* PLUVIA CUM FORTE GRAVANTUR.

És minő gyászbeszédet tartott az elhunyt gyermek fölött, kinek anyja könyezve hozá elé a kisedet koporsót? Azon hymnust énekelte, melyet a három héber ifjú énekelt a tüzes kemenczében, az egyház pedig vasárnap viradóra szokott ismételni. *Minden alkotmányok, az Urat áldjátok!* A vallás *áldja* az Istent, hogy e gyermeket a halál által megkoronázta s ez ifju angyalt az élet bajaitól megmentette. Fölhívja a természetet, hogy örvendjen az ártatlanság sirja körül: a mit itt hallat, nem a fájdalom, hanem az öröm kiáltásai. Ugyanazon érzelemmel énekli a *Laudate pueri Dominum*¹⁾-ot is, mely ezen versszakkal végződik: *Qui habitare facit sterilem in domo: matrem filiorum laetantem.* „Ki termékenynyé teszi a magtalan házat, és az anyát fiakban örvendezővé.“ Minő ének ez a szomorodott szivü szülőkre nézve! Az egyház elvesztett gyermeköket, mint a boldogok honában élőt mutatja fel nekik és más gyermekeket ígér a földön.

Végre a vallás nem elégedvén be azon kiváló figyelemmel, melyet az egyes koporsók iránt nyilvánít, a jövő életre vonatkozó dolgokat még egy egytetemes ünneppel koronázza meg, melyet a sirok megszámlálhatatlan lakói emlékének egyszerre szentel. Roppant társasága a halottaknak, hol a nagyok a kicsinyek

¹⁾ Dicséjétek gyermekek az Urat. F.

mellett fekszenek; tökéletes egyenlőségü köztársaság, melybe senki be nem léphet, mielőtt le nem vette sisakját vagy koronáját, hogy a sir alacsony bejáratán átmeessen! E napon, melyen Ádám egész családjának gyászát ünnepeljük, a lélek a régi halottak után való szomorkodását bevegýíti azon fájdalomba, melyet nem rég elvesztett barátai fölött érez. Ezen egyesülés által a bánat valami föltétlen szépséget nyer, mint az újabb fájdalom antik jelleget ölt, ha a szellem, mely azt kifejezi, Homér vén tragédiáival táplálkozott. Egyedül a vallás tudja a szívet eléggé kitágítani, hogy képes legyen annyi sóhajt és szeretetet befogadni, mennyi tökéletesen megfelel a halottak számának, kiket tiszteletére méltat.

MÁSODIK KÖNYV.

A SIROK.

I. FEJEZET.

Régi sirok. — Egyptom.

Nagyon szomorúak volnának azon végső kötelességek, melyeket az emberek iránt lerovunk, ha a vallás jelvényeitől megfosztatnának. A vallás a sirokban született, és a sirok nem lehetnek el nélküle: igen helyes, hogy a remény szózata a koporsó mélyéről emelkedjék, s hogy az élő Isten papja kísérelje az ember hamvait nyugalomra; mintha a halhatatlanság lépdelne a halottas pompa élén.

A temetésekről áttérünk a sirokra, melyek oly nevezetes helyet foglalnak el az emberek történetében. Hogy annál jobban tudjuk becsülni azon tiszteletet, melyben ezek a keresztényeknél részesülnek, lássuk minő állapotban voltak a bálványimádó népeknél.

Van egy ország, mely hírét jó részben sirjainak köszöni. Az emlékek és romok szépsége által vonzatva, a francziák két izben irányzák e tájak felé lépteiket: sz. Lajos népét valami ösztönszerű nagyság érzete hatja át, mely arra kényszeríti, hogy a világ minden szögletén bevegyüljön a, miként ő, épp oly nagyszerű dolgokba. S valjon csakugyan igaz-e, hogy a mumiák annyira méltó tárgyai volnának kíváncsiságunknak? Az ember hajlandó azt gondolni, hogy a régi Egyptom attól tartott, hogy lesz idő, midőn az emberek nem fogják tudni, mi volt a halál, és így az idők viszontagságain keresztül hozzájok akart juttatni néhány hulla példányt.

Nem tehetek e földön egy lépést sem, hogy egy emlékkal ne találkozzatok. Obeliszket láttok, ez sir; oszlopromokat, ez sir; földalatti üreget, ez is egy sir. És midőn a hold a nagy piramis mögött fölemelkedvén, ez óriási síremlék csúcsa fölött előcsillan, úgy tetszik, mintha magát a halál világító tornyát látnád, és csakugyan azon szomorú vidéken bolyongnál, hol egykor az alvilág hajósa az árnyakat szállítgatá.

II. FEJEZET.

A görögök és romaiak.

A görögök és romaiak halottaikat rendszerint a városok kapui mellett, vagy a közutak hosszában temették él. kétségkivül azért, mert a vándor valódi emlékei csak a sirok; nagy embereiket azonban gyakran a tenger partján helyezék nyugalomra.

E gyászjelek, melyek messziről jelzik a partot és szirtet, mily komoly elmélkedési tárgyul szolgáltak a hajósnak! Ó! mennyivel biztosabb, mennyivel hivebb elemnek tűnt föl előtte a tenger azon száraz mellett, melyen a vihar annyi fényes szerencsét zúzott össze, annyi dicső életet temetett el! Alexandria mellett láttott egy alacsony homok-halmot, melyet egy szabadon bocsátott rabszolga és egy vén katona kegyelete emelt a nagy Pompejusnak; Karthago romjaitól nem messze egy sziklán megpillantott egy fegyveres szobrot, melyet Cato emlékének szentelt az utókor; Italia partjain Scipio mausoleuma azon helyet jelölé, hol e nagy ember száműzetésben halt el, és Cicero sirja ama másikat, hol a haza atyja méltatlanul meggyilkoltatott.

Mig a végzetes Roma így, a tenger partján, állítá fel igazságtalanságának tanujeleit, addig Görögország az emberiséget megvigasztalendő, ugyancsak a hullámok partjaira a legkedvesebb emlékeket helyezé. Midőn Pythagoras és Plato tanítványai az istenek természetét tanulmányozandók, Egyptom földjére eveztek, Io szigete előtt elhaladván, Homér sirjával találkoztak.

Nagyon természetes volt, hogy Achilles megéneklője Thétis védnöksége alatt pihenjen; föltételezhették, hogy a költő árnya szívesen elfogja beszélni a nerei-dáknak Ilion balsorsát, s hogy Jonia kedves éjein dalversenyre kél a szirénekkal.

III. FEJEZET.

Újabb sirok. — China és Törökország.

Megható szokásuk van a chinaiaknak: rokonai-kat kertjeikben temetik el. Mily édes az erdőkben hallani atyáik árnyainak hangját és a pusztában mindig birni valami emlékkal.

Ázsia másik partján, a törököknél, hasonló szokással találkozunk. A Dardanellák kiválóan bölcsészeti látványt nyujtanak: egyik oldalon Európa romokkal borított hegyfokai emelkednek, a másikon Ázsia partjai, izlam sirkertekkel szegélyezve. Egymástól mennyire elütő erkölcsi szokások éltetik e partokat! Mennyi nép lelte itt sirját ama napoktól, midőn Orpheus lantja összegyűjté a vadakat, egész ama napokig, melyek a barbárság hatalmába ejték e tájakat! Pelasgok, hellenek, görögök, meoniaiak, Ilus, Sarpedon, Éneas népei, Ida, Tmolus, Meander és Pactolus lakói, Mithridates alattvalói, a romai Cézárok rabszolgái, vandalok, góth, hun, frank, arab csordák, e partokon mindnyájan megörökítétek a sirok tiszteletét, és csupán ez egyben voltak erkölcsseitek hasonlók. A halál kénye szerint játszván az emberi sors- és dolgokkal, egy romai császár katafalkját egy töröknek kölcsönzé át, s Plato sirjába egy Mollah hamvait helyezé.

IV. FEJEZET.

Kaledonia vagy Ó-Skóthon.

Kaledonia sivatagain négy, mohával borított kő jelöli a fingáli harcosok sirját. Oszkár és Malvina eltűntek, de mi sem változott azóta magános hazájok-

han. A skót hegylakó ma is ismétli őseinek dalait; ma is vitéz, érzelmes és nemes; erkölcei, mintha a régi erkölcsök emlékei volnának: a dal, mit hallunk, — bocsánat e képért! — nem is a költő keze által a hárfából kicsalt hangok, ez egy szellem által érintett hurok rezgése, mely éjen át valamely puszta teremben egy hős halálát hirdeti.

„Carril accompanied his voice. The music was like the memory of joys that are past, pleasant, and mournful to the soul. The ghosts of departed bards heard it from Slimora's side, soft sounds spread along the wood, and tye silent velley of nighth rejoice. So when he sits, in the silence of noon, in the valley of his breeze, the humming of the montain's bee comes to Ossian's ear: the gale drowns it often in its course, but pleasant sound returns again.“ — „Carril zenével kíséré énekét. E kellem- és szomorteljes hangok hasonlítottak az elmúlt idők örömeinek emlékéhez. Elhunyt dalnokok árnyai figyelve hallgatták a Slimora oldalán. Szelid hangok hullámzottak át az erdőn, s az éj csendes völgyei felvidulának. Így jutott a délszaki csendben a hegyi méh dongása Ossian füléhez, midőn dalainak völgyében üldögélt; futtában a zephir elkapta a hangot, de ez csakhamar ismét visszatért.“

Az ember itt alatt, hasonlít a Morven királyok sirjai fölött üldögélő vak Ossiánhoz: bármerre nyújtja ki a homályban karjait, mindenütt apáinak hamvait érinti.

V. FEJEZET.

O t a ï t i.

Midőn a hajósok először hatoltak be a Csendes-tenger beljébe, a távolban láttak hullámokat hömpölyögni, melyekkel balzsamos szellők enyelegtek szüntelen. Nemsokára ismeretlen szigetek emelkedtek ki a végtelenség méhéből Oriás fákkal tarkázott pálmaligeteket boríták a partokat, s félkörben leereszkedtek

egész a tenger széléig: a hegyek kék csúcsai gyönyörű koronát képeztek ez erdők fölött. E koráll sorokkal szegélyezett szigetek, hasonlóan valamely kikötő csendes vizén horgonyzó hajókhoz, úgy tűnek föl, mintha himbálóznának! a találékony hajdan azt hitte volna, hogy Vénus kötötte övét az új Cythereák körül, hogy őket a viharoktól megtalmozza.

Ez ismeretlen, árnyas helyek alá a természet egy szép népet helyezett, minő az ég, mely őt születni látta: az otaïtiak minden ruházata egy fügefahéj öltönyből állott; illatos faoszlopokon nyugvó eperlevéltetők alatt laktak; és gyékénvitorlájú, virágok- és tollakkal fellobogózott kettős csolnakot röpitettek a hullámok fölött. Voltak a gyönyöröknek szentelt táncaik és társulataik, s a szerelmi dalok és drámák nem voltak ismeretlenek e partokon. Minden az élet puhaságára mutatott: napjaik nyugodtak valának, éjeik csendét semmi sem zavarta meg. A patakok mellett szenderegni, falevél kalapban és köpenyben sétálni: ebből állott az otaïti békés vadak egész élete. A gondok, melyek más embereknél fáradalmas napjaik nagyobb részét fölemésztik, e sziget-lakók előtt ismeretlenek valának; erdeikben ide-oda csatangolván, tejet s a fák ágain kenyeret találtak.

Ilyennek tűnt föl Otaïti Wallis, Cook és Bougainville előtt, De közelebb jutván a partokhoz, műemlékeket vettek észre, melyek szép öszhangot képeztek a természet remekeivel: ezek morai-oszlopok valának. Az emberi gyönyörök hiúsága! Az első, mi e bájos vidéken szemünkbe ötlük, a halál pavillonja, mely minden emberi boldogság fölszínén uszkál.

Ne higyjük tehát, hogy e helyek, melyek első tekintetre csaknem öntudatlan életet mutatnak, mentek volnának a minden embernek elengedhetetlenül szükséges komolyabb gondolatoktól.

Az otaïtiaknak épp úgy, mint egyéb népeknek, vannak vallásos szokásaik és gyászszertartásaik; különösen titokszerű fogalmat kötnek a halálhoz. Ha egy

rabszolga hulláját viszik a moraiba, mindenki utána csődül, s a halottas menet vezetője érthetetlen szavakat morog az elhunyt füleibe. A nyugalom helyére érkezvén, a testet nem bocsájtják le a földbe, hanem egy bölcsőben fölfüggesztik valamelyik fára és befödik egy felfordított csónakkal, az élet hajótörésének jelvényével. Olykor egy nő jő a morai mellé keseregni; leül a tengerpartra, lábait a habokba meríti, feje lecsügg, hajfürtei arczára hullanak alá: fájdalmának énekét a hullámok moraja kíséri, és szava a sirok és a Csendestenger szavával emelkedik föl a Mindenhatóhoz.

VI. FEJEZET.

Keresztény sirok.

A keresztény vallás sirjairól szólván, hangunk fölemelkedik, szavunk erőteljesebb lesz: érezzük, hogy csak itt lehet szó az ember valódi sirjáról. A bálványozó siremléke csak a multról beszél, a keresztényé a jövőről. A kereszténység mindig és mindenben a lehető legjobbat tevé; soha nem találkozunk nála a többi vallásokban oly gyakori félrendszabályokkal. Így pl. mi a sirokat illeti, mellőzve a különböző helyek- és körülményekre vonatkozó középeszméket, egy fontos szokás által különböztette meg magát a többi vallásoktól: hiveinek hamvait az Ur templomának árnyékába helyezé, s a halottakat az élő Isten keblébe tevé nyugalomra.

Lykurg nem félt a sirokat Lakedemon közepére állítani; ő, miként vallásunk, azt hivé, hogy az apák hamva nemhogy megrövidítené a fiak napjait, hanem meghosszabbítja, mérséklet- és erényre intvén őket, melyek egyedül képesek számukra boldog öregséget biztosítani. Az emberi okok, melyeket ezen isteni okok ellenében felhoznak, éppen nem győznek meg minket. Valjon kevesebb halálozás történik-e Franciaországban, mint Európa többi részeiben, hol a temetők még mindig a városokban vannak?

Midőn nálunk elválaszták a sirokat a templomoktól, a nép, mely nem oly bölcs, mint a *szép szellemek*, melynek nincs oka, mint nekik, rettegni az élet végét, — a nép ellenszegült a régi sirkertek elhagyásának. És ugyan mi előnyük volt ez újabb temetőknek a régiek fölött? Hol voltak repkényeik, szomoru-füzeik s a sirok javaival annyi századok óta táplált pázsitjaik? Felmutathatták-e az ősök szentelt csontjait, a templomot, a lelki orvos házát, végre a vallás azon jelvényét, mely egy közeli újjászületést ígért, sőt biztosított számunkra? E látogatott sirkertek helyett valamelyik külvárosban jelöltek ki egy magános, élő- és emlékektől elhagyott helyet, hol a halál a remény minden jelétől megfosztva, örökkétartónak látszott lenni.

Higyjék meg, ha az épület ezen alapkövei érintetnek, halcmra dőlnek a megingatott birodalmak. ¹⁾ Ha még egyszerűen csak megváltoztatták volna e temetkezési helyeket! de nem elégedvén be az erkölcsök ellen intézett ezen első merénylettel, lábbal tapodák apáink hamvait, kihordák maradványaikat, mint kihordja a napszámos targonczáján városaink szemetjét és sarát.

Századunknak volt fentartva látni azt, mit a régiek a legnagyobb szerencsétlenség gyanánt tekintettek, mit a gonosztevőkre mért legsúlyosabb büntetésnek tartottak: látni a hamvak szétszóratását; ismételjük látni e szétszóratást megtapsolva, mint a bölcsészet dicsó vívmányát. És miben állott őseink bűne, hogy így bántunk velök? Abban, hogy ily fiakat hoztak a világra, minők mi vagyunk. De halljátok mindezek végét és lássátok az emberi bölcsesség iszonyatosságát: Franciaország néhány városában börtönöket építettek a sirkertek helyére, és fogházakat emeltek az emberek szá-

¹⁾ A régiek azt tartották, hogy azon államnak el kell pusztulnia, hol a halottak menhelyét megsértették. Ismeretesek Egyptomnak a *temetkezésekre* vonatkozó szép törvényei. Solon törvényei a sirok megsértőjét kizárják a templom közösségéből és átadják a Furiáknak. Justinian *Institutioi* intézkednek még a sirok eladása-, visszaváltása-, öröklése- és örökbehagyásáról is.

mára azon mezőn, hol Isten rendeletéből minden rab-szolgaságnak meg kell vala szünnie: kinzó helyeket állítottak fel azon csendes lakások helyén, hol minden fájdalom bevégeződik; végre e fogházak és temetők között csak egy, de rettenetes hasonlatosság maradt: ugyanott hozák az emberek igazságtalan ítéleteiket, hol Isten megmásíthatatlan igazságának törvényét hirdeté vala.¹⁾

VII. FEJEZET.

F a l u s i t e m e t ő k

A régieknek semmivel sem volt kedvesebb temetkezési helyök, mint a mi falusi sirkerteink; rétek, mezők, vizek, erdők, mosolygó vidék egyszerű képei vették körül a földművesek sirhalmait. Jól esett a szemnek látni a vaskos tiszafát, mely már csak kergei fölött tengődött, a plébánia lak gyümölcsösét, a magas gyepet, a nyárfákat, a halottak szilfáját, a téli-zöldet s a kegyelem és vigasztalás kis keresztjeit. E szerény emlékek közepett emelkedik ki a falusi templom tornya, csúcsán az éberség jelvényével. E helyeken nem hallatszott egyéb, csak a vörös-begy éneke és a hajdani pásztoruk sirja fölött legelésző juhok begetése.

¹⁾ Elhallgatjuk a forradalom napjaiban elkövetett iszonyatosságokat. Az idegen s csak kissé művelt nemzeteknél több tisztességgel ásták el a házi állatokat, mint nálunk egy francia polgár testét Tudjuk, mint történtek a temetések; hogy néhány fillérért kiengedték hurczoltatni az apát, anyát vagy jó nőt a gyepre. S e szent halottak még itt sem maradhattak biztonságban; mert akadtak emberek, kik üzletet csináltak belőle, hogy elrabolják a hulla szemfödelét, koporsóját vagy hajfürteit. Mindez Isten végzéséből történt így, s csak folytatása volt az egyeduralmi kormány alatt a sirok ellen elkövetett első szentségtelen megsértésnek. Nagyon óhajtandó, hogy visszaadják a koporsóknak a vallás jelvényét, melytől megfosztották, főleg pedig ne őriztessék többé kutyák által a sirkerteket. Ime hova sülyed az ember, ha szem elől téveszti istent: nem mervén magát az emberre bizni, kinek becsületességéről többé mi sem kezeskedik, kényszerítve érzi magát hamvait az állatok védelme alá helyezni.

E szent kertet átszelő ösvények valamennyien a templom- vagy lelkészlaknál végződtek: szegények és zarándokok lépdeltek rajta, kik a csodák Istenéhez mentek imádkozni, vagy az evangéliom emberéhez az alamizsna kenyerét kérni: közönyös vagy gazdag nem mutatta magát a sirok között.

Az egész sirirat ernyiből ált: *Vilmos* vagy *Pál született* 1715. esztendőben, *meghalt* 1768-ban. Némelyiken semmi név sem volt. A keresztény földműves elfeledve nyugszik a halálban, mint azon hasznos növények, melyek között élt: a természet nem vési a tölgyek nevét az erdőkben ledöntött törzsek fölé.

Azonban bizonyos alkalommal egy falusi temetőben bolyongván, egy gyermek sirját jelölő kövön latin sirirat ötlött szemünkbe. E magasztos látványtól meglepetve közelebb mentünk, hogy lássuk, minő képzettséggel bir a falu lelkésze. Az evangéliom ezen szavait olvastuk;

„*Sinite parvulos venire ad me.*“

„Engedjétek a kisdedeket hozzám jöni.“

A svájci temetők gyakran sziklák fölött terülnek el, s innen uralkodnak a tavak, mélységek és völgyek fölött. A zerge és keselyü itt vesznek magoknak lakást, s a halál e kietlen vidéken tenyészik, hasonlóan azon lavasi növényekhez, melyeknek gyökere örökös jégkéreg alatt van. A glarusi vagy saint-galeni pört e magas helyekre kíséré pásztora; gyászpompája volt a természet pompája, zene az Alpok csúcsai fölött szertehangzó pásztor-dalok, melyek a száműzött svájczit apjára, anyjára, nővéreire és hegye nyájainak bégetésére emlékezteték.

Itália a maga katakombáit vagy Maecenas és Lucullus kertjeiben valamely vértanu egyszerű siremlékét mutatja a vándornak. Angolországnak fehér gyolcsba öltöztetett halottjai és rezedával zöldelő sirdombjai vannak. Ezen albioni sirkertekben az idegen föliratok között könyező szemek néha egy-egy francia névvel találkoztak. Térjünk vissza hazai sirjainkhoz.

VIII. FFJEZET.

Templomi siremlékek.

Idézzétek vissza egy perczre emléketekbe a vén kolostorokat, vagy góth székesegyházakat úgy, miként valaha állottak; járjátok be a halál által kikövezett oldalszárnyakat, kápolnákat, hajókat és keresztfolyosókat, a sirokkal megtöltött szentélyeket. A halál ezen labyrintjában mi az, a mi leginkább meglep benneteket? Valjon azon új, képletes alakokkal túlterhelt emlékek-e, melyek fényes márvány-tábláikkal a nálok kevésbé fényes hamvak fölé nehezednek? Hiu bálványok, kifejezései a kettős érzéketlenségnek: a koporsóénak, mely fölött ülnek, és azon világias sziveknek, melyek által emeltettek! Ezeket alig érdemesítitek egy tekintetre; de bámulva álltok meg a porlepte sirkő előtt, melyen egy főpapi ruhába öltözött püspök góth alakja fekszik összetett kezekkel, lecsukott szemekkel; vagy azon emlék előtt, melyen egy pap valamely könyökiven állva s fejét kezére támasztva a halál fölött látszik elmélkedni. A főpap álmán és az áldozár helyzetén van valami titokszerű! az első mintha mélyen el volna foglalva azzal, mit a halál álmában lát; a második, hasonlóan a vándorhoz, nem akart egészen lefeküdni, oly közel van a pillanat, midőn ismét föl kell ébrednie.

És ki ez a magasrangu nő, ki itt férje mellett pihen? Miindketten teljes gall diszbe vannak öltözve; fejök párnán nyugszik és oly nehezültnek látszik a halál mákonyától, hogy szinte mélyen benyomul a kővánkosba. Boldog hitvesek, ha gyász-menyekzőjök ágyán semmi fájdalmas szemrehányást nem tettek magoknak! Egy félreeső kápolnában négy márvány fegyvernököt látunk vasba öltözve, tetőtől-talpig fegyverben, egy koporsó párkányzatának négy szögletén térdelve. Te vagy-e Bayard, ki a szüzeknek visszaadád váltságdijaikat, hogy kedveseikhez nőül mehessenek?

Te vagy-e Beaumanoir, ki a trienti ütközetben saját véredet ittad? Vagy valamely más lovag alszik itt? A négy fegyvernök, úgy látszik, buzgón imádkozik, mert e vitézek, a francia-név régi dicsőségei, bármily rettenthetetlenek valának is, szívök mélyéből félték az Istent; *Montjoie et Saint Denis!* kiáltással ragadták ki Franciaországot az angolok kezéből, és vitték végbe a vitézség csodáit az egyházért, nőjükért és királyukért. Nem csodálatos kor-e a Rolandok, Goderfrédek, Coucyk és Joinville-ek kora: a mórok, szaraczénok, a jeruzsálemi és cyprusi királyságok kora; azon kor, melyben Kelet és Ázsia fegyvert és erkölcsöket cserélt Nyugattal és Európával; azon kor, midőn Thibault énekelt, midőn a troubadourok a táborba, a tánczok a vallásba, a harczjátékok az ütközetekbe vegyültek? ¹⁾

Kétségkívül ezek csodálatra méltó idők voltak; de — elmultak. A vallás nem mulasztá el figyelmeztetni a lovagokat az emberi dolgok hiúságára, midőn a fényes czimek hosszú sora után: *Főmagasságu és főhatalmu Montmorency ur, Franciaország tábornagya* stb. stb.

¹⁾ Kétségkívül lekötelez bennünket a tudós, ki a régi sir-
emlékek maradványait összegyűjti; de a mi ezen emlékek hatását
illeti, arról többé szó sem lehet. Egy parányi helyre szoritva,
századok szerint osztályozva, a keresztény istentisztelet és tem-
plomok régiségével való öszhangzatuktól megfosztva, nem az
erkölcsök és vallás, hanem csak a művészet történetének szol-
gálva s még poraikat sem őrizve meg: semmit sem mondanak
sem a képzelődésnek, sem a szívnek. Midőn az emberi szörnyek
azon gonolatra jöttek, hogy a multnak még emlékét is eltör-
lendők, megsérték a halottak menhelyét és szétszorják hamvai-
kat: ez bármily iszonyatos volt is magában véve, az emberi
őrültség szemében bizonyos istentelen nagyság színében tünhe-
tett föl; ez egy gonosz vállalat volt arra, hogy felforgassák a
világot, ne hagyjanak Franciaországban követ a követ, s a ro-
mokon keresztül ismeretlen intézményekhez jussanak. De ugyane
végletekbe merülve a rendes uton maradni s eredményként nem
mutatni föl egyebet otrombaságnál és képtelenségnél: ez annyi
mint a bűn örültségével birni, annak hatalma nélkül. És mi tör-
tént e sirrablókkal? Beleestek azon örvénybe, melyet megnyitot-
tak, és hulláik zálog gyanánt a halál kezében maradtak cserében
azokért, melyeket tőle elraboltak.

hozzá tevő: *KönyörögjeteK érte, szegény bűnösért.* Ebben van kifejezve az egész semmi.

A földalatti sirboltok rendszerint a királyoknak és szerzeteseknek voltak fentartva.

Ha az ember komoly és hasznos gondolatokkal akart foglalkozni, csak le kellett szállni a zárdák ezen katakombáiba és szemlélni a szendergő szerzeteseket, kik semmivel sem nyugodtabbak gyászcelláikban, mint egykor a földön. Béke emberei! legyen álmotok mély e boltzatok alatt, kik földi örökségteket megosztátok testvéreitekkel, és kik, mint Görögország hősei, egy más világ meghódítására indulván, nem tartottatok fen magatok számára egyebet, mint a reményt.

IX. FEJEZET.

S a i n t D e n i s.

Páris mellett egykor nevezetes temetőK állottak az emberek temetői között. Tömegesen jöttek az idegenek Saint-Denis csodáit látogatni. Itt mély tisztelettel teltek el Franciaország iránt, és visszatérvén, azt mondák magokban szent Gergelylyel: „Ez az ország valóban legnagyobb a nemzetek között;“ de a Halál épülete körül fölemelkedett az Isten haragjának szélvész, a népek hullámai elboríták, és az emberek ma meglepetve kérdik: „Hogyan tűnt el *Ammon* temploma a puszták homokja alatt?“

A góth apátság, hova a halál ezen hübérnőkei gyülekeztek, magasztos hely volt, Franciaország gazdagsága kapui előtt terült el, siksága szélét a Szajna mosta; egymástól bizonyos távolságra száz meg száz nevezetes helyet mutatott fel; minden darab földhöz egy szép nevet, minden mezőhöz egy szép emléket fűzván; IV. Henrik és Nagy Lajos városa az ő szomszédságában emelkedett; és Saint Denis királyi temetője hatalmunk és fényüzésünk központján úgy tűnt föl, mint egy kincstár, hova az idők romjai és a francia birodalom nagyságának fölöslege helyeztettek el.

Itt sülyedtek el egymás után Franciaország valamennyi királyai. Egy közülök, s mindig az, ki legutóbb szállott alá e mélységekbe, a sírbolt lépcsőzetén maradt, mintegy utódát a leszállásra hivatván. Azonban XIV. Lajos hasztalan várakozott két utódjára; egyik a küszöbön hagyva őset, levetette magát a boltozat mélyére; a másikat, mint Oedipust, elragadta egy förgeteg. Elmékedésre méltó dolog! az első uralkodó, kivel az isteni igazság küldöttei találkoztak, azon Lajos volt, ki éppen a nemzetek engedelmessége által lett nevezetessé. Még épen feküdt koporsójában. Trónját megvédendő hasztalan emelkedék föl századának fönségével és nyolcz század királyainak tartalék-csapatjával; fenyegető tekintete hasztalan félemlíté meg a holtak ellenségeit, midőn egy közös gödörbe dobatván, Medicis Mária keblére esett; minden leromboltatott. Isten, haragjának kiöntésekor megesküdött önmagára, hogy Franciaországot megbünteti: hasonló események okát ne keressük a földön; magasabban vannak azok.

Bossuet idejében már Henriette Mariet is nehezen tudták elhelyezni a *megsemmisült fejedelmek* e nagy sírboltjába, „*oly szoroson voltak már a méltóságok egymás mellett!*“ kiált föl a legnagyobb szónok; „*oly ügyes a halál a maga helyeit betölteni!*“ Ezen idők emlékenél, melynek hullámai még most is zúgnak e mélységekben, roskadozik a lélek a rá nehezendő gondolatok sulya alatt. Megrendül a kebel ennyi semmiség és ennyi nagyság láttára.

Midőn az ember fönséges kifejezést keres, hogy méltóan ecsetelje azt, mi a legmagasztosabb, a tárgy másik része a legközönségesebb kitévelt követeli annak kifejezésére, a mi leghitványabb. Itt alászállnak a vén boltozat árnyai, hogy a vén sírok árnyai közé vegyüljenek; amott a vaskorlátok hasztalan veszik körül az ércz-koporsókat, nem védhetik meg a halált az emberek dühe ellen. Hallgassátok csak a sír süket munkáját, mintha a halál leirhatatlan hálóját szőné a koporsókban! Minden azt mutatja, hogy a romok birodalmába

léptünk, és úgy tetszik, mintha e gyászboltozatokat betöltő bizonyos ódonszerű szaggal a mult idők porát lélegzenénk be.

Keresztény olvasók, bocsássátok meg a könyeket, melyek szemeinkbe tolulnak, midőn sz. Lajos és Klodvig családja között bolyongunk. Ha egy pillanat alatt félredobva szemfödelőket, fölemelkednének e fejedelmek sirjaikban, és a lámpa fényénél ránk szögeznék tekintetőket! . . . Valóban, mi látjuk e királyi kísérteteket, félig fölülve; fölismerjük őket, és kérdést merünk intézni a sir e fölségeihez. Fantomok királyi népe, mondjátok meg, életre kelnétek-e most egy koronáért? Kisért-e még benneteket a trón? . . . De honnan e mély csend? Mért vagytok némák mindannyian e boltozatok alatt? Rázátok királyi fejeiteket, melyekről porfelleg hull alá; — szemeitek bezáródnak és csendesen visszafeküdtök koporsóitokba!

Ah! ha megkérdeztük volna azon falusi halottakat, kiknek csak imént látogattuk meg hamvait, ők keresztültörve sirjaik gypén és lángoló légtünetekhez hasonlóan kiemelkedve a föld méhéből, így feleltek volna: „Ha Isten úgy rendel, miért ne támadnánk fel? Mért ne töltenénk még néhány napot szent megadással szalmakunyhónk alatt? A mi kapáink nem voltak oly sulyosak, mint ti gondoljátok; még verejtékeinknek is meg volt a magok édessége, mert egy gyöngéd nő törülte le, vagy a vallás áldotta meg.“

De hova vezet bennünket a sirok leírása, melyek már rég eltűntek a föld színéről? Nincsenek többé e temetők! Kis gyermekek játszottak a hatalmas uralkodók csontjaival: Saint Denis elhagyatott; vándormadár vette lakásul; fü nő feldúlt oltárain, s a gyászénekek helyett, melyek boltívei alatt viszhangozának, nem hallani többé csak az eső-cseppeket, melyek a fedetlen tetőn át bebullanak, néhány kődarab esését, melyek a dűledező falakról leválnak, vagy az óra kongását, mely végig zúg az üres sirokban és az elpusztított földalatti folyosókban.

HARMADIK KÖNYV.

A PAPSÁG EGYETEMES ÁTTEKINTÉSE.

I. FEJEZET.

Jézus Krisztus és élete.

Az időtájt, midőn a Megváltó e földön megjelent, a nemzetek valami nevezetes személyt vártak. „Egy régi és állandó vélemény volt Keleten elterjedve, — mondja Suetonius — hogy férfi támad Judeából, ki uralkodni fog a föld fölött.“ Tacitus ugyanazt mondja és pedig csaknem ugyanazon szavakkal. Ezen történésszerint „a zsidók nagy része, egy papjaik régi könyveiben fentartott jóslat alapján, meg volt győződve, hogy ez időtájt (Vespasian korában) Kelet fenhatóságra jut, és egy Judeából származott férfi fog uralkodni a föld fölött.“

József, Jeruzsálem pusztulásáról beszélvén, föl-
említi, hogy a zsidók a romaiak ellen való lázadásra leginkább egy homályos jövendölés által ragadtattak, mely nekik azt jósolta, hogy e korszakban *egy férfi támad közöttök, ki meghódítja az egész világot.*¹⁾

¹⁾ Titus, Jeruzsálem romjai fölött táborozván, látja, hogy Judea szomszéd városaiból tömegesen sereglenek hozzá, és győzelmét ünneplendők koszorúkat raknak lábaihoz. A fővezér a rokonszenv illetén nyilvánulása iránt érzéketlen maradván, felelé, hogy ő nem a zsidók legyőzője, hanem egyedül az Isten haragjának eszköze.

Az Új-szövetség szintén jelzi ezen Izraelben általánosan elterjedt reményt: a pusztába sereglett nép azt kérdi Keresztelő szent Jánostól, hogy ő-e a régvárt *Nagy Messiás*, az *Isten Főlkentje*? Az emmausi tanítványok szívét szomorúság fogja el Krisztus halálakor, mert *azt hívék, hogy ő váltja meg Izraelt*. Dániel hetven *hete*, vagyis a Templom építésétől számított négyszáz kilenczven év eltelt. Végre Origenes felsorolván a zsidó hagyományokat, hozzáteszi: „hogy sokan valának a zsidók között, kik Krisztust a próféták által megígért szabadítójoknak vallották.“

Ez alatt az ég előkészíti az ember Fiának utját. Az erkölcsökre, kormányzatra és nyelvre nézve rég idők óta meghasonlott nemzetek öröklött ellenségeskedésben éltek; egyszerre azonban a fegyverek zaja lecsendesül, és a népek kibékülvén, vagy meghódítatván, beolvadnak a romai népbe.

Egy részről a vallás és erkölcsök a romlottság azon fokára sülyedtek alá, melynek szükségképp átalakulást kellett előidézni az emberi dolgokban; más részről pedig az Isten egységének és a lélek halhatatlanságának hitágazatai terjedni kezdettek: így tárva volt az út az evangéliumi tan számára, melyet egy egyetemes nyelv volt hivatva a világon elterjeszteni.

Ez a romai birodalom részben vad, részben művelt, általában pedig határtalanul boldogtalan nemzetekből állott: Jézus Krisztus egyszerűsége az előbbieket, erkölcsi erényei az utóbbiakat, könyörülete és szeretete mindenki iránt, voltak az üdv azon eszközei, melyeket az ég fogantatba vett. És ezen eszközök oly hatékonyak voltak, hogy a Messiás halála után két századdal Tertullianus Roma biráinak szemökbe merte mondani: „Csak tegnapiak vagyunk, és mindeneteket betöltöttük: városaitokat, szigeteiteket, váraitokat, gyarmataitokat, tanácsaitokat, senatustokat, forumotokat, egyedül templomaitokat hagytuk meg számotokra.“

A természetes előkészületek nagyszerűségének meg-

felelő volt a csodák fénye. Az igaz jósdák, melyek hosszu idő óta némák valának Jeruzsálemben, ismét megszólalnak, a hamis sybillek pedig elhallgatnak. Új csillag tűnik föl Keleten. Gábriel leszáll Máriához, és a boldog szellemek kara énekli az éjben: *Dicsőség Istennek, békség az embereknek!* Rögtön hirt meg, hogy az Üdvözítő a világra jött Judeában: nem biborban, hanem a nyomor menhelyén született; nem a nagyoknak és kevélyeknek, hanem a kicsinyek- és egyszerűeknek nyilatkoztatta ki magát az angyalok által; bölcsőjéhez nem a világ boldogait, hanem a szerencsétleneket gyűjté; és így már életének ezen első cselekménye által is kiválóan a szegények Istenének mutatta magát.

Állapodjunk meg itt egy kissé és gondolkozzunk. Láttuk, hogy a századok kezdete óta királyok, hősök és hirneves férfiak lettek a nemzetek isteneivé. De itt egy ács fia, Judea parányi kis szögletében lesz a fájdalom és nyomor mintaképe: halálra ítéltetvén, nyilvánosan kivégeztetik; tanítványait a társadalom legkevesébbé művelt osztályaiból választja; nem prédikál egyebet, mint lemondást a világ pompáiról, az élvezetekről és hatalomról: eléjteszi a rabszolgát az urnak, a szegényt a gazdagnak, a bélpoklost az egészségesnek; s mindaz, a mi szenved, mindaz, a mi sebektől vérzik, mindaz, a mi elhagyatott a világtól, kegyencze; ellenben a hatalom, szerencse és jólét fenyegetve vannak általa. Felforgatja a moral megszokott ismereteit; új viszonyokat, új népjogot, új közhitelt állít föl az emberek között: így juttatja érvényre istenségét, így győzi le a Césárok vallását, ül trónjukba és hódítja meg a földet. Nem, ha az egész világ feltámadna is Jézus Krisztus ellen, ha a bölcsészet minden világossága egyesülne is dogmái ellen, soha nem győzne meg bennünket arról, hogy egy hasonló alapon épített vallás emberi vallás legyen. Az, ki képes volt imádatolni velünk egy *keresztet*; az, ki az emberek vallásos tiszteletének tárgyaivá tevő a *szenvedő emberiséget* és

az üldözött erényt: esküszünk, az csak egy Isten lehetett!¹⁾)

Jézus Krisztus megjelen az emberek között telve kegyelemmel és igazsággal; szavának tekintélye és szelídsége meghódít mindenkit. Jő, hogy a legboldogtalnabb halandó legyen; minden csodája a szerencsétleneket illeti. „Csodái — mondja Bossuet — inkább a jóság, mint a hatalom művei.“ Parancsolatait közmondásokban és példabeszédekben adja elő, melyek könnyen bevésődnek a nép lelkébe. A mezőn sétálva tanít. Meglát egy virágot, és buzdítja tanítványait, hogy reméljenek a Gondviselésben, ki gondozza a gyöngye növényeket és táplálja az apró madárkákat; látja a föld gyümölcseit, és inti őket, hogy cselekedeteik szerint ítéljék meg az embereket; hozzá visznek egy gyermeket, és ajánlja az ártatlanságot; pásztorok közepett találja magát, és így szól: „Én vagyok a jó pásztor,“ ki vállaira veszi az eltévedt juhot. Tavasszal leül a hegyre, és a körülötte levő tárgyakból meríti intelmét a lábainál ülő sereghez. Sőt maga e szerencsétlen, szegény nép látása a *nyolcz boldogságot* adja ajkaira: „Boldogok — ugymond — a kik sirnak; boldogok, a kik éheznek és szomjuhózzák az igazságot“, stb. Azokat, kik megtartják parancsait és a kik áthágják, két emberhez hasonlítja, kik házat építenek, egyik a sziklára, másik a futó homokra: némely értelmezők szerint ez alkalommal egy dombon álló csinos kis házikóra mutatott, azután pedig a völgyben az árvíz által ledöntött kunyhókra. Midőn a Szamariából való asszonytól vizet kér, tanítását az élő-vizek forrásának szép képe alatt ecseteli.

Jézus Krisztus személyét még legdühösebb ellenségei sem merték soha megtámadni. Celsus, Julian, Volusian, mind elismerik csodatetteit, sőt Porphyrt azt mondja, hogy magok a pogányok jósdái is jámborsága

¹⁾ „Az evangelium parancsolatai oly tökéletesek, hogy lehetetlen megtartani.“ Triphonius.

által kitünő embernek nyilváníták. Lampridius szerint Tiberius az istenek sorába akarta emelni, Adrian templomokat emelt számára, és Alexander Severus a szent szellemek között tisztelé Orpheussal és Ábrahámmal. Plinius igen elismerő bizonyítványt ad azon első keresztények ártatlanságáról, kik a Megváltó példáját követték. Nincs a hajdanna egy bölcsésze sem, kinek valami bünt szemére ne lehetne lobbantani: magok a pátriárhák is gyarlók valának; egyedül Krisztus áll minden szenny nélkül; ez a legragyogóbb másolata azon föltétlen szépségnek, mely az egek magasán trónol. Ő, ki tiszta és szent volt, mint az Ur sátora; kit csak az Isten és emberek iránt való szeretet éltetett; ki véghetetlenül fölülállott minden világi dicsőség fölött: ő vitte végbe a szenvedéseken keresztül üdvünk nagy munkáját, erényeinek hatalma által kényszerítvén az embereket, hogy tanítását elfogadják és utánozzák azon életet, melyet csodálni kénytelenek.

Jelleme szeretetre méltó, nyílt és gyöngéd volt, szeretete határtalan. Az apostol két szóval tökéletes képét állítja elénk: „Körüljárt, jót cselekedvén.“ Az Isten akaratán való megnyugvás tündököl életének minden pillanatán; a barátságot ismerte és szerette: az, kit sirjából kiemelt, Lázár, barátja volt; az élet legnagyobb érzelméért vitte véghez a legnagyobb csodát. A hazaszeretet példányképre talált benne: „Jeruzsálem! — kiált, a bűnös város fölé tornyosuló büntetésre gondolva — össze akartam gyűjteni fiaidat, mint a tyuk összegyűjti csirkéit szárnyai alá, de te nem akarsz.“ Egy dombtetőről a vétkei miatt borzasztó pusztulásra kárhoztatott város fölé vetvén szemeit, nem tartatá vissza könyeit: „Látta a várost — mondja az Apostol — és síra.“ Türelme hasonlíthatatlan volt. Midőn tanítványai kérték, hogy Szamaria egyik városára bocsásson tüzet, mert megtagadta tőlök vendégszeretetét, neheztelve így felelt: „Nem tudjátok, mit kértek.“

Ha az ember Fia egész erejével szállott volna alá

az égből, kétségkívül kevesebb nehézséggel gyakorolta volna mindezen erényt és viselte volna mindezen fájdalmat; de éppen ebben van a titok dicsősége: Krisztus csakugy érezte a szenvedéseket, mint mi; szive megtört, mint az emberé. Soha nem adta haragjának semmi jelét, csak a megátalkodottakkal és érzéketlenekkel szemben. Örökké ismételte: „Szeressétek egymást!“ „Atyám! — kiáltott bakóinak csapásai alatt — bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek.“ Szeretett tanítványait elhagyandó, könyekre fakadt; érezte a sir borzalmait és a keresztt gyötrelmeit; vér-verejték csorgott végig isteni arcán; panaszkodott, hogy atyja elhagyta. Midőn az angyal felé nyújtá a kelyhet, így szólt: „Atyám! ha lehetséges, muljék el tőlem e pohár; de ha ki kell innom, legyen meg a te akaratod.“ Mint a legmagasztosabb fájdalom sóhaja lebbent el ajkairól e szó: „Szomorú az én lelkem egész halálíg.“ Ah! ha a legtisztább erkölcs és leggyöngédebb szív, ha a hibák ellen való küzdelemben s az emberek szenvedéseinek enyhítésében töltött élet teszik az istenség tulajdonságait, ki tagadhatja Jézus Krisztus istenségét? Mint minden erény mintaképét, a barátság látja őt sz. János keblén pihenni, vagy anyját a tanítványra hagyni; a szeretet csodálja a házasságtörő nő fölött mondott ítéletében; a részvét mindenütt ott találja megáldva a boldogtalanság könyeit; a gyermekek iránt való szeretetében ártatlansága és egyenes lelke tükröződik vissza; lelki ereje a keresztt gyötrelmeinek közepette ragyog, és utolsó fohásza, fohásza volt az irgalomnak.

II. FEJEZET.

Világi papság. — Hierarchia.

Krisztus, tanítványait apostolaira hagyván, fölment a Tábor hegyére és eltűnt. E pillanat óta az egyház az apostolokban áll: ugyanegy időben gyökeret ver a zsidók és pogányok között egyaránt. Szent Péter egyet-

len prédikációval ötezer embert térít meg, és sz. Pál küldetést kap a hitetlen nemzetekhez. Majd nemsokára az apostolok fejedelme a romai birodalom fővárosában megveti az egyházi hatalom alapjait. Az első Césarak még uralkodtak, midőn trónjok lábainál a nép között járt már azon ismeretlen pap, ki őket a Capitoliumban helyettesítendő vala. A hierarchia kezdetét veszi: Linus követi Pétert, Kelemen Linust: az apostoli tekintély örökösei, a főpapok e láncolata, nem szakad meg többé tizennyolcz század alatt és bennünket Jézus Krisztussal egyesít.

A püspöki méltósággal kezdet óta a hierarchiának még két más osztálya lép életbe: a *papság* és a *szerpapság*. Szent Ignáczi inti Magnesia keresztényeit, hogy *egyeségben legyenek püspökükkel, ki Jézus Krisztust helyettesíti; papjaikkal, kik az apostolokat képviselik; és szerpapjaikkal, kikre az oltár gondjai vannak bízva.* Pius, Alexandriai Kelemen, Origenes és Tertullian megerősítik e fokozatot.

Habár a metropolitákról vagyis érsekekről csak a niceai zsinatban tétetik először említés, mindazáltal a zsinat e méltóságról, mint már régóta fenálló fokozatról beszél. Szent Athanáz és sz. Ágoston névszerint emlitenek néhány, már ezen egyházi gyűlés előtt kormányzó metropolitát. A második századtól kezdve Lyon a polgári okmányokban érseki városnak czimeztetik, és sz. Irén, odavaló püspök, az egész gall egyházat (*παροχίον*) kormányozá.

Vannak szerzők, kik azt hiszik, hogy az érsekség szinte apostoli intézmény; és csakugyan Özséb és Arany-száju sz. János azt mondják, hogy Titus püspök Kréta összes püspökei fölé volt rendelve.

A pátriárchai méltóság eredetére nézve a vélemények elágazók. Baronius, de Marca és Richerius visszaviszik egész az apostolok koráig; ugy látszik azonban, hogy csak 385-ben, vagyis a konstantinápolyi zsinat után négy évvel hozatott be az egyházba.

Kezdetben, minden megkülönböztetés nélkül. bibor-

nokoknak nevezték az egyház első méltóságait általán. Minthogy azonban a papság ezen főnökei rendszerint tudományuk és erényeik által jeleskedő férfiak valának, a pápák minden kényes ügyben az ő tanácsaikat kérték ki; lassankint a sz. szék állandó tanácsosaivá lettek, s midőn a hivek száma annyira szaporodott, hogy valamennyit egybegyűjteni teljes lehetetlenség volt, a pápaválasztás joga is rájuk szállott.

Ugyanazon okok, melyek a pápák mellett a bibornoki testületet, hozták létre a püspökök mellett a kánonok testületeit, melyek a püspöki udvart képező, meghatározott számú papokból állottak. A megyei ügyek szaporodtával a tanács tagjai megoszták egymás közt a munkát, és hivataluk terjedelme szerint helynököknek, fő-helynököknek, stb. neveztettek; az egész tanács *káptalan* nevet vett föl, tagjai pedig *kanonokoknak* hívták, mi nem jelent mást, mint törvényszerű helyettest.

A püspökök által egyes egyház-községek kormányzatára rőndelt papok, sőt néha világiak veték meg az apátságok alapját. Látni fogjuk, mily hasznosak voltak az apátságok a tudományokra, a földművelésre és általán Európa polgárisodására.

A plébániák azon korszakban alakultak, midőn a papság főrendei alosztályokra szakadtak. A püspökségek sokkal nagyobb terjedelmet öltvén, hogysen a központ papjai a megye szélére, kellő időben, szellemi és anyagi segílyt vihettek volna, egyházakat emeltek a vidéken is. É falusi templomok szolgálói később lelkész vagy *curatus* nevet vettek föl; talán a latin *cura* szótól, mely *gondot, fáradalmat* jelent. A név legkevésbbé sem főnhéjázó, és meg lehetett nekik bocsátani, mert igazán lelkiismeretes gondossággal igyekeztek hivatásukat betölteni. ¹⁾

Ezen plébániái templomokon kívül építettek még

¹⁾ Szent Athanáz, második *Apologiájában* azt mondja, hogy az ő idejében már tiz plébániái egyház volt Mareotisban, mely az alexandriai egyház-megyéből alakított.

kápolnákat is a vértanuk és remetéik sirja fölé. E magános templomok *martyrium* vagy *memoria*-nak nevezettek; sőt egy igen kedves és bölcsészeti eszménél fogva elnevezték *coemeterium*-oknak, egy görög szótól, mely *álmot* jelent.

Végre, a világi javadalmak az *agapák*-nak, vagyis az első keresztények szeretet-lakomáinak köszönik eredetüket. Minden hívő járult némi alamizsnával a püspök, pap és szerpap tartásához, a betegek és idegenek fölsegeléséhez. Idők folytán e bizonytalan alamizsna helyett egyes gazdagok, fejedelmek, sőt egész városok fekvő birtokot ajándékoztak az egyháznak. Ezen javadalmak az egyházi hatóság tanácsa által különböző részletekre osztatván, *prebenda*, *canonicatus*, *plébániai*, *egyszerű*, *kézi*, vagy *zárdai javadalmak*nak nevezettek, a kezelő egyén hierarchiai fokozata szerint, kinek gondjaira bizattak.

A mi a hiveket illeti, az első keresztények testületében *hiveket*, *πιστοὶ* és *hitűjonzokat*, *κατεχούμενοι*, különböztettek meg. A *hiveknek* joguk volt a szentasztalhoz járulni, az egyház könyörgéseinél jelen lenni és az Ur-imádságot elmondani, melyet éppen ez okból sz. Ágoston a *hivek imájának* és Aranyszáju sz. János *εὐχὴ πιστῶν*-nak nevez. A hitűjonzoknak nem volt szabad a szertartás minden részénél jelen lenni, s a titkokról előttök csak homályos példabeszédekben szóltak.

A *laicus* név megkülönböztetésül találtatott fel azokra nézve, kik az egyházi rendekbe nem voltak fölvéve. A *clericus* czim ugyanazon időben jött használatba: a régi szerzők munkáiban minden lapon olvasható: *laici* és *κλειρικός*. Az *ecclesiasticus* (egyházi) elnevezést, majd a keresztényekre alkalmazzák, ellentétben a pogányokkal, majd a papságot jelölték vele, a többi hivekkel viszonyban. Végre a *katholikus* vagy *egyetemes* czimet kezdet óta viseli az egyház. Tanunk Özséb, Alexandriai Kelemen és sz. Ignác. Pionos vértanu Poleimon bírótól kérdeztetvén, hogy melyik egyházból való, azt felelte:

A katholika egyházból; mert Jézus Krisztus mást nem ismer.

Ezen hierarchiát, melyet Jeromos az angyalokéhoz hasonlít, fejtegetvén, ne feledjük azon módokat, melyek által a kereszténység a maga bölcsességét és erejét kifejté, értjük a zsinatokat és üldözéseket. „Emlékezzetek vissza — mondja La Bruyère — emlékezzetek vissza azon első nagy zsinatra, melynek Atyái mindnyájan valamely csonka tagjok, vagy az üldözések dühéből rajtok maradt sebhelyek által különbözteték meg magokat: úgy tűnt föl, mintha sebeik jogerejénél fogva ülnének az egyház ezen egyetemes gyülekezetében.“

Szánandó részrehajló szellem! Voltaire, ki nem egyszer iszonyt mutat a vér, és szeretetet az emberiség iránt, el akarja velünk hitetni, hogy az első egyházban alig volt néhány vértanu; s mintha soha nem olvasta volna a romai történetírókat, annyira megy, hogy kétségbe vonja még azt az üldözést is, melyről Tacitus oly borzasztó képet hagyott az utókornak. *Zaire* szerzője, ki ismeré a szerencsétlenség hatalmát, attól félt, hogy a keresztények szenvedéseinek képe megindítja a sziveket; el akarta tőlök ragadni a vértanaság koronáját, mely érdekessé tévé őket az érzékeny keblek előtt, és meg akarta rabolni még könyeik gyönyöreitől is.

Ezzel körvonaloztuk az apostoli hierarchia képét; adjuk hozzá még a szerzetes papságot, melyről alább szólандunk, és előttünk áll Jézus Krisztus egész anyaszentegyháza. Bátran el merjük mondani, hogy nincs a világon vallás, mely a jótétemények, bölcsesség és előrelátás, erő és szelidség, vallási és erkölcsi törvények hasonló rendszerét tudná felmutatni. Semmi sem lehet bölcsebben rendezve, mint azon körök, melyek az utolsó falusi kántortól kiindulva, fölemelkednek egész a pápai trónig, melynek alapul szolgálnak s mely ezeknek koronája. Az egyház így, különböző fokozataiban, folyton érintkezik különböző szükségünkkel: a művészetek, irodalom, tudományok, törvényhozás, politika, vallási,

polgári és tudományos intézmények, az emberiség fölsegélésére tett alapítványok, mind ezen magasztos jótémények a hierarchia magasabb osztályaitól származtak le hozzánk; míg a moral és felebaráti szeretet áldásai az alsóbb rendűek által árasztattak el a nép legalsó osztályaiban. Ha hajdan az egyház, minden fokozatán át föl egész a biboros főpapig, szegény volt, ez nagyon természetes, mert maga a kereszténység is nélkülözött, mint ő. De kívánhattuk volna-e, hogy a papság szegény maradjon, midőn körülötte a bőség növekedett? Elvesztették volna minden befolyásukat, s a társadalom bizonyos osztályai, melyekhez nem lettek volna képesek alkalmazkodni, kivonták volna magokat erkölcsi tekintélye alól. Az egyház feje fejedelem volt, hogy szólhasson a fejedelmekhez; a püspökök egy rangban állván a főurakkal. figyelmzettetni merték őket kötelességeikre; a világi és szerzetes papság az élet mindennapi szükségéitől menten, bévegyült a gazdagok közé, hogy megtisztítsa erkölcsüket; és az egyszerű lelkész fölkereste a szegényeket, kiket hivatása volt jótéményeivel segíyezni és példájával vigasztalni.

Ezzel nem azt akarjuk mondani, mintha a legszegényebb pap is ne taníthatná a világ nagyjait és ne buzdíthatná az erényre, hanem, hogy nem követhette volna őket életmódjokban, és nem birta volna azon nyelvet, melyet azok tökéletesen megértettek volna. Maga azon tisztelet is, melyben az alsó papság áll, részben az egyház magasabb rendjeitől származott. Különben ugy illett, hogy a nagy nemzetek fényes istenitisztelettel és oly oltárokkal birjanak, hol a szerencsétlenek mindig segélyt találjanak.

Az összes polgári és vallási intézmények történetében lehetetlen valami szebbet találni, mint a főpapi tekintély, kötelmek és felavatás intézményei. Itt látja az ember a népek pásztorának és az oltárok szolgájának valódi képét. Az emberek egy osztálya sem vált annyi dicsőségére az emberiségnek, mint a püspököké, és

sehol nem találhatni több erényt, nagyságot és szellemet, mint nálók.

Az apostoli főnöknek testi hiba nélkül kelle lennie és hasonlónak azon szeplőtlen paphoz, melyet Plato *Törvényeiben* ecsetel. A nép gyülekezetében választatván, a barbár időkben talán ő volt az egyetlen törvényes hatóság. Minthogy azonban ez az állás véghetetlen felelősséggel volt összekötve mind ezen, mind a jövő életben, nem igen hajhászta senki. A Vazulok és Ambrusok a pusztába futottak félelmökben, nehogy oly méltóságra emeltessenek, melynek kötelességei még az ő erényeiket is rettegéssel tölték el.

A püspök nemcsak vallási kötelmeit tartozott teljesíteni, ugymint az erkölcsöt tanítani, a szentségeket kiszolgáltatni és papokat szentelni, hanem azon fölül még a polgári törvények és politikai viták terhe is reá nehezedett. Most egy fejedelmet kelle megengesztelnie, majd valamely háborút kelle eltávolítania, vagy a várost megvédenie. Páris püspöke a kilenczedik században elszántsága által Franciaország fővárosát megmentvén, megakadályozta, hogy csaknem egész Franciaország a normannok igája alá került.

„Az idegenek elfogadása — mondja D'Héricourt — oly elengedhetetlen kötelesség gyanánt tekintetett egy püspökben, hogy sz. Gergely mindaddig nem akarta Florentinust Ancona püspökévé fölszentelni, mig ki nem derül, hogy valjon szegénység vagy fősvénység volt-e oka, hogy eddig nem gyakorolta az idegenek iránt való vendégszeretetet.“

Az egyház megkivánta, hogy a püspök gyűlölje a bűnt, de soha a bűnöst; hogy gyámolítsa a gyöngét; hogy atyai szívvvel viseltessék a szegények iránt. Mindazáltal bizonyos mértéket kelle tartania adományaiiban, és tartózkodnia a veszélyes, vagy haszontalan foglalkozásoktól, minők a tánczok és vadászatok; igazi diplomaticus törvény, mely egy részt a romaiak uralkodó bűnét, más részt a barbárok szenvedélyét korlátozó.

Ha a püspöknek szegény rokonai voltak, megen-

gedtetett ugyan, hogy a segélyezésben élje tegye az idegeneknek, de nem, hogy meggazdagítsa: „Mert — mondja a canon — hasonló esetben szükölködő állapot, és nem a vérség kötelékei tekintendők.“

Csodálkozzunk-e aztán, ha ennyi erény árán a püspökök kiérdemelték a népek tiszteletét? Meghajtott fővel fogadták áldásaikat; *Hosannát* énekeltek előttök; *szent atyáknak*; *Isten kegyelméből valóknak* nevezték; és e czimek annál magasztosabbak valának, mert igazságos úton szereztettek.

A nemzetek civilisatiójával a püspökök vallási kötelmei szükebb körre szoríttatván, magok is élvezték azon jót, melyet az emberiségre árasztottak; de továbbra is a társadalmom jótevői maradtak, csak hogy most már első sorban az erkölcsiség fentartását, az irgalmasság cselekedeteinek gyakorlását és a tudományok fejlesztését tüzték ki feladatokul. Palotáik az izlés és művészetek központjaivá lettek. Uralkodók által közhivatalokra emeltetvén s az egyház legfőbb méltóságaival ruháztatván fel, oly tehetségeket fejtettek ki, melyek egész Európa bámulatát felköltötték. Franciaország püspökei egész a legutóbbi időkig a mérséklet és fölvilágosodás példányai valának. Kétségkívül hozhatnak fel kivételeket; de addig, míg fogékonyak lesznek az emberek az erény iránt, vissza fognak emlékezni, hogy több mint hatvan menekült püspök a protestans nemzetek között bujdokolván, a vallási előítéletek és a szerencsétlenséggel járó gyanakodások daczára, kiérdemelték e népek tiszteletét és becsülését; vissza fognak emlékezni, hogy Luther és Kálvin tanítványai sereglettek a számüzött romai főpapokat hallgatni, midőn valamelyik szegényes menhelyen az emberiség szeretetéről és a sérelmek megbocsájtásáról prédikáltak; végre vissza fognak emlékezni, hogy annyi újabbkori Cyprián vallásáért üldöztetve, annyi bátor Chrysostom cziméről, küzdelme és dicsősége forrásáról, az egyház fejének egyszere szavára önként lemondott: boldogoknak érezvén magokat, hogy előbbi

jólétökkel tizenkét évi balsorsuk dicsőségét áldozatul hozhatták hiveik békéjének.

A mi az alsó papságot illeti, nekik köszönhető a jó erkölcsök azon maradványa, mely még a városok- és falvakban található. A pór vallás nélkül vadállat; nála hiányzik a nevelés és emberi tekintetek féke egyaránt; jellemét a fáradságteljes életmód nyerssévé teszi; a tulajdon megfosztotta a *rad* ártatlanságától; félénk, goromba, gyanakvó és mindenké fölötte hálátlan. De egy meglepő csoda által e természeténél fogva gonosz ember kitünnővé lesz a vallás kezei között. A mily gyáva volt előbb, most épp oly bátor; a mily hajlandó volt csalni, most épp oly kifogástalanul hü; hálátlansága határtalan ragaszkodássá, gyanakodása föltétlen bizalomná változott. Hasonlítsátok össze azon istentelen parasztokat, kik a templomokat megszentelteleníték, a birtokokat elpusztították, a nőket, gyermekeket és papokat lassu tüzön megégették, az apáik vallását védő vendékekkel, kik midőn egész Franciaország a rémuralom igája alatt görnyedt, egyedül maradtak szabadok; hasonlítsátok össze, és lássátok a különbséget, mit a vallás eszközöl az emberek között.

Talán állásuk előítéleteit vagy tudatlanságot fogtok a lelkészek szemére vetni. De végre is szívők egyszerűsége, az élet-szentség, az evangéliumi szegénység, Jézus Krisztus szeretete őket a nemzetek tiszteletrelegméltebb rendjévé teszi. Sokan közülök nem is annyira emberek-, mint inkább a nyomor enyhítésére e földre szállott jótevő szellemekül tünnek föl. Gyakran megtagadják magoktól a kenyeret, hogy táplálják a szűkölködőket, megfosztják magokat ruháiktól, hogy befedjék a mezteleneket. Ki merne ilyen embereket talán némi túlszigoru nézetekért elítélni? Ki akarna közülünk, büszke emberbarátok közül, zordon tél közepett, éjjel, első álmából fölriasztatni, hogy a távol eső tanyák egyikén vigasztalást nyújtson valamelyik hideg szalmán haldokló felebarátjának? Ki akarná közülünk, hogy szive folyton vérezzék a nyomor láttára, melyet nem

képes enyhíteni, hogy folyton családok vegyék körül, kiknek beesett szemei- és kiaszott arczairól az éhség és nélkülözés ezer nemei rínak le? Elkisérnök-e Páris lelkészeit, az emberiség ezen angyalait, a bűn és fájdalom lakhelyére, hogy vigasztalja a legundokabb alakban fellépő bünt. és reményt öntsön egy kétségbeesett szívbe? Végre ki akarná magát a boldogok világától elszigetelni, hogy örökké a szenvedések közepett éljen, és midőn meghal, ennyi jótéteményért ne nyerjen egyebet, mint hálátlanságot a szegénytől és rágalmazást a gazdagtól?

III. FEJEZET.

Szerzetes papság. — A zárdai élet eredete.

Ha igaz, mi nagyon hihető, hogy valamely dolog eredetének régisége által lesz költőileg széppé, úgy meg kell engednünk, hogy a zárdai élet teljes joggal kiérdemli bámulatunkat; mert származása visszamegy egész a világ legelső korszakaiba. Illés próféta, Izrael romlottsága elől menekülvén, visszavonult a Jordán partjai mellé, hol néhány tanítványa társaságában füvek- és gyökerekkel élt. Nem szükség tovább lapoznunk a történelemben; a szerzetes rendek ezen forrása elég csodálatra méltónak tűnik föl előttünk. Mit nem beszéltek volna Görögország költői, ha valamely szent collegium alapítójául egy férfit mutathattak volna fel, ki tüzes szekeren az égbe ragadtatik s kinek ismét meg kell jelennie a századok teljének nagy napján?

Innen a szerzetes élet, csodálatos örökösödés útján, a próféták- és Keresztelő szent Jánoson át leszár-
mazott egész Jézus Krisztusig, ki gyakran visszavonult a világtól, hogy zavartalanul imádkozzék a hegyeken. Nemsokára a Therapeuták¹⁾ ragadják meg a magány

¹⁾ Voltaire nevetségesnek találta Özsébet, mivel — úgy mond — a *Therapeutákat keresztény barátoknak tartotta*. De Özséb közelebb élt a keresztény barátokhoz, mint Voltaire, és bizonyosan jártasabb is volt a keresztény hajdanban, mint ő. Mont-

tökéletességét és a Moeris tava mellett, Egyiptomban, a keresztény szerzetesek első példányképeivé lesznek. Végre Pál, Antal és Pakom alatt föltűnnek Thebais szentjei, kik a vezeklés csodáival töltik el Karmelt és Libanont. A dicsőség és elragadtatás szózata emelkedik a legzordonabb pusztaságok mélyéről. Mennyei zene hangjai vegyülnek a zuhatagok és források morájába; szerafok látogatják a sziklák remetéjét, vagy viszik fény-sugárzó lelkét a csillagok fölé; oroszlánok lesznek a magányzó követei, és a hollók égi mannát hoznak számára. A féltékeny városok elvesztik hajdani becsöket: ez volt a puszták hirnevének kora.

Midőn a szerzetes élet alapításának szemléleténél így csodálatról csodálatra ragadtatnánk, eredetöknek még egy más, nem kevesebbé érdekes és kedves neme tárul fel előttünk, melyet mi *helyi érdekűnek* (local) nevezünk, vagyis bizonyos rendnek vagy zárdának bizonyos helyen történt alapítása. Jeruzsálem kapui előtt van egy kolostor, ugyanazon a helyen, hol Pilátus háza állott; Sinai hegyén a *Szinváltozás* zárdája azt a helyet jelöli, honnan Jehova a hébereknek törvényeit kihirdeté; jóval távolabb egy másik zárdá emelkedik a hegyen, hol Jézus e földről eltűnt.

S ha Nyugatot tekintjük, mily csodálatra méltó dolgokat fog felmutatni egyházi társulatainak alapítványáiban, ez ó-gall intézmények megannyi emlékeiben, e megható események, vagy a felebaráti szeretet tényei által szentelt helyekben! A történelem, a sziv szenvedélyei, a jótékonytság vitatkoznak kolostoraink eredete fölött. A Pirenék torkában áll a ronceveauxi szeretet-ház, melyet Nagy Károly építtetett ugyanazon a helyen, hol a lovagok disze, Roland, nagy tetteit bevégezé: a béke és segély menhelye méltóan jelöli a vitéz sirját, ki az árvák védője volt és hazájáért halt meg. A bovinési sikon, az Úr egy kisszerű temploma előtt tanul-

faucon, Fleury, d'Hérycourt, Héliot és még számos egyéb tudósok a caesariai püspök véleménye mellé sorakoznak.

tam megvetni a Mariusok és Césárok diadaliveit: büszkén tekinték a zárdára, mely látta, midőn egy francia király a legméltóbbnak nyujtotta a koronát. Vagy talán másnemű emlékeket kívántok? Egy albioni nő titokszerű álomba merül: úgy tetszett, mintha a hold föléje hajolna; nemsokára leánya születik, szűz és merengő, mint az éj fáklyája, ki zárdát alapít és a magány szeretetre méltó csillagává lesz.

Könnyen gyanuba vehetnének, hogy kellemes hangzású szavakkal akarjuk a füleket gyönyörködtetni, ha fölemlitenők az *Aqua-Bella*, *Bel-monte*, *Vallombrosa* és *Colomòa* zárdákat, mely utóbbi alapítójától nyerte nevét, azon mennyei galambtól, mely ezen erdőekben élt! *La Trappe* és *Paraclet* Comming és Heloïse nevét és emlékét őrzék meg. Ha a régi-nausztriabeli parasztot megkérded: minő zárda az amott, a dombtetőn? Azt fogja felelni: „Ez a *Két Szerető* priorsága: egy fiatal nemes belészeretett egy kisasszonyba, Malmain várnagy leányába; ez az ur csak oly föltét alatt akarta leányát a szegény nemesnek adni, ha az aráját föl birja vinni a hegytetőre. Az urfi beleegyezett, s a kedves teherrel a csúcsra ért; de itt kimerülten összerogyott és meghalt; jegyese bánatában csakhamar utána ment; a szülők mindkettőt e helyen temették el, és sirjok fölé e zárdát alapíták, melyet ön lát.”

Végre, nemcsak a régész és költő, hanem a gyöngéd keblek is találnak zárdáink eredetében a magok számára valamit. Ott vannak a *Szeretet*, *Zarándokság*, *Botdog-Kimulás*, *Hullák eltakarítói*, *Örültek* és *Árvák* menhelyei; mutassatok fel, ha tudtok, az emberi nyomor névsorában csak egyetlen egy testi vagy lelki betegséget, a mely számára a vallás ne alapított volna segély- vagy menhelyet!

Előbb a romaiak üldözése népesíté be a magányokat, azután a barbárok a birodalmakra vetvén magokat s széttépvén a társadalmi kötelékeket, az emberek számára nem maradt egyéb remény, mint az Isten, és egyéb menhely, mint a vadonok. A szerencsét-

lenek egyesületei alakultak mindenütt a rengetegekben s a leghezzáférhetetlenebb helyeken. A termékeny síkságok zsákmányul estek a vadaknak, kik nem tudták művelni, míg a hegyek kopasz gerinceit egy más világ lakta, mely e meredek sziklákon, mintegy az özönviztől megmenté a művészet és polgárisodás maradványait. De valamint a csermelyek az emelkedettebb helyekről lehömpölyögnek a völgyekbe, hogy azokat megtermékenyítsék, úgy az első remeték lassanként alászállottak magaslataikról, hogy az Isten igéjét s az élet kellemeit vigyék a barbárok közé.

De talán azt fogják mondani, hogy azon okok, melyek a szerzetes életet létrehozták, nem léteznek már többé közöttünk, s így a zárdák haszontalan menhelyekké váltak. S valjon mikor szüntek meg ezen okok? Nincsenek-e többé árvák, betegek, utasok, szegények és szerencsétlenek? Ah! midőn a barbár századok csapásai elmúltak, a lélek gyötrésében oly ügyes s az új fájdalom teremtésében oly találékony társadalom a boldogtalanság ezer más okait hozta létre, melyek a magányba üzzenek bennünket! Mennyi kiábrándult szenvedély, mennyi megcsalatott érzelem, mennyi keserű bánalom idegenít el bennünket naponkint a világtól! Mily áldás voltak e szerzetes-házak, hol a szerencsétlenek biztos menhelyet találtak a sors csapásai és saját szívök viharai ellen. A társadalomtól elhagyatott árva leány, azon korban, midőn szívtelen csábítások mosolyognak a szépségre és ártatlanságra, legalább tudta, hogy van hely, mely megvédi attól, hogy a rászedés játékává legyen. Mily boldogság volt e szegény, szülők nélkül maradt idegennek hallani a *kedves testvér* megszólítást! Mily számos tagból álló békés családot adott neki a vallás! egy mennyei atya megnyitá előtte házát, és karjaiba fogadta.

Nagyon barbár bölcelet és nagyon kegyetlen politika a boldogtalant arra akarni kötelezni, hogy a világ közepett éljen. Az emberek elég gyöngédtelenek élvezeteiket nyilvánosság elé vinni; a szerencsétlenség

nemesebb önzéssel bír: ő mindig elrejtőzik, hogy zavartalanul élvezze örömeit, melyek könyeiben állanak. Ha vannak a test gyógyulására szánt helyek, oh! engedjétek meg a vallásnak, hogy birjon olyanokkal a lélek számára is, mely sokkal jobban ki van téve a betegségeknek, s melynek szenvedései sokkal fájdalmasabbak, sokkal tartósabbak és sokkal nehezebben gyógyíthatók!

Bizonyos uraknak az jutott eszébe, hogy *nemzeti* menhelyeket emeljenek azok számára, *a kik sirnak*. Na, ezek ugyan alaposan ismerik a természetet és az emberi szív titkait! a szerencsétlent az emberek részvétele akarták bizni, s a búbánatot azok védelme alá helyezni, a kik azt okozák! A boldogtalan lélek szükségének enyhítésére sokkal fönségesebb szeretet kívántatik, mint a mienk; egyedül csak az Isten elég gazdag ahhoz, hogy neki alamizsnát nyújthasson.

Azt hitték, nagy szolgálatot tettek a szerzetesek és szerzetes nőknek azzal, hogy zárdáik elhagyására kényszeríték őket. És mi történt? A nők, kik idegen kolostorokba menekülhettek, oda menekültek; mások zárdái életet folytattak a világban is; legtöbben pedig bánatukban elhaltak; és *az oly száanalomra méltó* trapisták a helyett, hogy siettek volna az élet és szabadság kellemeit megragadni, Orosz- és Angolország sivatagain folytatták az önsanyargatást.

Nem kell hinnünk, hogy mindnyájan egyformán a kapakezelésre, vagy fegyverforgatásra születünk, s hogy ne volnának finomabb érzésű emberek, kik szellemi munkára hitvatvák épp úgy, mint mások kézi munkára. Ne kételkedjünk, szívünk mélyén ezer ok rokonszenvez a magánnyal: némelyek leküzdhetetlen hajlamot éreznek a szemlélődésre; másokat bizonyos félékeny szemérem, melynek következtében csak önmagokban szeretnek lakni, vonz oda; végre vannak kitünő lelkek, kik hasztalan keresik a természetben másukat, kiért teremtettek s kívül egyesülni ohajtanának, és így bi-

zonyos erkölcsi szüzességre vagy örökös özvegységre látszanak kárhoztatva lenni.

Kiválóan ezen magánkedvelő lelkek számára emelé az egyház menhelyeit.

IV. FEJEZET.

A szerzetes szabályok.

Magától értetik, hogy itt nem szándékunk a szerzetes rendek részletes történetét adni, hanem csupán erkölcsi történeteket.

Igy a nélkül, hogy szólanánk szent Antalról, a cenobiták atyjáról, szent Pálról, az első remetéről, szent Sinkletikáról, a nőkolostorok alapítójáról; a nélkül, hogy megállapodnánk szent Ágoston rendénél, melynek tagjai *szabályos kanonokoknak* neveztetnek, szent Vazulénál, melyet Kelet valamennyi szerzetesei és szerzetes-női elfogadtak, szent Benedekénél, melynek mintájára van szervezve a nyugati kolostorok nagy része, sz. Ferenczénél, melyet a kolduló szerzetes rendek követnek: valamennyi szerzetes rendet egy képbe foglalva, igyekezni fogunk hiven ecsetelni öltözeteiket, szokásaikat, erkölceiket, munkás vagy szemlélődő életüket, és azon felszámíthatatlan szolgálatokat, melyeket a társadalomnak tettek.

Azonban nem állhatjuk meg, hogy egy észrevételt ne tegyünk. Vannak, kik akár tudatlanságból, akár előítéletből, megvetik azon szabályokat, melyek szerint a cenobiták nagy része századokon át élt vala. Ezen megvetés minden egyéb lehet, csak nem bölcsészhez illő, főleg oly időkben, melyek az ember tanulmányozását és megismerését tüzték ki feladatokul; mert az a barát, a ki egy szőrcsuha és koldustarisznya segélyével a tanítványok ezreit gyűjté törvényei alá, semmi esetre sem volt közönséges ember; és azon viszonyok, melyeket életbe léptetett, azon szellem, mely intézményein uralkodott, megérdemlik a fáradságot, hogy egy kissé közelebből megvizsgáljuk.

Kétségkívül figyelemre méltó dolog, hogy minél szigorubbak voltak e szabályok, annál pontosabban megtartattak: valamennyi szerzetes rend közt a karthauzi az egyedüli, mely hétszáz évig állott fen a nélkül, hogy a legkisebb módosulást igényelte volna. Mi azt bizonyítja, hogy minél jobban megtámadja a törvényhozó a természeti hajlamokat, annál jobban biztosítja művének maradandóságát. Ellenben azok, kik a társadalom épületének fölemelésénél a szenvedélyeket használják anyagnak, hasonlók azon mesterekhez, kik valamely palota építésénél olyan köveket alkalmaznak, melyek a lég minden behatásának engednek.

A szerzetes rendek sok tekintetben nem voltak egyebek, mint a görögökéhez nagyon hasonló bölcsészeti felekezetek. A barátok az első időkben *bölcsészeknek* neveztettek, azok ruháit viselék, azok erkölceit utánozzák. Sőt némelyek közülök egyedüli szabályul Epiktet kézi könyvét használták. Sz. Vazul volt az első, ki a *szegénység*, *szüzesség* és *engedelmesség* fogadalmait felállítá. E törvény mély bölcséleten alapul, s ha csak egy kissé gondolkozunk fölötte, úgy találjuk, hogy e három parancsolatban Lykurg szelleme egészen benfoglaltatik. Szent Benedek szabályaiban minden elő van írva, az élet legaprólékosabb részletéig: a nyugalom, táplálék, séta, társalgás és ima. A gyöngébb testalkatúknak finomabb, az erőteljesebbeknek fáradalmasabb munkát adtak; szóval e szerzetes törvények hihetetlen jártasságot árulnak el az emberek kormányzásának művészetében. Plato csak ábrándozott a köztársaságokról a nélkül, hogy valamit létesíthetett volna. Szent Ágoston, sz. Vazul, sz. Benedek voltak a nagy nemzetek valódi törvényhozói és pátriárái.

Utóbbi időkben sokat lármáztak az örökös fogadalmak ellen; pedig talán nem lehetetlen mellettök érveket találni magában a dolog természetében, sőt lelkünk szükségeiben is.

Az ember boldogtalanságának főoka saját állhatatlansága- és szabad akaratának használatában áll, mely

dicsősége, de szerencsétlensége is egyszersmind, és kárhozátát fogja okozni. Gondolatról gondolatra, érzelemről érzelemre hullámszik; hajlamai véleményeinek ingatagságát követik, és véleményei állhatatlanok, mint hajlamai. E nyughatatlansága oly nyomorba sodorja, melyből nem képes szabadulni, hacsak valamely fensőbb erő őt egyetlen tárgyhoz nem köti; ekkor örömmel hordja lánczait, mert habár az ember hütlen, mégis utálja a hütlenséget. Így például, a kézműves sokkal boldogabb, mint a foglalkozás nélkül levő gazdag; mert a kényszer-munka, melynek alá van vetve, elzárja előle a vágyak és állhatatlanság látkörét. Ugyanazon alárendeltség a fensőbbség iránt teszi a gyermek jólétét, s azon törvény, mely tiltja az elválást, sokkal megelőőbb a családok békéjének, mint a melyik megengedi.

A régi törvényhozók beismerték, hogy az ember nyakára igát kell tenni. Lykurg és Minos köztársaságai tulajdonképpen nem voltak egyebek, mint egy neme a társas életnek, melyben születésével mindenki örökös fogadalmak által volt lekötve. A polgár egyöntetű és egyhangu életre volt kárhozható. Fárasztó szabályoknak volt alávetve, melyek még étkezéseire és szórakozásaira is kiterjedtek; sem a nap óráival, sem életének időszakaival nem rendelkezhetett; izlését föltétlen áldozatul követelték; a törvény szerint kellett éreznie, gondolkoznia és cselekednie: szóval megfoszták akaratától, hogy boldoggá tegyék.

Az örökös fogadalom, vagyis egy sérthetetlen törvény iránt való alárendeltség, nemhogy szerencsétlenné tenne bennünket hanem ellenkezőleg, a legjobb eszköz a boldogságra, főleg ha e fogadalomnak nincs más célja, mint megvédeni az embert a világ csalódásaitól, a mint ez a szerzetes rendeknél történik. A szenvedélyek ritkán ébrednek föl keblünkben negyedik lustrumunk¹⁾ előtt; a negyvenedik évben pedig már kialudtak, vagy kiábrándultak: így a felbonthatatlan eskü megfoszt ugyan

¹⁾ Huszadik év. F.

a vágyak néhány évétől, de csak azért, hogy biztosítsa életünk nyugalma, hogy napjaink hátralevő részét megmentse a késő bánatok- és lelkiismereti furdalásoktól. Ha tehát mérlegbe vetitek azon felszámíthatatlan rosszat, mi a szenvedélyekből származik, azon néhány pillanatnyi örömmel, a mit talán nyújtanak, látni fogjátok, hogy az örökös fogadalom a legnagyobb jótétemény még az ifjuság legszebb napjaiban is.

De tegyük föl, hogy a szerzetes nő tetszés szerint elhagyhatná a kolostort, kérdjük valjon boldog lenne-e? Néhány évi elvonultsága alatt a társadalom új alakot öltött. A világ szinpadán, ha csak egy pillanatra elfordítjuk fejünket, a díszítmények változnak, a paloták eltűnnek, s midőn visszatekintünk, csak pusztaságot látunk és ismeretlen szereplőket. Sajátságos látvány volna nézni, mint lép be a század bolondsága a kolostorokba szeszélyből, és mint hagyja el azokat szeszélyből szüntelen. A zaklatott keblek nem elég sokáig időznének a békés keblek mellett, hogy ezek nyugalmaiból valamit elsajátíthassanak, és a nyugodt kedélyek békéje csak hamar megzavartatná a háborgó kedélyekkel való érintkezésben. A helyett, hogy a kiállott viszentagságokat feledve, csöndben sétálgatnának a kolostornyújtotta menhelyen, a szerencsétlenek folyton hajótöréseikről beszélvén, fellovalnák egymást, hogy a szirtek veszélyeivel még egyszer megküzdjenek. A világ nője, a magány nője, Jézus Krisztus hűtlen jegyese nem való volna többé sem a magányba, sem a világba: a szenvedélyek ezen apálya és dagálya, e majd megszegett, majd ismét megújított fogadalmak számüznék a kolostorokból a békét, fegyelmet és illemet. E szent magányok a helyett, hogy biztos révpartot nyújtanának hányatott lelkünknek, nem volnának többé egyebek, mint oly helyek, hol egy perczig mások állhatatlansága fölött könyeznénk, azután pedig új állhatatlanság fölött törnénk a fejünket.

De a mi a religio örökös fogadalmának sokkal magasabb jelleget kölcsönöz a spártaiak és krétaiak politikai fogadalmá fölötte, az, hogy önmagunktól szár-

mazik; hogy senki által nem kényszerítettünk rá, s hogy gazdag kárpótlást nyújt a szívnek a földi szerelmek feláldozásáért. A halhatatlan léleknek és az örök elvnek ezen szövetségében minden nagyszerű: itt két egymással rokonszenvező természet egyesül. Magasztos látni a szabadnak született embert, mint keresi, de hasztalan, boldogságát saját akaratóban; és miután itt alant nem talált magához méltót, kifáradtan örök szerelmet esküszik a legfőbb Lénynek, és, mint az Isten, saját esküjében *változhatatlanná* teremti önmagát.

V. FEJEZET.

A szerzetes élet és erkölcsök képe. —
Kopt, maronita barátok, stb.

Most lássuk a szerzetes élet képét; előbb azonban állítsunk fel egy vezérelvet. Mindenütt, a hol sok a titokszerű, magány, szemlélődés és csend; hol gyakori az isteni dolgokkal való foglalkozás; hol sok tiszteletre méltó van az öltözetekben, szokásokban és erkölcsökben: ott a szépség minden neme nagy bőségben feltalálható. Ha ez észrevétel áll, látni fogjuk, hogy mily csodálatosan alkalmazható fölvelt tárgyunkra.

Térjünk vissza még egyszer Thebais remetéihez. Ezek kis cellákban laktak, melyeket *lauráknak* neveztek, és mint alapítójok, Pál, pálmalevél-ruhát hordtak; mások zergeszőr-ciliciumot viseltek; ismét mások, mint Zeno remete, valamely vadállat bőrét veték vállaikra; Seraphion pedig azon szemfödélbe burkolózva járt, melynek sirjában takaróul kelle szolgálnia. A maronita szerzetesek, Libanon magányaiban; a nestoriánus remeték a Tigris mentén; a Nilus zuhatagai és a Vörös tenger partjai mellett lakó abysiniai magányzók, szóval mindnyájan épp oly rendkívüli életet élnek, minők a sivatagok, hova magokat elrejtették. A kopt barát, kolostorába lépven, lemond az örömeiről, s idejét munkából, böjtök-, könyörgések- és a vendégszeretet gyakorlásában emészti föl. Kemény földön fekszik, alig pár per-

czet alszik, fölkel, és Egyptom szép ege alatt. Theba és Memphis romjai között hallatja szavát: majd a pyramisok viszhangja ismétli a Fáraok árnyainak e József családjából való gyermek énekeit; majd viradatkor az igazi nap dicsénekeit zengi e jámbor magányzó ugyanazon helyen, hol hajdan a zenélő szobrok a hajnal ébredését hirdették; itt keresi föl szegény a nevezetes romok kutatásában eltévedt európaiat; itt szabadítja ki az arab kezei közül, vezeti be tornyába és táplálja a magától megvont eledellel azt, kit soha nem látott. A tudósok látogatják ugyan Egyptom romjait, de honnan van, hogy eddig még nem telepedtek le e homoktengeren, a nélkülözés minden nemei közepett, mint megvetésök tárgyai, a keresztény barátok, hogy az utasnak egy ital-vizet nyujtsanak, vagy megmentsek a beduin kardja elől?

Keresztények Istene, minő dolgokat cselekedtél! Bármerre fordítsuk szemeinket, mindenütt csak jótéteményeid emlékeivel találkozunk. A vallás a világ mind a négy táján felállítá katonaságát és őrszemeit az emberiség védelmére. A maronita egy fa tetejébe fölfüggesztett két deszkalap kepelésével hívogatja a Libanon meredélyei között az éj által meglepett idegent: e szegény, tudatlan művésznek nincs költségesebb eszköze, hogy magát hallattassa; az abyssinai barát az erdők mélyén a tigrisek között vár reátok; az amerikai hitterjesztő a határtalan rengetegekben öröklik életetek fölött. Hajótörés által ismeretlen partokra dobatván, a sziklatetőn egyszerre a keresztet látjátok föltünni. Szerencsétlenek ti, ha az üdvösség e jele könyeket nem csal szemeitekbe! Barátságos vidéken vagytok; itt keresztények laknak. Igaz, hogy ti francziák vagytok, ők spanyolok, németek, vagy talán angolok! De mit tartozik ez a dologhoz? Nem Jézus Krisztus nagy családjából valóok vagytok-e? Ez idegenek testvéreikre ismernek bennetek; ti vagytok azok, kiket a kereszt által hívogattak; soha nem láttak, és örömkönyek csillognak szemeikben, midőn látják, hogy a puszták veszélyeitől mentve vagytok.

De az alpesi vándor utjának még csak felére ért; az éj közeleg; nagy pelyhekben hull a hó: egyedül, remegve, eltévedve, még néhány lépést tesz előre, és veszve van. Nincs szabadulás, az éj beállott: egy meredély szélén áll; előre nem mehet, vissza irányt vesztett. Nemsokára hideg borzongás járja át egész testét, tagjai zsibbadnak és baljóslatu álmok lopóznak szemeire; utolsó gondolata: neje és gyermekei! De mi az? a vihar zugása közepett harangszó üti meg füleit; vagy talán megrémült képzelete a *halálharang* kongásait véli a fürgeteg süvöltésében hallani? Nem, ezek valódi hangok, de hasztalan! a vándor lábai már megtagadják a szolgálatot. — — — Más zaj hallatszik; egy kutya csahol, előre tör, odaér, örömeiben vonyít: egy szerzetes követi. — — —

Tehát nem elég, hogy ezer veszélynek teszi ki életét, csakhogy másokat megmentsen s a legborzasztóbb sivatag mélyére temetkezék örökre; hanem kezei között még magoknak az állatoknak is alkalmas eszközzé kelle válniuk azon magasztos cselekményekre, melyeket, hogy úgy mondjam, uralaik iránt való határtalan szeretetből gyakorolnak, és az Alpesek csúcsain kiáltásaikkal a vízhangoknak kelle hirdetniök vallásunk csodáit.

Ne mondják, hogy hasonló tettekre maga a humanitas is rávezeti az embert; mi hát akkor az oka, hogy a különben oly érzelmes, szép hajdanban ilyesminek semmi nyomaira sem akadunk? Philantropiáról beszélnek! a keresztény vallás az, mely egyedül s a legnevesebb értelemben philantrop. Határtalan és fönséges eszme, mely a chinai keresztényt a Franciaországi keresztény barátjává, a hitújonczt az egyiptomi szerzetes testvérévé teszi! Nem vagyunk többé idegenek a földön, nem tévedhetünk el sehol. Jézus Krisztus visszaadta örökségünket, melytől Ádám bűne által megfosztattunk. Keresztény! rád nézve nincs többé oceán, sem ismeretlen pusztaság; mindenütt feltalálod őseid nyelvét és apád kunyhóját!

VI. FEJEZET.

Trappisták, karthauziak, sz. Klára nővérei. — Redemptoristák, hittérítők, a szeretetleányai, stb.

Ilyenek a szemlélődő életet folytató szerzetes rendek némelyikének szokásai és erkölcei; de ezen dolgok csak azért oly szépek, mert imával és elmélkedéssel vannak összekötve: vegyétek el az Isten nevét és jelenlétét, és minden kellemök elenyészik.

Menjünk át most La Trappeba, és nézzük ezen szőrzsákba öltözött barátokat, kik sirjaikat ássák. Nézzétek ez embereket, mindmegannyi árnyakat, bolyongani Mortagne erdőségeiben, vagy a magános tó partjain. A csend lépdel mellettök; ha találkoznak, minden társalgásuk: *Memento mori!* „Testvér, meg kell halni.“ A kereszténység e szigorú rendei a gyakorlati erkölcs-tan iskolái valának: a világ gyönyörei közepett élve, szüntelen a töredelem mintái- és az emberi nyomor nagyszerű példáiként állottak a bűn és jólét szemel előtt.

Minő látvány egy haldokló trappista! mily magas bölcsészet! mily intelem az emberekre nézve! A templom szentélyében, egy kevés szalma és hamu fölött fekszik; testvérei hallgatagon állják körül, kiket ő az erény szeretetére buzdít, miközben a lélekharang végső küzdelmeit hirdeti. Rendszerint az élők szokták a beteget az élet elhagyására bátorítani; de itt sokkal magasabb dolog történik: a haldokló beszél a halálról. Az örökkévalóság kapuinál neki azt jobban kell ismernie, mint másoknak; velőkgig ható hangon, tiszteletet parancsoló tekintélylyel töredelemre inti társait, sőt elüljáróit is. Ki ne remegne, midőn látja, hogy a félelmes átköltözés pillanatának közeledtére még ez oly szentül élt szerzetes is kételkedik üdvössége fölött? A kereszténység fölidézte a sirok mélyéről mindazon erkölcsiséget, mit magokba zárva tartának. Az erkölcs a halál

által lépett az életbe: ha az ember a bukás után halhatatlan maradt volna, talán soha nem ismerte volna meg az erényt.

Igy a vallás mindenütt a legtanulságosabb vagy a legvonzóbb jeleneteket tárja elénk; ott a szent némák, mintegy varázsital által megbűvölten, szó nélkül végzik az aratás vagy szüret munkáit; itt Klára leányai meztelen lábaikkal tapossák kolostoruk jéghideg sirjait. De ne higgyétek, hogy vezeklésök közepett boldogtalanoknak érzik magokat; szívök tiszta, és szemeik a vágy és remény jeléül ég felé emelkednek. A barna len-ruha előbbvaló az erények árán vásárolt drága öltözeteknél; a felebaráti szeretet kenyere egészségesebb mint a megbecstelenítésé. Ah! mennyi szenvedéstől választhatja el e szegény leányokat a közöttök és a világ között leeresztett egyszerű fátyol!

Valóban nagyon érezzük, hogy egészen más tehetőségre volna szükségünk, mint minő a mienk, hogy méltóan vázoljuk azon tárgyakat, melyek szemeink elé állanak. A valódi dicsbeszéd, melyet a zárdai élet fölött tarthatnánk, az volna, ha azon foglalkozások névsorát adnók, melyeket a rendek magok elé tűztek. A vallás örömeink gondjait egészen szívünknek engedvén át, mint egy gyöngéd anya, csak fájdalmaink enyhítésével foglalkozik. De ezen roppant terjedelmű, nehéz munkában segélyül hívja valamennyi fiait és leányait. Némelyekre betegségeink gondozását bizza, ilyenek azon megszámlálhatatlan szerzetesek és szerzetes nők, kik magokat a kórházak szolgálatára szentelik; másoknak, minők a szeretet nővérei, a szegények gyámolítását jelölte ki. A redemptorista Marseillebe vitorlázik; de mit akar így egyedül, breviariumával és botjával? E hódító az emberiség felszabadítására indult, nyomában láthatatlan seregek lépdelnek. A felebaráti szeretet erszényével kezében megközelíti a pestist, vértanuságot és rabszolgaságot. Fölkeresi az algiri deyt s azon menyeyei király nevében szól hozzá, kinek személyét képviseli. A barbár meglepetve látja maga előtt az európaít,

ki a tengereken és viharokon keresztül egyedül mer hozzá jöni, hogy visszakövetelje a foglyokat: valami ismeretlen erő által megszelídítve, elfogadja a felajánlott aranyat, és a hős szabadító meglegedvén azzal, hogy a szerencsétleneknek visszaadta hazájokat, ismeretlenül, hirnév és dicsőség nélkül, alázatos szívvvel, gyalog visszaindul kolostora felé.

Ugyanazon látvány mindenütt: a Chinába utazó hittérítő a Kanadából megcsonkítottan, dicsőségesen visszatérő hittérítővel találkozik a kikötőben; a *Szürkenéni* a szükölködő kunyhójába siet, hogy szolgálatára legyen; a kapuczinus a lángokba rohan; az ispotályos az utas lábait mossa; a *Boldog-kimulásról* nevezett szerzetes a haldoklót vigasztalja elhagyott ágyán; a *Temető-testvér* az elhunyt szegény testvért viszi a sírkertbe; a *Szűretet-leánya* a hetedik emeletbe megy, hogy aranyat, ruhát és reményt osztogasson; e leányok, kik oly méltán neveztetnek *Isten-leányainak*, szakadatlanul ki- s behordják a levest, tépést és gyógyszert; a *Jó-pásztor* leánya a megbecstelenített leány felé tárja karjait és így kiált: „Nem az igazakat jöttem híni, hanem a bünösöket!“ Az árva anyát, a tébolyodott orvost, a tudatlan tanítót talál. Mind e munkások vetélkedve s egymást lelkesítve sietnek égi munkájok végzésére. A vallás pedig figyelve és halhatatlan koronát tartva, így kiált feléjük: „Bátorság, gyermekeim! bátorság! siessetek, legyetek ügyesebbek, mint az élet bajai! érdemeljétek ki a koronát, mit számotokra készítettem; ez majd biztonságba helyez titeket is minden baj és minden szükség elől!“

Ennyi nagyszerű kép közepett, melyek mindenike kötetekre menő részletezést és magasztalást érdemelne, melyik jelenet fölött pihentessük meg különösen szemünket? Beszéltünk már azon szállodákról, melyeket a vallás a világ négy tájának vadonaiban állított; most egészen másféle tárgyakra irányozzuk tekintetünket.

Vannak, a kik előtt a kapuczinus név nevetség

tárgya. Bármit mondjanak is, egy sz. Ferencz rendü szerzetes gyakran egyszerű, de igen nemes jelenség.

Ki ne látott volna közülünk egy pár ilyen tiszteleltre méltó férfiut a vidéken, Halottak-napja felé, a tél közeledtekor, szüret-tájt utazgatni? Vendégszeretetet kérendők, betértek az utjokba eső ódon kastélyokba. Alkonyat-tájt e zarándokok megérkeztek a magánosan lakó várurhoz, fölmentek a régi kapulépcsőzeten, az oszlophoz támaszták hosszú vándorbotjaikat, ráakaszták tarisznáikat, kopogtattak a viszhangzó csarnok kapuján és vendégszeretet kértek. Ha a várnagy elutasítá az Ur vendégeit, mélyen meghajolva köszöntek, csendben visszavonultak, vették tarisznáikat és botjaikat, lerázták cipőöikről a port, és tovamentek az éjben valamelyik földműves kunyhóját fölkeresendők. Ellenben ha befogadták őket, épp úgy, mint Jákob és Homér napjaiban, mosdó vizet hoztak számukra, azután helyet foglaltak a vendégszerető tüzhely mellett. Mint a hajdani századokban, hogy megnyerjék magoknak a ház urát, (de megmivel, Jézus Krisztushoz hasonlóan, szerették is a gyermekeket), elkezdtek velök enyelegni; ereklyéket és képeket ajándékoztak nekik. A gyermekek, kik előbb megrémülve elfutottak, e csodadolgok által édesgetve, csakhamar annyira megbarátkoztak a jó szerzetesekkel, hogy térdeik közt játszadozának. Az apa és anya a meghatottság mosolyával szemlélték e naiv jelenetet s az érdekes ellentétet, mit gyermekeik kedves ifjusága vendégeik őszbeborult agg korával képezett.

Künn azalatt az eső és *halottak szele* csapdosta a lombtalan fákat, a kéményeket s a góth kastély párkányzatát; a bagoly rémesen kiáltozott a toronytetőn. A kandalló vigan pattogó tüze mellett asztalhoz ült a család; a vacsora szívélyes volt, egészen ősi szokás szerint. A házi-kisasszony, kissé elfogultan, kérdéseket intézett vendégeihez, kik őszintén dicsérék szépségét és szerénységét. A jó atyák érdekes elbeszélésekkel mulattaták a családot: éppen valami megható történetet beszéltek el; mert ők mindig tanultak valami figye-

lemre méltót távoli hittérítői utjokban, Amerika vadjainál, vagy Tatárország népeinél. A hosszuszakállu atyák, ős-keleti öltözetök, a modor, melylyel vendégszeretetet kértek, azon időkre emlékeztettek, midőn a Thalesek és Anacharsisok utaztak Ázsiában és Görögországban.

Vacsora után az urnő összehívá cselédeit s az atyák közül valamelyiket fölkérte, hogy vegyen részt közösen végzendő imájokban; ennek végeztével a szerzetesek a háziakat mindennemű jó kívánatokkal elhalmozván, hálósobáikba vonultak. Másnap keresték az öreg vándorokat; de ők eltűntek, mint azon szent jelek, melyek hajdan a jámbor férfiakat sátoraikban megtisztelték.

Valami szomorú esemény adta elő magát, mely könnyen megtörheté a lelket, valami megbizás, mit a könyektől idegenkedő emberek nem szívesen vállaltak magokra, félvén, nehogy örömeiket megzavarja: a kolostor gyermekeit, különösen pedig sz. Ferencz rendű atyákat kértek föl; föltették ugyanis, hogy azok, kik magokat a nyomornak szentelték, legtermészetesebb hirnökei lesznek a szerencsétlenségnek. Egyiket megbízták, hogy bizonyos családot birtokainak elvesztéséről tudósítson; a másikat, hogy egyetlen fiának halálhírét vigye meg. A nagy Bourdaloue maga is járt ily szomorú küldetésben: egész csendben megjelent az apa ajtajában, mellén keresztbe fonta karjait, mélyen meghajolt, és némán távozott, mint a halál, melynek tolmacsa vala.

Azt hiszik, hogy valami nagy élvezet (e szót világi értelemben kérjük venni), hogy valami nagyon kellemes dolog egy kapuczinus-, egy karmelita-, vagy egy francziskánusra nézve a foglyok közé menni, hogy a bűnösnek halálos ítéletét hirül vigye, őt kihallgassa, vigasztalja és egész napokon át a legszivszaggatóbb jelenetek tanuja legyen. A kik látták, állítják, hogy az önfeláldozás ténye közepett a részvevő szerzetes homlokáról nagy verejték-csöppek hullottak alá és megnedvesíték a csuhát, mely ez által, a bölcsészek gunyjai

daczára is, örökké szent öltönyé avattatott. És ennyi áldozatért minő tisztelet, minő haszon háromlik a szegény barátokra? a világ gunyja és gyakran bántalmazások ugyanazon foglyok részéről, kiket vigasztalának. De legalább az emberek, bármily hálátlanok is különben, bevallották semmiségöket az élet e nagy eseményeivel szemben, mert azokat egészen a vallásnak, a legnagyobb mérvü szerencsétlenség ez egyetlen valódi vigasztalójának engedték át. Ó Jézus Krisztus apostola! minő jelenetek tanuja lehettél te, ki a bakó mellett állván, nem féltél a szerencsétlen vérével befecsken-
deztetni, és az áldozatnak utolsó barátja valál. Ime a legnagyobb látvány, minőt csak a világ műtathat: a vérpad két oldalán a két igazságszolgáltatás, az emberi és az isteni; az egyik kérlelhetetlen, egy pallosra támaszkodik, s oldala mellett a kétségbeesés áll; a másik könyvtől nedves kendőt tartva kezeiben, a részvét és remény között tűnik föl; az egyik szolgálja a vér embere, a másiké a béke embere; az egyik elítél, a másik fölment. Legyen ártatlan vagy bűnös, az első azt mondja az áldozatnak: „Halj meg!“ a második így kiált hozzá: „Ártatlanság vagy bánat gyermeke, *menj föl az égbe!*“

NEGYEDIK KÖNYV.

HITKÜLDÉRSÉGEK.

I. FEJEZET.

A hitküldérségek egyetemes eszméje.

Ismét azon nagy és új eszmék egyikével állunk szemben, melyek kizárólag a keresztény vallásnak közhözönhetők. A bálvány-istentiszteletben ismeretlen volt azon mennyei lelkesedés, mely az evangelium apostolatát áthatja. Magok a hajdani bölcsészek soha nem hagyták el az Akadémia csarnokait és Athén gyönyöreit, hogy egy fensőbb ösztönzésnek engedve, ultra-keljenek a vad embert megszelídíteni, a tudatlant tanítani, a beteget gyógyítani, a szegényt ruházni s az ellenséges nemzetek közt a béke és egység magvait elhinteni: ez az, mit a keresztény szerzetesek tettek és tesznek napjainkban is. A tengerek, a viharok, az északi sark jégsivatagai, az egyenlítő égető heve, semmi nem tarthatja őket vissza: együtt élnek az eskimoval tengeriborjubőr tömlőjében; bálna-olajjal táplálkoznak a grönlandi társaságában; a pusztákon barangolnak a tatárral vagy irokezzel; fölülnek az arab tevéjére, vagy követik a balzsamos erdőkben bolyongó kaffert; a chinai, japán, indus, hitújjonczaikká lettek; nincs az Oceánban sziget vagy szirt, mely megmenekülhetne buzgalmok elől; és, mint egykor Sándor nagyravágyásának kevés volt Ázsiának minden birodalma, úgy az ő szeretetöknek kevés az egész világ.

Midőn az újjá alakult Európában a hit szónokai már csak testvér-nemzeteket találtak, szemeiket azon tájak felé fordították, hol a lelkek még a bálványozás sötétségében senyvedtek. Szánakozó részvét kelt bennök, látva az embernek ezen lealacsonyodását; ellenállhatatlan vágyat éreztek magokban véroket ontani ezen idegenek üdvösségeért. Rengetegek mélyére kellett hatolni, járhatatlan mocsárokon kellett keresztülvergődni, veszélyes folyamokon kellett átkelni, megmászhatatlan sziklákra kellett felkapaszkodni, kegyetlen, babonás, gyanakvó nemzeteket kellett megközelíteni, némelyeknél a barbárság tudatlanságait, másoknál a polgárisodás iránt való előítéleteket kellett legyőzni: mindezen akadály nem volt képes őket visszatartani. Azok, a kik nem hisznek többé atyáik vallásában, legalább el fogják ismerni, hogy azon tény, midőn egy hitterjesztő, abbéli rendületlen meggyőződéstől indítatva, hogy csak a keresztény vallásban van üdvösség, hallatlan kinokra és veszélyekre kárhóztatja magát, hogy megmentsen egy bálványimádót, ez a tény fölül áll minden nagy önfeláldozáson.

Ha egy ember az egész nép láttára, szülői és barátai szemei előtt halálba rohan hazájáért, könnyű megérteni, mert az élet néhány napjáért a dicsőség századait kapja cserébe, nagygyá, tiszteltté és gazdaggá teszi egész családját. De midőn egy hitterjesztő az erdő mélyén emészti föl életét és meghal oly halállal, melynek gondolata is megfagyasztja a vért ereinkben; meghal közönség, tapsok és minden haszon nélkül övéire nézve; meghal ismeretlenül, bolondnak képtelen rajongónak tartatva, és mindezt azért, hogy örök boldogságot adjon egy ismeretlen vadnak... minő névvel nevezünk egy ilyen halált, egy ilyen áldozatot?

Különböző vallásos társulatok szentelték magokat a hittérítésre: a domonkosok, sz. Ferencz-rendüek, Jézus-társaságbeliek és az idegen hitküldérségek papjai.

Négyféle hitküldérség volt.

A *keleti*, mely az Archipelagust, Konstantinápolyt,

Syriát, Armeniát, Krimet, Ethiopiát, Perzsiát és Egyiptomot foglalta magában.

Az *amerikai*, mely a Hudson öbölnél kezdődván, Kanadán, Louisián, Kalifornián, az Antillákon és Guyanán keresztül egész a híres *Reductiokig* vagyis a paraguayi gyarmatokig húzódott.

Az *indiai*, mely Hindostanra, a Gangesen innen és túl eső félszigetekre, a Manillákra s egész az Új-Filippi-szigetekre kiterjedt.

Végre a *chinai*, hova Tong-King, Kochinchina és Japán csatlakoztak.

Azonkívül még Izlandban és Afrika négereinél is számláltak néhány egyházat, de ezek nem voltak rendszeresen gondozva. Újabb időben a presbyteriánusok Otaítiban is megkísérlék az evangeliumot prédikálni.

Midőn a jezsuiták levelezései: *Épületes Levelek* czim alatt megjelentek, nem volt szerző, ki ne tanulmányozta és ne idézte volna azokat. Rájok hivatkoztak, mint tekintélyekre, és a bennök foglalt tényeket kétségbevonhatatlanokul tekintették. De nemsokára divatba jött gyalázni azt, mit előbb csodáltak. E leveleket keresztény papok irták: érhetek-e hát valamit? Nem pirultak a tudatlan és hazug Hontan báró utazásait eléje tenni a Dutertre-ek és Charlevoix-k utazásainak, vagy legalább azt negélyezték. A tudósok, kik China legfőbb törvényszékeinek élén állottak, kik 30—40 évet töltöttek magában a császári udvarban, kik az ország nyelvén beszéltek és irtak, kik gyakorta látogatták a kicsinyeket, kik bizalmasan éltek a nagyokkal, kik bejárták, látták és részletesen tanulmányozták e terjedelmes birodalom tartományait, erkölcsét, vallását és törvényeit, e tudósok, kiknek művei meggazdagíták az Akadémia emléklapjait, egyszer csak azon vették észre magokat, hogy csalóknak nyilvánítatnak egy ember által, ki Európából soha egy lépést sem tett ki, ki egy szót sem tudott chinául, kinek minden érdeme abban állott, hogy gorombán ellen mert mondani a hittérítők elbeszéléseinek. Ma már tudja a világ,

hogy ki volt a csaló, és késő igazságot szolgáltat a jezsuitáknak. A hatalmas nemzetek által roppant költséggel fentartott követségek útján jutottunk-e olyas valaminek tudomására, mit a Duboldok és Le Comte-ok után ne ismertünk volna; vagy derítették-e föl valamit, mi az atyák előadását meghazudtolná?

Különben mi sem természetesebb, mint hogy egy hittérítő kitűnő utazó legyen; mert beszélnie kell a népek nyelvét, melyeknek az evangeliumot hirdeti, alkalmazkodnia kell szokásaikhoz, hosszabb ideig kell élnie a társadalom minden osztályában, be kell hatolnia a palotákba és kunyhókba, s így, ha semmi különös tehetséggel nem áldotta is meg a természet, temérdek nagy becsü tények tudomására fog jutni; ellenben a ki egy tolmács társaságában gyorsan átutazik, kinek sem ideje, sem akarata magát ezer veszélynek kitenni, hogy az erkölcsök titkainak birtokába jusson, ha még oly kitűnő megfigyelő is, csak nagyon fölületes ismereteket szerezhet magának azon népekről, melyek szemei előtt, úgy szólván, csak átvonulnak és ismét eltűnnek.

A jezsuita azonfölül még a tudományos képzettség előnyével is bírt a közönséges utazó fölött. Az elüljárók sok oldalú képességet kívántak azon növénydekektől, kik magokat hittérítésre szánták. A keleti hittérítőnek tudni kellett görögül, koptul, arabul, törökül, azonkívül birni némi orvosi ismeretekkel is. Indiába és Chinába csillagászokat, geographusokat, mathematicusokat és mechanicusokat küldtek; Amerika a természettudósoknak volt fentartva. Mennyi szent tettetéshez, mennyi jámbor ravaszsághoz kelle folyamodniok, hogy az embereknek az igazságot hirdethessék! Madurában a hittérítő az indiai vezeklő ruhájába öltözött, alkalmazkodott szokásaikhoz, aláveté magát vezekléseiknek, bármily visszataszítók, vagy gyermekesek voltak is azok; Chinában mandarinná és tudóssá lett; az irokezeknél vaddá és vadászszá.

A francia hitküldérségek csaknem valamennyien Colbert és Louvois által alapítottak, kik felfogták,

hogy mily gazdag forrásai ezek a tudományoknak, művészeteknek és kereskedelemnek. Fontenay, Tachard, Gerbillon, Le Comte, Bouvet és Visdelou atyákat XIV. Lajos küldte az indusokhoz; ezek mathematicusok voltak, s mielőtt elutaztak, a király fölvételé őket a tudományos akademia tagjai közé.

A physikai és számtani értekezéseiről ismert Brédevent atya szerencsétlenül halt el ethiopiai útjában; de munkáinak egy része fenmaradt. Sicard atya festők kíséretében járta be Egyiptomot, kiket Maurepas adott mellé. *A régi és újabb Egyptom leírása* czim alatt egy terjedelmes művet fejezett be. E nagy becsű kézirat a jezsuiták házában volt letéve s úgy eltűnt, hogy soha semmi nyomára sem akadtak. Kétségkívül senki nem ismertethetett meg bennünket jobban Perziával és a híres Khuli-chan Tamással, mint Bazin szerzetes, ki e hódítónak első orvosa és expeditioiban állandó kísérője volt. Coeur-Doux atya tanított meg bennünket az ind szövet és szinezés módjára. Chinát már ugy ismertük, mint Franciaországot; voltak eredeti kézírataink és fordításaink történelméről; volt chinai növénygyűjteményünk, chinai földrajzunk és számtanunk; s hogy semmi ne hiányozzék, Ricci atya Confucius nyelvén több könyvet irt az erkölcsstanról, s Pekingben ma is a legkedvesebb írók egyikének tartatik.

Ha China ma zárva van előlünk, ha az Indiák fölött való uralmat az angoloknak kelle átengednünk, az bizonyosan nem a jezsuiták hibája, kik már azon a ponton voltak, hogy megnyissák számunkra e gyönyörű tartományokat. „Amerikát meghódították, — mondja Voltaire — mert a szükséges művészetekre taníták a vadakat; ugyanaz történt volna Chinában is, ha a magasabb művészet titkaiba avathatták volna e szellemes nemzetet.“

Hogy hazájoknak mily hasznos szolgálatot tettek a hittérítők Keleten, azt ma már csak a tudatlanok nem tudják. Hiteles bizonyítékot akartok? Ime egy, melynek ellenjegyzése elég szép.

KIRÁLYI KEGYLEVÉL.

„Ma, junius hetedikén, ezerhatszáz hetvenkilencben, a király Saint-Germain en Layeben meg akarván jutalmazni és kegyeit akarván nyilvánítani a francia jezsuita atyák, mint keleti hittérítők iránt, vallási buzgalmok és azon előnyök tekintetéből, melyekben a Keleten lakó és üzérkedő alattvalói szives utmutatásaik folytán részesülnek, ő Felsége ezennel kinevezte és kinevezi őket udvari káplánjaivá az aleppoi consulates templomában és kápolnájában, Syriában, stb.

*Lajos.
Colbert.“*

Ugyanezen hittérítőknek köszönhetjük azt a szeretetet, melylyel a vadak Amerika rengeteiben a francia név iránt még ma is viseltetnek. Elég egy fehér zsebkendő, hogy bántalmazás nélkül keresztül hatoljunk az ellenséges csordák között és mindenütt vendégszeretetre találjunk. Canada és Louisiana jezsuitái voltak azok, kik a gyarmatok tevékenységét a földművelésre irányozák, és új kereskedelmi czikkeket fedeztek föl a festő-anyag és gyógyszerek érdekében. Meghonosítván nálunk az idegen fákat, madarakat és rovarokat, ¹⁾ lombokat adtak erdeinknek, finom étkeket asztalainknak és munkanyagot gyárainknak.

Tőlök birjuk gyarmataink nagy becsü, vonzó évkönyveit. És minő remek történet pl. az Antillaké Dutertre atyától, vagy Új-Franciaországé Charlevoixtól! E jámbor férfiak műveiben a tudományok minden nemeivel találkozunk: vaunak bennök tudományos értekezletek, erkölcsi elmélkedések és képek, telepítvényeinkre vonatkozó javítási tervek, hasznos tárgyak, érdekes kalandok: egy ákác- vagy chinai fűzfa történetébe egy

¹⁾ Justinian uralkodása alatt két szerzetes hozta a selyembogarakat Serindából Konstantinápolyba. A pulyka, azonkívül számos, Európában meghonosított idegen fa és bokor a hittérítőknek köszönhető.

nagy császár története vegyül, ki öngyilkossá lett; és egy pária megtérítésének elbeszélésébe egy értekezés a brahminok számtana fölött. E lapok néha fönséges irálya bámulatra ragad egyszerűsége által. Végre a hitküldérségek minden évben újabb adatokat szolgáltatnak a csillagászatnak, de leginkább a földrajznak. Tatárországban egy jezsuita bizonyos huronn nővel találkozik, kivel még Canadában ismerkedett meg: e sajtászerű véletlenből azt következteté, hogy Amerika szárazföldje éjszaknyugaton Ázsiával érintkezik, s így megjósolta azon földszorost, mely jóval később Behring és Cook dicsősége lett. Canada nagy része és egész Louisiana hittérítőink által földöztetett fel. Mialatt Acadia vadjait a kereszténységre édesgeték, megnyitották előttünk azon partokat, hol kereskedelmünk meggazdagodott és tengerészeink képződtek: ime egy csekély része azon szolgálatoknak, melyeket e, ma annyira megvetett emberek hazájoknak nyújtottak.

II. FEJEZET.

Keleti hitküldérség.

Minden hitküldérségnek sajátlagos jellege és szenvedései voltak. A keleti nagyon bölcsészeti képet nyújtott. Mily hatalmasnak kellett lennie azon keresztény szózatnak, mely az argosi sirokból, Spárta és Athén romjai közül emelkedett ki. Naxos és Salaminis szigeteken, honnan azon csillogó elméletek származtak, melyek egész Görögországot elbájolák és megszedíték, egy szegény katolikus pap, törökké öltözve, egy halászsajkába veti magát, fölkeres egy ronda lakást az oszlopcsarnokok romjai között, vigasztaló szókat intéz Xerxes legyőzőinek unokájához, ki rohadt szalmán fekszik, alamizsnát osztogat Jézus Krisztus nevében, és jót tevén, mint midőn mások rosszat tesznek, elrejtí magát a homályban, és titkon visszatér a pusztába.

A tudós, ki Ázsia és Afrika sivatagain a hajdan-kor maradványait tanulmányozza, kétségkívül jogot tart-

hat csodálatunkra; de előttünk még sokkal csodálatosabb, sokkal szebb jelenet bontakozik ki: egy ismeretlen Bossuet, ki a próféták szavait magyarázza Tyrus és Babylon romjai fölött.

Isten megengedé, hogy bő aratás legyen e gazdag talajon: hasonló porok nem maradhattak terméketlenek. „Serphoból annyira megvigasztalódva távoztunk, — mondja Xavér atya — hogy képtelen vagyok itt leírni; a nép minden nemű jókívánatokkal elhalmozott és hálát adott az Istennek, ki nekünk azon gondolatot adta, hogy fölkeressük őket sziklái között.“

Libanon hegységei, mint Thébais homokpusztái egyaránt tanui voltak a hittérítők önfeláldozásának. Ezek az emberek kimondhatatlanul kedvesen tudják előadni a legapróbb körülményeket is. Midőn a Libanon czédrusait leírják, beszélnek négy kőoltárról, melyek e fák lábainál állanak s melyeken a maronita szerzetesek Urunk Színváltozása napján ünnepélyes istentiszteletet tartanak: az ember mintha hallaná a vallásos hangokat, melyek a Salamon és Jeremiás által megénekelt erdők morájába és a hegyekről alárohanó patakok zuhatagaiba vegyülnek.

Ha a völgyről beszélnek, melyben a *szent* folyam csörgödez, így szólnak: „E sziklák mély barlangokat rejtenek, melyek hajdan megannyi cellái voltak azon nagy számú remetéknek, kik e magányokat választák vezeklésök szigorának egyedüli tanuiul a földön. E töredelmes szivek könyei adták a folyamnak, melyről szólottunk, a *szent* nevet. Forrása a Libanon hegyeiben van. E zordon vidéken, e sziklák és e folyam látása töredelmet, bűnbánat iránt való szeretetet és részvétet ébreszt azon érzelgős, világi lekek iránt, kik néhány napnyi örömet és élvezetet többre becsülnék a boldog örökkévalóságnál.“

Ez, mint irály és érzelem, egyaránt tökéletesnek látszik előttünk.

A hittérítők bámulatos ösztönnel bírtak a szerencsétlen nyomdokait követni s őt, hogy ugy mond-

juk. legvégső menhelyén is föl kutatni. A pestises gályák és bagnók nem menekülhettek meg felebaráti szeretetök elől. — Halljuk Tarillon atyát mint ír Pontchartrainhoz intézett levelében :

„A szolgálatok, melyeket e szegény embereknek (a konstantinápolyi gályaraboknak) nyújtunk, abban állanak, hogy iparkodunk őket a hitben és Isten iránt való félelemben megtartani, helyzetökön a bivektől gyűjtött szeretetadományok által könnyíteni, betegségekben szolgálatjokra lenni és végre a boldog kimúlásra elkészíteni. Ha mindez talán sok önmegtágadással és fáradsággal jár is, de biztos vagyok benne, hogy Isten nagy vigasztalásokkal fog egykor érte megjutalmazni.

„A pestis ideje alatt — minthogy ekkor kell leginkább segélyekre lennünk azoknak, kik beleesnek, s minthogy csak négy vagy öt hittérítőnk van, — az a szokásunk, hogy csak egy atya megy a bagnóba, ki aztán benmarad mindaddig, míg csak a ragály dühöng. A ki erre az elüljárótól engedélyt nyer, néhány napi elvonultság alatt előkészíti magát, elintézi dolgait és bucsut vesz testvéreitől, mintha nemsokára meg kellene halnia. Néha bevégzi odabenn áldozatát, néha azonban megmenekül a veszélyből.

Cachod Jakab írja Tarillon atyának :

„Most már túltettem magam a félelmeken, melyeket a ragályos betegségek ébresztenek az emberben ; és ha Istennek úgy tetszik, azon veszélyek után, melyeken átestem, nem fogok meghalni e bajban. A bagnóból jövök, hol nyolczvankilencz személynek adtam fel az utolsó-kenete . . . Nappal, legalább úgy tetszik, semmitől sem féltem ; hanem éjjel, azon néhány percz alatt, míg álomba szenderültem, a legrémletesebb gondolatok szállották meg lelkemet. A legnagyobb veszély, melyben eddig forogtam s melynél nagyobbak talán egész életemben sem leszek kitéve, az volt, midőn egy éjet egy nyolczvankét ágyuval föl-

szerelt hadihajó fenekén kelle töltenem. A rabszolgák az örökkel egyetértve, magokhoz kértek: egész éjen át gyóntattam őket, kora reggel pedig misét mondtam számukra. Szokás szerint kettős ajtóval voltunk elzárva. Ötvenkét rabszolga gyónását hallgattam ki, kik közül tizenkettő beteg volt és három meghalt, még mielőtt távoztam volna. Képzelheti ön, minő levegőt kelle e zárt és legkisebb nyílás nélkül levő helyen belélekzenem! Isten, kinek jósága e veszélyből kimentett, ki fog menteni még sok másból is.“

Egy ember, ki pestis idején önkényt bezáratja magát a bagnóba; ki őszintén megvallja félelmeit, melyeket azonban a felebaráti szeretet erejével igyekszik leküzdeni; ki, mintha tiltott gyönyöröket akarna élvezni, megvesztegeti az öröket, hogy alászállhasson a gályafenékre és szolgálatára lehessen a pestises rabszolgáknak, — egy ilyen ember nem természetes ösztönzésnek enged: itt valami több van, mint a pusztá *humanitas*; magok a hittérítők is így vannak meggyőződve, és e magasztos cselekmények érdeméből semmit nem tulajdonítanak magoknak. „Isten az, ismétlik szüntelen, ki erőt adott; nekünk semmi részünk sincs benne.“

Egy fiatal hittérítő, ki még nem volt a veszélyek ellen megedzve, mint a fátalmak és evangéliumi pálmákkal terhelt ősz főnökök, megijedt, midőn a veszélyből kimenekült; attól félt, hogy talán valamely bűne miatt nem akarja az Ur elfogadni áldozatát, és megalázva érezte magát. Elüljárójának jelentést tevén egy pestisről, melyben *füleit a betegek ajkaihoz kelle illesztenie, hogy haldokló szavokat megértse*, így folytatja. „Nem érdemeltem meg, Tisztelendő Atyám, hogy Isten kedvesen vegye életem áldozatát, melyet felajánlottam. Kérlek tehát, nyerd ki Istentől könyörgéseiddel, hogy feledje el bűneimet és részesítsen azon kegyelemben, hogy érette meghallhassak.“

Hasonló értelemben ír Bouchet atya az Indiákból: „Hitküldérségünk ma virágzóbb, mint valaha: az idén *négy nagy üldözést állottunk ki.*“

Ugyancsak Bouchet atya küldte Európába a brahminok tábláit, melyeket Bailly a *Csillagászat történelmében* használt. A kalkuttai angol társaság az indiai tudományok egyetlen egy oly emlékét sem képes egész mai napig felmutatni, melyet hittérítőink fel nem fődztek vagy legalább nem jeleztek volna. Pedig a tudós angolok, több nagyterjedelmű birodalom urai, a művészet és hatalom minden segédeszközei által támogatva, egészen más eszközökkel rendelkeztek arra, hogy eredményhez jussanak, mint a szegény jezsuita egyedül, bolyongva és üldözötve. „Habár rövid időre szabadon megjelenhetnénk is a nyilvánosság terén, — írja Boyer atya — mindazáltal könnyen fölismerhetnének bennünket vonásainkról és arcszínünkről. Nehogy tehát még nagyobb üldözésnek tegyük ki vallásunkat, elhatároztuk magunkat, a mennyire lehet, titokban maradni. Egész napokon át vagy valamely távol eső házban visszavonultan maradok, vagy bezárkózom egy hajóba, honnan csak éjjel távozok a parthoz közel fekvő falvakat meglátogatni.“

II. FEJEZET.

Chinai hitküldérség.

Két sz. Ferencz-rendű szerzetes, az egyik lengyel a másik francia, voltak az első európaiak, kik a XII. század közepe tájt Chinába hatoltak. Paolo Márk velencei, továbbá Máté és Miklós testvérek, ugyanazon Paolo családból, azután még két utazást tettek e megközelíthetetlen birodalomba. A portugallok felfödözvén az Indiákba vezető utat, Makaoban letelepedtek, és Ricci, jézus-társaságból való atya, elhatározta magát fölkeresni Cattay birodalmát melyről annyi csodadolgot beszéltek. Mindenekelőtt a chinai, a világ legnehezebb nyelvének tanulmányozásához fogott. Buzgalma legyőzte az akadályokat, s roppant veszélyek és többszöri elutasítás után 1682. évben engedélyt nyert a chinai hatóságtól Chouachenben letelepedni.

Ricci, Cluvius tanítványa és maga is igen ügyes mathematicus, e tudomány segélyével pártfogókat szerzett magának a mandarinok között. Letette a bonzok ruháját és felölté a tudósokét. Mértani leczkéket adott, melyek közé művészien, nagybecsü keresztény erkölcstani leczkéket vegyített. Chouachenből lassanként Nemenchen, Peking és Nanking városokba jutott, majd bántalmaztatva, majd örömmel fogadtatva, a balsors ellenében legyőzhetetlen türelemmel vértézve és soha nem veszítve reményét, hogy Jézus Krisztus igéjét gyümölcsözővé tegye. Végre maga a császár, a hittérítő erényei és ismeretei által elragadtatva, megengedé, hogy állandóan a fővárosban lakjék, s úgy őt, mint munkatársait különböző előjogokkal ruházta fel. A jezsuiták magokviséletében ritka tapintatot és mély emberismeretet tanusítottak. Tisztelték a chinaiak szokásait, s azokhoz, a mennyiben az evangéliumi törvényekkel nem ellenkeztek, a legapróbb részletekig alkalmazkodtak. De mindenki ellenök szövethkezett. „A féltékenység — mondja Voltaire — nemsokára tönkretette a jezsuiták bölcseségének szép gyümölcseit; a nyugtalanság és versengés szelleme, mely Európában az ismeretek és tehetségek átka, felforgatta a legnagyobbszerü terveket.“

Ricci mindenkinek eleget tett. Megfelelt ellenégei vádjaira Európában, örködött a növekvő egyházak fölött Chinában. Számtani leczkéket adott, czáfiratokat szerkesztett chinai nyelven a tudósok ellen, kik őt megtámadták, gondosan ápolta a császárral való barátságát, fentartotta magát az udvarban, hol finom modora miatt a nagyok szerfölött kegyelték. Ennyi munka megrövidíté napjait. Meghalt Pekingben. kora ötvenbetedik évében, melynek legalább felét apostoli fáradoalmak emészték föl.

Ricci halála után a Chinában kiütött forradalmak megakadályozák az atyák üdvös működését. Végre a tatár Cun-chi lépett a trónra. ki Schall Ádámot nevezé ki a számtani szék elnökévé. Cun-chi meghalt,

és fia Cang-hi kiskorúsága alatt a keresztény vallás új üldözéseknek volt kitéve.

Azonban a császár nagykorúsága alatt roppant zavar támadt a naptárban: vissza kellett híni a hit-térítőket. A fiatal uralkodó rendkívül ragaszkodott Verbiest atyához, Schall utódához. Az állam-tanács által megvizsgáltatta a kereszténységet, és sajátkezü jegyzetekkel kísérte a jezsuiták emlékiratát. A tanács komoly tanulmány után kijelenté, hogy *a keresztény vallás jó: hogy semmi sem foglaltatik benne, mi az erkölcsök tisztaságával és a birodalom jólétével ellenkeznék.*

Méltó volt, hogy Confucius tanítványai így nyilatkozzanak Jézus Krisztus törvénye fölött. Verbiest atya e határozat-hozatal után csakhamar meghívta Párizsból azon tudós jezsuitákat, kik egész Ázsia belsejéig tiszteletet szereztek a franczia névnek.

A Chinába utazó jezsuita fölfegyverzé magát távcsővel és iránytűvel. A pekingi udvarban XIV. Lajos udvarának finomságával, a tudományok és művészetek kíséretében jelent meg. Földabroszokat teregetve, földgömböket forgatva, világtájakat jelölve, megtanítá a bámuló mandariut mind a csillagok valódi forgására, mind annak valódi nevére, ki azokat pályáikon irányozza. Csak azért oszlatá el a természettan hibáit, hogy megtámadja az erkölccstanét; az értelemből származott egyszerűséget visszahelyezte valódi székhelyére, a szivbe, egyszersmind erkölcei és tudománya által mély tiszteletet keltett Istene, és nagyrabecsülést hazája iránt.

Minő dicsőség volt Francziaországra, hogy ezen egyszerű szerzetesek vivék e roppant terjedelmű birodalom számadásait. Kérdések terjesztettek elő Pekingből Párisban; az időszámítás, csillagászat és természetrajz nagy érdekű, tudományos vitatkozási tárgyakat nyertek. A chinai könyvek francziára, a francziák chinai nyelvre fordítottak. Parenin atya, Fontenellehez intézett levelében, ezt írja a tudományos akadémiának:

„Uraim !

Talán csodálkozni fognak önök, hogy én ily nagy távolságból egy boncztani értekezletet, egy egész orvostanfolyamot és természettani kérdéseket küldök oly nyelven írva, mely önök előtt ismeretlen; de csodálkozásuk meg fog szünni, ha látják, hogy ezek saját műveik, általam tatár ruhába öltöztetve.“

Olvasni kell e levelet, elejétől végig; az egészen a finom udvariasság hangja s oly társadalmi irány vonul át, melyet napjainkban már alig ismernek. „Parennin jezsuita — mondja Voltaire. — ismeretei és ritka jelleme által kitünő férfiú, igen jól beszélt chinául és tatárul . . . Ő az, ki közöttünk főleg azon bölcs és tanulságos feleletei által ismeretes, melyeket egyik legjobb bölcsészünknek a chinai tudományokra vonatkozó ellenvetéseire adott.“

1711. a chinai császár három feliratot adott át a jezsuitáknak, melyeket maga szerkesztett egy általok Pekingben épített templom számára. A homlokzaton ez állott :

„Minden dolgok ősforrásának.“

Az előcsarnok egyik oszlopán :

„Ő végtelenül jó, végtelenül igaz : ő világít meg, tart fen és kormányoz mindent legfőbb tekintélye és föltétlen igazságossága által.“

Az utolsó oszlop a következő szavakkal volt borítva :

„Neki nem volt kezdete és soha nem lesz vége: kezdet óta ő hozott létre minden dolgot, ő kormányoz mindent és valódi ura mindennek.“

A kit hazája dicsősége érdekel, nem tarthatja vissza megindulását, midőn látja, hogy a szegény francia hittérítők minő magasztos eszméket adtak az Istentől az emberek milliói fölött uralkodó főnöknek. Keresztény vallás, mily nemes szolgálatokat tevé az emberiségnek !

A nép a mandariuok, a tudósok tömegesen fogadták el az új tant; különösen az istentiszteleti szer-tartásoknak volt csodálatos eredménye. „Áldozás előtt,

— mondja Prémare atya Fouquet által idézve — fenhargon elmondám előttök, hogy mit kell tenniök, ha e mennyei szentséghez méltóan akarnak járulni. Habár a chinai nyelv általában nagyon szegény a szív érzelmeinek kifejezésére, a hatás mégis leírhatatlan volt . . . E jó keresztények arczán oly áhitat tükröződött vissza, minőt még soha nem láttam.“

„Loukang — folytatja tovább ugyanazon hittérítő — kedvet adott nekem a falusi térítésekre. A mezővárosból kiérvén, ott találtam e szegény embereket, jobbról-balról valamennyit erős munkába merülve; egyet közülök, kinek igen rokonszenves arca volt, megszólíték és beszéltem neki az Istenről. Ugy tetszett, hogy meg volt elégedve azzal, a mit mondtam, és tisztelete jeléül meghítt őseinek hajlékába. Ez a legszebb ház az egész mezővárosban; a lakosok közösen birják, mert emberemlékezet előtti idők óta szokásuk, hogy szülőföldjök határain kívül nem házasodnak: így ma már valamennyien rokonok és ugyanazon ősökkel bírnak. Többen, elhagyva munkáikat, ide sereglettek, hogy a szent tanítást hallgassák.“

Az ember mintha az Odyssea, vagy inkább a Biblia egyik jelenetét látná.

Egy birodalom, melynek változhatatlan erkölcsi szokásai daczoltak az idővel, forradalmakkal és hódításokkal, e birodalom átalakul egy Európa közepéből magánosan érkezett keresztény barát szavára. A legmegrögzöttebb előítéletek, a legősibb szokások, a századok által szentelt vallási hiedelem, mindez összeomlik, eltűnik az Evangéliom Istenének nevére. E pillanatban is, midőn e sorokat írjuk, e pillanatban, midőn a kereszténység Európában üldöztetik ¹⁾ Chinában új hódításokat tesz. A tűz, melyről azt hívék, hogy kioltatott, újra föléled, mint az üldözések után eddig mindannyiszor. Midőn Franciaországban halomra gyil-

¹⁾ Jelenhetett volna-e meg időszerűben *A Kereszténység Szelleme?* Ford.

kolták a papságot, midőn megfoszták javaitól és becsületétől, a titkos fölszenteléseknek nem volt száma. A számüzött püspökök sokszor kénytelenek voltak megtagadni a rendek feladását a fiatal emberektől, kik a vértanuságba akartak rohanni. Mi azt bizonyítja, már ezredikszer, hogy mennyire félreismerték a kereszténység szellemét azok, kik meg akarván semmisíteni, máglyákat gyújtottak alája. Ellentétben az emberi dolgokkal, melyeknek természete, hogy a szenvedések közepett elvesznek, az igaz vallás a viszontagságok között növekedik: Isten ugyanazon bélyeget nyomta rá, az mit az erényre.

IV. FEJEZET.

Paraguayi hitküldérség. — A vadak megtérítése.

Az alatt, míg a kereszténység Fo-hi imádói között virágzott, míg más hittérítők ugyanazt a nemes japánoknak hirdették, vagy a szultánok udvarába vitték, ugyszólván mintegy belopódzott a paraguayi rengetegek fészkeibe is, hogy megszelidítse az indián nemzeteket, kik a fák ágain laktak, mint a madarak. Mégis csodálatos vallásnak kell annak lenni, mely tetszése szerint egyesíti a politikai és vallási erőket, és segédeszközeinek túlbőségében épp oly bölcs kormányformákat teremt, minők Minos- és Lykurgéi valának. Európában még barbár intézmények uralkodtak, melyeket az idő vagy véletlen hozott létre, midőn a keresztény vallás az Új-Világban ismét föléleszté a hajdani törvényhozás csodáit. A paraguayi vadak kóbor csordái megállapodtak, és Isten szavára a rengetegek mélyéről egy evangéliumi köztársaság állott elő.

És kik voltak azon nagy szellemek, kik e csodákat előidézték? Egyszerű jezsuiták, szép terveik kivitelében honfiaik kapzsisága által nem egyszer feltartóztatva.

A spanyol Amerikában általánosan bevett szokás

volt az indiánokat *parancsnokságokra* osztani és bányamunkára kárhozthatni. Hasztalan szólalt fel a világi és szerzetes papság ez épp oly oktalan politika, mint barbár szokás ellen. A mexikói és perui törvényszékek, a madridi udvar viszhangoztak a hittérítők panaszaitól.

„Mi nem akarunk titeket abban akadályozni, — mondák a gyarmatosoknak — hogy az indiánokat törvényes uton hasznotokra fordítsátok; de tudjátok, hogy a király szándéka soha nem volt az, hogy őket rabszolgákul tekintsétek, s hogy ezt tiltja az Isten törvénye Nem hisszük, hogy fel volnátok hatalmazva őket szabadságuktól megfosztani, melyhez senki által el nem vitatható természetes joggal birnak.“

A Cordillerák lábainál, az Atlanti tenger felőli oldalon, az Orenoko és Rio de la Plata között terül el egy vadaktól lakott tartomány, mely még ment maradt a spanyolok pusztításaitól. Ezen erdőkben akartak a hittérítők egy keresztény köztársaságot alapítani és jólétet biztosítani legalább e kevés indián számára, mit valamennyi részére képtelenek voltak kieszközölni.

Mindenekelőtt oda törekedtek, hogy a spanyol udvar biztosítsa azon vadak szabadságát, kiket egyesíteniök sikerülend. A gyarmatok minden erejüket megfeszíték, hogy ezt megakadályozzák. Csak szellemi fensőbbeségök s hogy úgy mondjam, ügyes fortélyuk által sikerült a jezsuitáknak kieszközölni az engedélyt, hogy véreket ontsák az Új Világ rengetegeiben. Végre az emberi kíváncsiság és gonoszság fölött diadalmaskodván s a legnemesebb szándéku terveket, minők csak valaha emberi főben megfogamzhattak, főzván, Rio de la Plata felé vitorláztak.

E folyamba ömlik egy másik folyam, ettől nyerte nevét azon tartomány és hitküldérség, melynek történetét itt előadandók vagyunk. *Paraguay* a vadak nyelvén *koronás folyamot* jelent, mert forrása a Xarayes tóból ered, mely így e folyamnak mintegy koronáját képezi.

Mielőtt a Rio de la Platába szakadna, fölveszi a

Parama és Uruguay vizeit. Erdőségek, melyek méhökben más, vén éveik alatt ledőlt erdőségeket rejtenek, az esős évszakban egészen vízzel borított mocsárok és síkságok, vadonról vadonra hullámzó hegységek képezik egy részét azon vidéknek, melyet a Paraguay öntöz. A vadak minden neme nagy bőségben lakja, valamint tigrisek és medvék is. Az erdők méhektől zsibonganak, melyek rendkívül fehér viaszt és igen illatos mézet adnak. Ragyogó tollazatu madarak ülnek meg az ősfák ágain, melyek megannyi óriási kék vagy piros virágok gyanánt tünnek föl a zöld lombok között. Egy francia hittérítő, ki e vadonokba tévedt, a következő leírást adja:

„Folytatám utamat a nélkül, hogy tudnám merre kell tartanom s a nélkül, hogy valaki erre nézve tájékozást adhatott volna. Ez erdők közepett néha elbájoló helyekre akadtam. Mind az, a mit emberi tanulmány és ipar kigondolhat arra, hogy valamely helyet kellemsé tegyen, meg sem közelítheti azon szépségeket, melyeket itt az egyszerű természet felmutatott.

„E vonzó helyek újra fölkelték bennem azon eszmét, melyet egykor a thébaisi remetének életrajzának olvasása közben annyira megszerettem. Az jutott eszembe, mily jó volna napjaim hátralevő részét e rengetegek mélyén tölteni, hova engem a Gondviselés vezérelt, s itt az emberek társaságától távol egyedül üdvösségem ügyeivel foglalkozni. Minthogy azonban sorsom fölött nem rendelkezhettem, s minthogy az Ur akaratát elüljáróim intézkedéseiben kellett fölismernem, mint pillanatnyi hiu ötletet, elvetém magamtól e gondolatot.“

Az indiánok, kik e vadonban tartózkodnak, csak abban hasonlítanak a többiekhez, a mi bennök utálatos. E tunya, buta és vad törzs egész hitványságában tüneti föl a bukás által lealacsonyított ősembert. Semmi nem bizonyítja jobban az emberi természet elfajulását, mint a vad törpesége a rengeteg nagyszerűsége közepett.

Buenos-Ayresbe érkezvén, a hittérítők fölmentek

a Rio de la Platán, és rátérvén a paraguayi vizekre, elszéledtek az erdőben. A legrégebb tudósítások bal honaljuk alatt egy breviariummal, jobb kezökben egy nagy kereszttel és Istenbe vetett bizalmukon kívül semmi egyébbel föl nem szerelve, állítják őket élénk. Ugy festik őket, mint kik a nappalt a rengetegekben töltötték, ingoványos talajon, övig érő vízben gázolva, meredek sziklákat mászva, barlagokban és örvényekben nyomozva, hol azon veszélyeknek tették ki magokat, hogy emberek helyett, kiket kerestek, kigyókkal és vadállatokkal találkozzanak.

Többen közülök éhségtől és fáradalomtól elhaltak; másokat pedig a vadak felkonczoltak és felfaltak; Lizardi atya egy sziklatetőn nyilakkal átszeggetten találtatott; testét a ragadozó madarak félig szétszaggaták és breviariuma az *Officium Defunctorumnál* ¹⁾ kinyitva, feküdt mellette. Ha egy hittérítő ilyen állapotban rátalált valamelyik társának maradványaira, sietett az elhunynak a végtiszteletet megadni, és örömmel telve elénekelt egy magányos *Te Deumot* a vértanu sirja fölött.

Hasonló jelenetek minden pillanatban ismétlődve, meglepték a barbár csordákat. Néha az ismeretlen pap köré csoportosultak, ki nekik Istenről beszélt, és égre tekintettek, hova az apostol mutatott; máskor megfutamodtak előle, mint valami igéző elől, s bizonyos szokatlan félelem szállotta meg lelköket: a szerzetes követé őket, és Jézus Krisztus nevében feléjük tárta karjait. Ha nem tudta őket visszatartani, keresztjét egy tisztás helyen felállítván, a fák közé rejtőzött. A vadak lassanként előjöttek és kíváncsian vizsgálták a vadonban felállított béke zászlaját. A hittérítő hirtelen előlépett leshelyéről s a barbárok meglepetését felhasználván, felszólítá őket, hogy hagyják el e nyomorult életmódot s izleljék meg a társadalom kellemeit. Ha ez sikerült s néhány indián hozzájuk csatlakozott akkor

¹⁾ Halottak fölötti könyörgések F.

a jezsuiták egy egészen más módhoz folyamodtak, hogy a lelkeket megnyerjék. Észrevették, hogy a vadak nagyon fogékonyak a zene iránt, sőt mondják, hogy magok a paraguayi vizek is szép hangokat adnak. A hittérítők tehát csolnakokra szállottak az új megterekkel, fölmentek a folyamok hosszában, folyton énekelve. A hitújjonczok ismételték a dallamokat, mint a megszelídített madarak énekelnek, hogy a többieket lépre csalják. Az indiánok nem is késtek a kedves hálóban megfogatni. Leszállottak hegyeikről; odafutottak a folyamok partjaira, hogy annál jobban hallhassák az énekeket; többen közülök a habokba veték magokat és úszva követék a bűvös csolnakot. Az ív és nyíl kihullottak a vad kezeiből, s a társadalmi erények előize s a humanitas első kellemei behatottak zavart lelkébe; látta nejét és gyermekeit ismeretlen örömtől sirni; nemsokára valami ellenállhatatlan vonzalomtól ösztönöztetve a kereszt lábaihoz borult, és könyeinek árja a fejére ömlő keresztviz cseppjeibe vegyült.

A keresztény vallás így valósítá Amerika rengegeiben azt, a mit a Rege az Amphionok- és Orpheusokról beszél: természetes megjegyzés, mely már a hittérítők figyelmét sem kerülte ki: oly bizonyos, hogy itt az igazságot beszéltük el, bár oly csodálatos, mintha csak költemény volna.

V. FEJEZET.

Keresztény köztársaság. — Az indiánok boldogsága

A legelső vadak, kik a jezsuiták szavára összegyültek, a guaranik, Paranapané. Pirapé és Uruguay partjain elszórt népek valának. Ezek egy kis községet képeztek Maceta és Cataldino atyák vezetése alatt, kiknek nevét méltó, hogy az emberiség jótevői között megőrizze a történelem. E község *Lorette*-nek neveztetett. Idők folytán, a mint az ind egyházak száma növekedett, több ily hitközség egy *Reductiot* képezett.

Nehány év alatt harmincz Reductio keletkezett, melyek egymásközt azon *keresztény köztársaságot* képezzék, mely az Új-világban felfödözött hajdankor maradványaként tünt föl. E tünemény szemünk előtt tett bizonyosságot azon Roma- és Görögországban ismert igazságról, hogy nem a bölcsészet elvont eszméi, hanem a vallás nemesíti meg az embereket és alapítja a birodalmakat.

Minden község a hittérítők által kormányoztatott, kik a kis köztársaságnak szellemi és anyagi ügyeit vezették. Idegennek nem volt szabad három napnál tovább ott maradni, s hogy minden bensőbb viszonynak, mely könnyen megronthatá az új keresztények erkölceit, eleje vétessék, tiltva volt spanyolul megtanulni; de a hitújjonczok helyesen irtak és olvastak e nyelven.

Minden Reductioban volt két iskola: egyik a tudományok elemei, másik a táncz és zene számára. Ez utóbbi művészetet, mely már a hajdani köztársaságok törvényeinek is alapul szolgált, különösen a guaranik művelék; sőt magok készítettek orgonákat, hárfákat, flótákat, gitárokat és hadi hangszereket.

Mihelyt valamely gyermek hetedik évébe lépett, jellemének tanulmányozása végett két szerzetesre bízott. Ha a kézmű-iparra látszott alkalmasnak, beállíták a Reductio valamelyik műhelyébe, és pedig oda, hova hajlamai vonzák. Ez aztán aranyműves, aranyozó, órás, lakatos, kerékgyártó, asztalos, takács vagy rézöntő lett: E műhelyek legelső mesterei magok a jezsuiták voltak. Az atyák tökéletesen elsajátíták a mesterségeket, hogy indiánaikat betaníthassák a nélkül, hogy idegenekhez kellene folyamodniok.

A fiatalok, kik jobban szerették a szántást-vetést, a földművesek törzsébe osztattak be, a kik pedig előbbi életök kóbor hajlamait le nem vetkőzhették, a nyájakkal barangoltak.

A nők a férfiaktól elkülönözten, háztartásuk körén belül munkálkodtak. A hét elején kiosztottak közöttük bizonyos mennyiségű lent vagy gyapjut, melylyel

szombat-este be kellett számolniok úgy, hogy az további feldolgozásra egészen alkalmas legyen; néha mezei munkához is alkalmazták őket, melyek üres idejüket betöltötték a nélkül, hogy erejüket fölülmulták volna.

Nyilvános vásárok nem tartattak, hanem bizonyos meghatározott napon minden családnak kiadták az életfentartásra szükségeseket. A hittérítők közül egy meg volt bizva ellenőrizni, hogy az adagok minden kunyhó egyéneinek számához megfelelő arányban osztassanak ki.

A munka harangszóra kezdődött és szűnt meg, mely a hajnal első sugaraival kondult meg. A gyermekek azonnal templomba gyülekeztek, hol reggeli énekök, mint az apró madárkáké egész napkeltéig tartott. Azután a férfiak és nők misére mentek, melynek végeztével kiki saját foglalkozása után látott. Napnyugtakor a harang ismét oltárhoz gyűjté az új polgárokat, hol kettős karban zenekiséret mellett énekelék el estimájokat.

A föld részletekre volt osztva, melyekből minden család, a maga szükségeihez képest, egy vagy több részt vett művelés alá. Azonkívül volt egy közmező, melyet *Isten birtokának*¹⁾ neveztek. E közbirtok jövedelme a terméketlen évek pótlására, az özvegyek, árvák és betegek fentartására volt szánva, Ez szolgált egyszersmind hadi alapul is. Ha év végén a közkincs-tár maradványt mutatott fel, a fölösleg az isteni tisztelet költségeinek fődözésére, vagy a spanyol királynak minden család által fizetendő egy aranyforint adó törlesztésére fordítottatott.²⁾

Egy *kacika* vagy fővezér, egy *corregidor* az igazságszolgáltatásra, *regidorok* és *alcadok* a közigazgatás és közmunkák vezetésére, képezték a Reductiok összes

¹⁾ Montesquieu csalódott, midőn azt hívé, hogy Paragnayban communismus uralkodott; úgy látszik a fönnebbi elnevezés vezette tévutra.

²⁾ Montesquien ezen adót a birtok egy ötödére emelte.

hadügyi, polgári és politikai testületét. E hatóságok a polgárok egyetemes gyűlésén nevezettek ki; de ugy látszik, hogy csak a hittérítők jelöltjei közül voltak választhatók: e törvényt a római senatustól és néptől vették át. Azonkívül volt egy *fiscal*-nak nevezett s az öregek tanácsa által választott főnök, censori jogkörrel. Ez vezette a hadkötelesek nyilvántartási névjegyzékét. A *teniente* ügyelt föl a gyermekekre, s egy hosszú pálczát tartva kezében, templomba vezeté és iskolába gyűjté őket; kötelessége volt a hittérítők elé terjeszteni észrevételeit, melyeket a gyermekek erkölcssei-, jelleme-, képességeire és hibáira vonatkozólag észlelt.

Végre a község több negyedre volt osztva s minden negyed egy felügyelő alatt állott. Minthogy pedig az indiánok természetöknél fogva tunyák és gondatlanok, a földművelési főnök kötelessége volt a szántóföldek fölött időközönként szemlét tartani s a családfőket a kellő megmunkálásra kényszeríteni.

Törvénytörés esetén az első hiba a hittérítők magán megintésével fenyegetett; a második nyilvános vezekléssel a templom ajtajában, mint hajdan az első keresztényeknél, a harmadik botbüntetéssel. Azonban másfél század alatt, meddig e köztársaság állott, alig volt rá példa, hogy valamely indiánnál ez utolsó büntetéshez kellett volna folyamodni. „Minden hibájok gyermek-csinekből állott; — mondja Charlevoix atya. — Sok tekintetben csaknem egész életökön át gyermekek maradnak, és azok jó tulajdonaival is birnak,“

A rösteknek a közföldekből nagyobb részletet kelle művelniök; s így a bölcs kormányzat még magokat ezen ártatlan emberek hibáit is a közjólét hasznára tudta fordítani.

Gond volt rá, hogy a fesletség megakadályozása végett a fiatal emberek korán nősüljenek. A gyermektelen nők férjeik távolléte alatt, visszavonultak egy e célra kijelölt épületbe, az ugynevezett *Menháza*. A két nem csaknem egészen el volt egymástól

különözve, mint a görög köztársaságokban ; a templomban külön padjaik és külön ajtóik valának, melyeken kimehettek a nélkül, hogy összevegyültek volna.

Minden szabályozva volt egész a ruházatig, mely a szerénységnek megfelelő volt a nélkül, hogy a kelemeknek ártott volna. A nők övvel átkötött fehér köntöst viseltek, karjaik és lábszáraik meztelenek voltak ; hajokat leeresztve, fátyol gyanánt hordák.

A férfiak úgy öltözködtek, mint a régi kasztíliaiak. Ha munkába mentek, e nemes szabásu ruha fölé fehér vászonfelöltőt vettek. Azok, a kik vitézségök vagy érények által különösen kitüntek, biborszín felöltőt viseltek.

A spanyolok, de leginkább a brazíliai portugallok gyakran átcsaptak a *Keresztény köztársaság* területére s a magokkal elhurczolt szerencsétleneket rabszolgaságra vetették. E rabló kalandoknak véget vetendők, a jezsuiták a spanyol udvartól felhatalmazást nyertek, hogy hitújoncaikat fölfegyverezhessék. Beszerzék a legszükségesebb anyagokat, ágyúöntődéket, löporgyarakat állítottak, és fegyverbe gyakorolták azokat, kiket az emberek nem engedtek békében maradni, A rendes katonaság minden hétfőn összegyült gyakorlatra s a kacika előtt végbemenő szemlére ; azonkívül az ijászok, lándzsások, paritytyások, tüzérek és gyalogok zsoldot is huztak Midőn a portugallok ismét beütöttek, néhány elszórt, félénk földműves helyett egy jól szervezett hadsereget találtak, mely a támadókat visszavervén, egész erődítményeik kapujáig üldözé. Figyelemre méltó, hogy az új zászlóaljok soha nem hátráltak s az ellenség sortüze alatt a legkisebb zavar nélkül egyesültek ; sőt oly harczvágy uralkodott közöttük, mely nem ritkán még gyakorlatok közben is elragadta őket annyira, hogy a szerencsétlenség megakadályozása végett azt sokszor félbe kellett szakítani.

S így Paraguayban volt egy állam, mely egyaránt ment volt az egészen katonai szervezet veszélyeitől, minő a spártaiaké volt, épp úgy, mint az egészen békés társadalom visszásságaitól, minő a quakkerek test-

vérülete. A nagy politikai problema meg volt fejtve: a földművelés, mely alapít, és a fegyverek, melyek fentartanak, karöltve jártak. A guaranik ültetvényesek valának a nélkül, hogy rabszolgák lettek volna, és harcziasak a nélkül, hogy vadak lettek volna: határtalan, fönséges előnyök, melyek egészen a keresztény vallásnak köszönhetőek s melyekhez hasonlót a polytheismus alatt nem élvezett sem Roma, sem Görögország.

E bölcs közép-út megtartatott mindenben; a *Keresztény köztársaság* sem egészen földművelő, sem egészen katonai nem volt, sőt bizonyos mérvben még a tudomány és kereskedelem is virágzottak: mindenkől volt valami, de különösen sok az ünnepekből. Sem mogorva nem volt, mint Spárta, sem frivol, mint Athén. A polgár sem munkával nem volt túlterhelve, sem az élvezetekbe egészen elmerülve. Végre a hittérítők, csak az élet legelső szükségleteire szorítván a tömeg igényeit, könnyen kiszemelheték a nyájból azon gyermekeket, kiket a természet magasabb hivatásra jelölt ki. Azokat, kik kitünő tehetségök által korán kiváltak, mint Plato tanácsa tevő, elkülönzék a többiektől, hogy a tudományok és műveltség titkaiba avassák. E kiválasztott gyermekek *Congregationak* nevezettek, egy seminarium-féle intézetben neveltettek s ugyanazon csend, visszavonultság és tanulmányok szigorának voltak alávetve, melyeknek Pithagoras tanítványai Oly nemes vetélkedés uralkodott közöttök, hogy elég volt valakit azzal fenyegetni, hogy a népiskolába küldetik, és csaknem kétségbeesett. E kitünő csapat adta később a papokat, elüljárókat és a haza hőseit.

A Reductiok meglehetősen nagy tért foglaltak el, leginkább a folyamok partjain vagy egyéb szép fekvésű helyeken. A házak egyformák, egy emeletesek és kőből épültek valának; az utcák tágasak és egyenesek. A község közepét a főtér foglalta el: itt volt a templom, az Atyák háza, a fegyvertár, közmagtár, menház és az idegenek szállodája. A templomok igen szép alakúak és gazdagon díszítettek valának; a falakat természetes

lombfüzerek által egymástól elkülönített képek boríták. Ünnepeken a hajót illatos vízzel, a szentélyt pedig liánrózsa levelekkel hinték be.

A temető, a templom mögött, könyöklő magasságu fallal kerített, hosszas négyszög tér volt. Az utak és falak hosszában pálma- és cyprusfasorok vezettek, közepén citrom- és narancsfa-lugasok által szelve; valamennyi pedig a kápolnánál jött össze, hol az elhunytakért minden hétfőn gyászmise tartatott.

De sokkal szebb és magasabb fákkal szegélyezett sétányok vezettek ki az utcák végeiről a mezőre, valamennyien egy egy kápolnában végződván. E vallásos épületek a körmenetek és nagyobb ünnepélyek számára emeltettek.

Vasárnap, mise után, történtek az eljegyzések és esketések, este keresztelték a hitújoncokat és gyermekeket.

E keresztségek, mint az első századokban, háromszori bemártással, énekekkel és fehér gyolcsinggel adattak fel.

A vallás főbb ünnepeit rendkívüli pompa hirdeté; az előestén örömtüzek gyújtattak, az utcák kivilágítottak, és a főtéren gyermekek tánczoltak. Másnap alig pitymallott, megjelent a katonaság teljes diszben, elől két apród által tartott mennyezet alatt, büszke ménen lépdelt a kacika Délben, isteni tisztelet után, megvendégelték az idegeneket, ha esetleg találkozott néhány a köztársaságban, s ilyenkor szabad volt egy kevés bort is inni. Erre gyűrűverseny rendeztetett két atya jelenlétében, kik a nyerteseknek oda ítelték a jutalmat. Az éj beálltával jel adatott a hazatérésre, s a boldog és nyugodt családok eltávoztak az álom édeségeit megizlelni.

E vad rengetegek méhében, e parányi ős nép közepett főleg az oltáriszentség ünnepe nyújtott rendkívüli látványt. A jezsuiták a szertartások közé, a görögök példájára, fölverték a tánczot is, mely e csodálatosan ártatlan népnél semmi veszélylyel sem járt az

erkölcsiségre nézve. Változatlanul adjuk Charlevoix atyának ide vonatkozó leírását :

„Említettem, hogy ez ünnepélynél semmi nem látható, a mi költségbe kerülne; ellenben az egyszerű természet szépségei oly gazdag változatosságban vannak képviselve, minőt csak ezen évszak fölmutatni képes; sőt ha szabad mondanom, ott van az egész élő természet; mert a diadaliveket képező fák galyain és virágain, hol a szentség elhalad, mindenféle színű madarak röpkednek. melyek lábaiknál fogva hosszú szalagokon lévén kikötve, úgy tűnnek föl, mintha egészen szabadok volnának s önként sereglettek volna ide, hogy csevegéseiket a zenészek s az egész nép énekeibe vegyítvén, áldják a Gondviselést, mely őket soha el nem hagyja

„Közönként tigrisek és oroszánok láthatók, erősen lelánczolva, nehogy az ünnepélyt megzavarják, és nagy, vízzel telt medenczékben gyönyörű halak játszadoznak; szóval az élő teremtmények minden neme, mintegy küldöttségileg képviselve, jelen van, hogy benyujtsa hódolatát a legméltóságosabb szentségben jelenlevő Isten-Embernek.

„Azonkívül a diszítmény között, mint valami kirakatban, látható mindaz, a mit csak nagy vendégségek a kalmával használni szoktak: a termés zsengei, hogy bemutassák az Urnak, és az elvetendő mag, hogy áldását esdjék reá. A madarak éneke, az oroszánok és tigrisek ordítása tisztán kivehető, s valamennyi egy nagy hangversenyben egyesül

„Mihelyt a legméltóságosabb oltáriszentség a templomba visszatért, a hittérítőkhöz viszik ajándéknak mind azt, a mi csak a körmenet útjában éteknemű ki volt téve. Ezek a javát a betegekhez küldik, a többit pedig elosztják a lakosok között. Este tűzijáték van, a mi különben minden nagyobb ünnepélynek és minden közörömnapnak kiegészítő részét képezi.“

Ily atyai s a vad egyszerű, de fénykedvelő szellemének annyira megfelelő kormányzat mellett nem kell csodálni, hogy az új keresztények a legártatlabb és legboldogabb emberek valának. Erkölcsaik átalakulása az Új-Világ szemelättára végbement csoda volt. E kegyetlen, bosszuálló s a legundokabb bűnökben gyönyörködő szellem, mely az indián csordákat jellemzi, a szelidség, türelem és szeretet szellemévé változott. Erényeikről némi fogalmat ad nekünk a buenos-ayresi püspök következő naiv kifejezése: „Sire! — ír a V. Fülöphöz — ebben a bűnök minden nemeire természetöknél fogva hajlandó indiánokból alakult, nagyszámu népcsaládban, oly bámulatos ártatlanság uralkodik, hogy nem hiszem, hogy csak egy halálos bünt is elkövetnének.“

E keresztény vadak közt hire sem volt a pörnek vagy panasznak, az *enyém* és *tied* ismeretlenek voltak; mert, mint Charlevoix megjegyzi, senki nem mondhatá magáénak még azt a keveset sem, a mivel birt, mert minden pillanatban kötelezve volt megosztani azokkal, kik szükségét szenvedtek. Az élet fentartására szükségeseikkel bőségesen ellátva; ugyanazon emberek által kormányoztatva, kik őket a barbárságból kiemelték s kiket teljes joggal az istenség egy neme gyanánt t kintettek; családjok körében úgy, mint hazájokban a természet legédesebb örömeit élvezve; a polgári élet előnyeit ismerve a nélkül hogy a vadont elhagyták volna, s a társadalom kellemeit a nélkül, hogy a magányét elvesztették volna: ezen indiánok oly boldogsággal dicsekedhettek, melyre nincs példa az egész történelemben. A vendégszeretet, barátság, igaz-ágszeretet s a leggyöngédebb erények forrásai önkényt eredtek meg a vallás szavára ez egyszerű szivekben, mint az olajfák lehullatják érett gyümölcseiket a szellő leggyöngédebb érintésére. Muratori e keresztény köz-társaság leírását adván, azt művének következő címében egyetlen egy szóval tökéletesen jellemzi: *Il Christianissimo felice.*

E történetet olvasván, úgy tetszik, mintha egy ellenállhatatlan vágy lopódnék szívünkbe: átkelni a tengereken, s a zaj, zavar és forradalmaktól távol egy senkitől nem ismert életet keresni e vadak kunyhóiban, és egy csendes sirt temetőik pálmái alatt. De sem a vadonok nem elég mélyek, sem a tengerek nem elég mérhetetlenek arra, hogy elrejtsek az embert az őt üldöző fájdalmaik elől. Valahányszor egy nép boldogságának történetét adjuk, a végkifejlés elmaradhatatlanul mindig valamely katasztrófa; a legmosolygóbb kép ecsetelése közben az író szíve elszorul a szünetnélkül visszatérő gondolatra, hogy — — — *nincsen többé.* A paraguayi hitküldészek megsemmisítettek; az annyi küzdelmek és fáradozások árán összegyűjtött vadak ismét az erdőkben bolyongnak, vagy élve a föld gyomrába temették. A közönség tapsolt a legszebb mű lerombolásának, mely valaha emberi kézből kikerült. Ez a kereszténység teremtménye, az apostolok véréből felsarjazott vetés volt: tehát nem érdemelt egyebet gyűlölet- és megvetésnél! Ugyanakkor, midőn egész Európa viszhangozott philantropiánk és szabadságszeretetünk zajától, örömujjongva néztük mint fűzik a szegény indiánokat az Új-Világban a legembertelenebb rabszolgaság lánczaira. Az emberi természetnek e szégyenteljes fordulatai azon irányba, merről a folyton változó szenvedélyek szele fú, elbágyasztja a lelket és talán gonoszszá tenné, ha hosszabb ideig pihentetné rajta szeméit. Mondjuk inkább, hogy gyarlók vagyunk, hogy az Isten tervei kiismerhetetlenek s hogy próbára akarta tenni szolgálainak hitét. Azalatt, míg mi itt sohajtozunk, Paraguay egyszerű keresztényei a potosi bányákba temetve, kétségkívül imádják az őket sujtó kezet; és a békén eltört szenvedések árán helyet nyernek a szentek köztársaságában, hova nem ér el az emberek üldöző keze.

VI. FEJEZET.

Guyana i hitküldérség.

Mig e hitküldérségek nagyszerűségök által meglepők, mások, melyekről alig tudunk valamit, szintén nem kevésbé megható képet nyújtanak. A királyok királya gyakran a szegény kunyhójában, vagy a koldus sirja fölött tárja ki kegyelmeinek és csodáinak gazdagságát. Éjszak felé tartva, Paraguaytól Canada bensejéig, egész csoport apróbb hitküldérségekkel találkozunk, melyekben a hitújoncz nem művelődött ki annyira, hogy az apostolhoz ragaszkodják, hanem az apostol lett vaddá, hogy a hitújonczot kövesse. Francia szerzetesek állottak e vándor egyházak élén, melyek örökös mozgékonyaságukkal és veszélyeikkel, ugy látszik, éppen a francia szellemnek és bátorságnak valók.

Creuilli, jezsuita atya, alapítá a cayenni hitküldésegeket. Az, a mit ő a négerék és vadak sorsának enyhítésére tett, fölülmul minden emberi erőt. Lombard és Ramette atyák e szent férfiú nyomdokain haladva, behatoltak Guyana mocsáraiba. Áldozatkészségök által csakhamar annyira megkedvelték magokat a galibi indiánokkal, hogy tőlök néhány gyermeket kaptak, kiket aztán a keresztény vallásban neveltek. E művelt, fiatal emberek erdeikbe visszatérvén, öreg, vad szülőknek elkezdtek az evangéliomot prédikálni, kik az új hittérítők ékesszólása által meghatva, valamennyien fölvtették a keresztiséget. Az új megtértek összegyültek egy helyen, melyet *Kourou*-nak neveztek, s itt Lombard atya, két négere segítségével, egy kunyhót rögtönzött. A község naponként növekedvén, elhatározták, hogy templomot építenek. De miből fizetik az építész, a cayenni ácsot, ki ezerötszáz frankot követelt a vállalat költségeinek fődözésére? A hittérítő és hitújonczok erényekben gazdag, de különben a legszegényebb emberek valának. A hit és szeretet találékonyak: a galibik hét csónak előállítására kötelezték magokat, melyeket

az ács egyenként kétszáz frank értékben vett át. Az összeg hiányzó részének fejében az asszonyok annyi pamutot fontak, mennyi nyolcz hamak ¹⁾ készítéséhez szükséges. Husz más vad önkénytes rabszolgaságba állott egy gyarmatoshoz, a két néger pedig, kiket az atya átkölcsönzött, a tető előállításánál segédkezett. Minden rendbe hoztván, Isten egy templomot kapott.

Az, ki örök idők óta előkészíté a dolgok fejlődését, e vidéket azon tervei egyikének kiviteli-szinhelyéül szemelte ki, melyek keletkezésökben kikerülik az emberek figyelmét s melyeket egész mélységökben csak a teljesedés pillanatában vagyunk képesek felfogni. Midőn Lombard atya, több mint egy századdal előbb, bitküldéségének alapjait a galibik közt megveté, nem tudta, hogy tulajdonképpen nem tesz egyebet, mint előkészíti a vadakat a hit vértanúinak befogadására, és az új Thebais magányait az üldözött vallás számára. Mily bő anyag elmélkedésre! Billaud de Varennes és Pichegru, a zsarnok és áldozata, Sinnamari ugyanazon kunyhójába lelánczolva, nem tudnak egymásnak békejobbot nyujtani; kiolthatatlan gyűlölet lángol ugyanazon békók sorsosainak szívében s néhány magokat széttépni akaró szerencsétlen jajkiáltása a tigrisek ordításába vegyül az Új-Világ rengetegeinek mélyén.

A szenvedélyek e viharai közepett nézzétek Jézus Krisztus hitvallóinak békéjét és evangéliumi vidámságát, kik Guyana hitújonczai közé üzetvén, részvétet találnak a barbár keresztényeknél, melyért hasztalan könyörögtek a francziáknak; nézzétek a szegény beteg-ápoló szerzetesnőket, kik mintha csak azért lettek volna számüzve, hogy egy Collot d'Herbois utolsó sóhajait felfogják; e szent nőket, kik az emberiség iránt való szeretetök gyakorlásában nem tesznek különbséget a bűnös és ártatlan között, sirnak mindenik fölött, kérvén Istent, könyörüljön nevének üldözőin úgy, mint

¹⁾ Független-ág. F.

tiszteletének vértanuin: minő leczke! minő látvány!
mily szerencsétlenek az emberek, és mily fönséges a
vallás!

VII. FEJEZET.

Hitküldérségek az Antillákban.

Gyarmataink alapítása az Antillákon vagy Antilles-ken, ¹⁾ — melyek azért neveztetnek így, mert a Mexikoi öböl bejáratánál legelőször e szigetekkel találkozunk, — alig tehető többre, mint 1627-re, vagyis azon időszakra, midőn Enambuc Szent-Kristóf szigetén egy erődítményt építvén, benne néhány családot hátrahagyott.

A messze eső telepítvényeken rendesen hittérítők alkalmaztak lelkészekül, mivel a vallás bizonyos tekintetben osztá azon rettenthetetlenséget és vállalkozói szellemet, mely azokat jellemzé, kik legelőször próbáltak szerencsét az Új-világban. A sz. Lajos testvérületének papjai, a karmeliták, kapuczinusok és jezsuiták a karaibok és négerek oktatására s egy szersmind azon fáradalmakra szentelék magokat, melyeket sz. Kristóf-, Guadeloupe-, Martinique- és Saint-Domingóban keletkező gyarmataink igényeltek.

Ma sem birunk az Antillákról kielégítőbb és teljesebb ismertetést, mint Dutertre atya, sz. Lajos testvérületéből való hittérítő, története.

„A karaibok — mondja Dutertre — nagyon ábrándozók; arczukon a szomor és mélabu vonásai olvashatók; egész napokig elüldögélnek a tengerparton vagy valamely sziklatetón, szemeiket a földre vagy a hullámokra szegezve a nélkül, hogy csak egy szót is szólának Áldott, kedves, nyájas természetűek, bajaink iránt részvevők gyakran egész a könyekig s csak esküdt ellenségeik iránt kegyetlenek.

„Az anyák gyöngéden szeretik gyermekeiket s

¹⁾ Előszigetek. F.

mindig éber figyelemmel kísérik, hogy eltávolítsák tőlök mindazt, a mi ártalmokra lehetne; csaknem mindig emlíken csüggve tartják, még éjjel is; és csodálatos, hogy a különben igen kényelmetlen függő-ágyakon fekve, soha nem fojtanak meg egyet sem. Utazásaik közben, akár vizen, akár szárazon, folyton magokkal hordják őket egy kis gyapot ágyacskában, mely egyik vállukon megerősített övön függ honaljuk alatt, hogy szüntelen szemök előtt legyen anyai aggodalmaik tárgya:“

Az ember mintha csak Plutarchot olvasná.

Dutertre atya természeténél fogva hajlandó levén a tárgyakat egyszerű és gyöngéd viszonyban szemlélni, fölötte megható, midőn a négerekről beszél. Mindazáltal távol marad attól, hogy — mint a philantropok szokták — a legerényesebb emberek gyanánt mutassa be őket; ellenben sok jószivüséget, ritka nemeslelküséget és meglepő felfogást tanúsít érzelmeik ecsetelésében.

„Guadeloupeban — beszél a jó atya — egy fiatal néger leány annyira meg volt győződve nyomorult, beteges állapotáról, hogy ura semmi áron nem volt képes őt rábirni, hogy nőül menjen azon négerhez, kit számára kijelölt

Bevárta, míg a pap (az oltárnál) e kérdést intézé hozzá: Akarod-e azen embert férjedül? s ekkor oly határozottsággal, mely mindenkit meglepett, felelé: „Nem, atyám, nem akarom sem ezt, sem más valakit a világon. Elég, hogy én nyomorult vagyok; nem akarok oly gyermekek anyjává lenni, kik nálam még sokkal szerencsétlenebbek lennének s kiknek fájdalmi sokkal érzékenyebben esnének szívemnek, mint az enyéme.“ És haláláig hajadon állapotban maradt, miért rendesen csak a *Szigetek Szüzének* nevezték.“

A hittérítő folytatólag leírja a négerek erkölceit, csekély háztartásukat és szeretetre méltóan ecseteli gyöngédségöket gyermeik iránt. Előadásába beleszó egyes mondásokat Senekától, ki beszél a kunyhók ártatlanságáról, melyekben az aranykor népei laktak; azután idézi Platot, vagy inkább Homért, ki azt moadja, hogy

az istenek a rabszolgát megfosztják észének felétől: *Dimidium mentis Jupiter illis aufert*; összehasonlítja a vad karibot szabad állapotában a vad négerrel szolgaságában, és kimutatja, hogy a kereszténység mennyire megkönnyíti ez utóbbinak a szenvedések elviselését.

Divat volt a papokat vádolni, hogy szeretik a szolgaságot és előmozdítják az elnyomatást az emberek között; pedig kétségtelen, hogy oly erélylyel és oly bátorsággal soha nem emelt szót senki a rabszolgák, a kicsinyek és szegények érdekében, mint éppen az egyházi írók. Ők szünetlenül azt vitatták, hogy a szabadság a kereszténynek elidegeníthetetlen joga. A protestans ültetvényes ezen elv igazsága fölött való meggyőződésében, hogy mind birvágának, mind lelkismeretének eleget tegyen, csak a halál pillanatában keresztelé meg a négereket; sőt gyakran attól tartva, nehogy betegségéből fölépülvén, mint *keresztényt* szabadon kelljen bocsátania, a bálványozásban hagyta kimulni: a vallás itt épp oly szépnek mutatja magát, mint a minő utálatosnak tünik föl a kincsvágy.

Csak azon érzelmes és vallásos hang, melyen a hittérítők szólottak gyarmataink négereiről, felel meg a józan ész és emberbaráti szeretetnek. Ők az urakat kiméletesebbé, a rabszolgákat erényesebbé tévék; használtak az emberiség ügyének a nélkül, hogy ártottak volna a hazának, hogy felforgatták volna a rendet és jólétet. A nagy szavakkal mindent elrontottunk s elfojtottuk a részvétnek még szikráját is; mert ki merné ma feketéink ügyét védeni azon bűnök után, melyeket elkövettek? Ennyi bajt csináltunk! így kockáztattuk a legszentebb ügyet és legszentebb dolgokat!

Mi a természetrajzot illeti, Dutert-e atya gyakran egyetlen egy vonással tökéletesen hiven ecsetel valamely állatot; a kolibrit *éyi virágnak* nevezi; ehhez hasonló Commire atyának verse a pillangóról.

Florem putares nare per liquidum aether. ¹⁾)

¹⁾ Azt hinnéd, virág uszik a folyékony légben. F.

„A flamingo tollazata — mondja a sokszor említett atya — vérvörös színü, s midőn a napnak szembe száll, egészen lángoló, mint valami tüzszövetnek.“

Buffon soha nem festé hivebben a madár repülését, mint az Antillák történésze: „E madár (a fregát) nehezen tud fölemelkedni még az ágra is, de ha egyszer lengésbe jött, egész könnyüséggel szeli a levegőt, s szárnyait kifeszítve, csaknem mozdulatlanul lebeg a nélkül, hogy magát legkevésbbé is fárasztaná. Ha az csöcseppek súlya vagy a szélroham alkalmatlanná kezd reá nézve válni, a felhőkkel daczolandó, fölemelkedik a magasabb légkörbe s eltűnik az emberi szemek elől.“

A nöstény kolibrit fészekkészítés közben állítja élénk.

„Minden gyapotot, mit a hím összehord, hogy ugy fejezzem ki magam, külön-külön megfésül s szálanként feldolgoz csőrével és kis lábaival; ebből aztán fészket alakít, mely nem nagyobb, mint egy fél galambtojáshéj. A kis épület felállítása közben ezer apró fordulatot tesz, a fészek szegélyét torkával, bensejét pedig farkával egyengetvén.

Nem tudtam rájőni, hogy mivel táplálja kicsinyeit, hacsak nyelvével nem, melyet szopogatás végett oda nyujt, s mely nézetem szerint a virágokból gyűjtött czukorrészekből egészen méztartalmu.“

Ha a leírás művészete abban áll, hogy határozott fogalmat adjunk a tárgyról, de egyszersmind kedves alakban állítsuk a szemlélő elé, akkor az Antillák hittérítője tökéletes művész.

VIII. FEJEZET.

Új-Franciaországi hitküldéségek.

Nem állapodunk meg a kaliforniai hitküldéségeknel, mivel semmi sajátságos jellemvonással nem bírnak; sem a lousianiaknál, melyek egygyé olvadnak

a kanadaiakkal. hol Jézus Krisztus apostolainak rettenthetetlensége dicsőségek egész teljében tündököl.

Midőn a francziák Champelain vezetése alatt a sz. Lőrincz folyamon fölmentek, Kanada erdeibe jutottak, melyeket szintén vadak laktak, de egészen elütők mindazoktól, kiket eddig az Új-Világban felfödöztek. Ezek erőteljes, bátor függetlenségükre büszke, értelmes és számító emberek valának, kik nem féltek az európaiaknak sem erkölcsi- sem fegyvereitől, s kik nemhogy csodáltak volna bennünket, mint az ártatlan karaibok, hanem ellenkezőleg, undort és megvetést mutattak szokásaink iránt.

Három nemzet osztakozott a vadon e roppant birodalmán: az algonkin, a legrégebb és legtekintélyesebb, mely azonban hatalma által gyűlöletet ébresztvén maga iránt, kénytelen volt a többiek egyesült fegyvereinek meghódolni; a huronn, a francziák szövetségese, és az irokez, ellenségök.

E néptörzsek nem kóboroltak; állandó lakhelyekkel és rendezett kormányzattal bírtak. Magunknak is volt alkalmunk az Új-Világ indiánai között a művelt nemzetek minden kormányformáit észlelni. Így pl. a natchezek, Louisianában, a kényuralmat tüntetik föl eredeti állapotában; a floridai kreecek az egyeduralmat; és az irokezek Kanadában a köztársasági kormányformát.

Ez utóbbiak és a huronnok olyanok mint a spártaiak és athéneiek lehettek vad állapotukban: a huronnok szellemesek, víg kedélyűek, könnyelműek, gyakran ravaszok, vitézek, ékesszólók, az asszonyok által kormányoztatnak, a szerencse napjaiban elbizakodottak, a balsorsban kislelkűek, több bennök a hazafias büszkeség, mint a honszeretet. Az irokezek, a vének által kormányzott kerületekre vannak osztva, nagyravágyók, politikusok, hallgatagok, szigoruak, uralomvágytól gyötörtek, fogékonyak a legnagyobb bűnök és legnagyobb erények iránt; elvök: mindent a hazáért; a legkegyetlenebb és legrettenthetetlenebb emberek.

A mint a francziák és angolok e partokon megjelentek, a huronnok, mintegy természetes ösztönzettől indítatva, az előbbiekhöz csatlakoztak; az irokezek pedig az utóbbiakhoz a nélkül, hogy szerették volna őket: csak arra használták fel az angolokat, hogy fegyvereket szerezzenek tőlök. Midőn új szövetségeseik túlhatalmasok lettek, azonnal ott hagyták őket; de ha a francziák győztek, ismét egyesültek velök. Így látjuk, hogy a vadak egy kis csordája mint zsákmányolja ki a maga érdekében két hatalmas, művelt nemzet ellenségeskedését, mint iparkodik egyiket a másik által tönkre tenni, mint áll nem egyszer azon a ponton, hogy célját érje s ura és szabadítója legyen az Új-Világ ezen részének.

Ilyenek voltak a népcsaládok, melyeket hittérítőink a vallás által velünk kibékíteni vállalkoztak. Hogy Franciaország Amerikában, a Meschacebé partjain innen, hatalmát mindinkább terjedni látta; hogy annyi ideig megtarthatta Kanadát az egyesült angolok és irokezek ellen, azt csaknem kizárólag a jezsuitáknak köszöni. Ők voltak azok, kik a gyarmatokat bölcsőjökben megmentették az által, hogy elébök bástya gyanánt egy keresztény irokezektől és huronnoktól lakott községet építettek, hogy az indiánok egyetemes szövetezését meggátolták, hogy a béketárgyalásokat közvetítették; gyakran egyedül, minden védelem nélkül kitévén magokat az irokezek bosszujának, hogy az angolok terveit megsemmisítsék. Új-Angolország kormányzói nem szűnnek meg hivatalos jelentéseikben hittérítőinket úgy festeni, mint a legveszedelmesebb ellenségeket. „Mindennütt utjában állanak — írják — a nagybritániai kormány törekvéseinek, felfödözik titkait és elvonják tőlünk a vadak szívét és fegyvereit.“

Kanada rossz közigazgatása, a parancsnokok okatlan rendszabályai, a szűkkeblű és elnyomó politika gyakran több akadályt gördített a jezsuiták üdvös törekvései elé, mint maga az ellenség. Ha a gyarmatok jólétének leginkább megfelelő terveket terjesztettek

elő, dicsérték buzgalmukért, de éppen ellenkezőleg jártak el. Ha az ügyek elmérgesedtek, ugyanazon emberekhez folyamodtak, kiket előbb oly kicsinylőleg mellőztek. A legkényesebb tárgyalások vezetésével mindig őket bízták meg a nélkül, hogy valaha méltányolták volna a veszélyeket, melyeknek a jó atyákat kitevék: erre nézve számos, figyelemre méltó példát szolgáltat Új-Franciaország története.

Háború ütött ki a francziák és irokezek között: ez utóbbiak határozott előnyben voltak, s a vidék lakóit gyilkolva és felfalva, egész Québek falai alá nyomultak. Ekkor Lamberville atya volt az irokezek közt hittérítő. Habár minden pillanatban ki volt téve a veszélynek, hogy a győzők által elevenen megégettetik, még sem akart távozni, remélve, hogy sikerülni fog őket békésebb hajlamokra birni és a gyarmat maradványait megmenteni; a vének szerették és védelmökbe vették a katonák ellen.

E közben levelet kap a kanadai kormányzótól, melyben ez arra kéri, bírná rá a vadakat, hogy a békekötés fölött értekezendők, követeket küldjenek a Katarokouy erősségbe. A hittérítő a vénekhez siet s rábeszélései és könyörgései által kieszközli, hogy az ajánlat elfogadtassék s a főnökök kebeléből követség menesztessék. Ezeket, midőn a kitűzött helyen megjelentek, letartóztatták és bilincsekbe vevén, Franciaországba, gályarabságra hurczolták.

Lamberville atya a parancsnok titkos szándékáról mit sem tudván, oly jóhiszeműleg járt el, hogy tovább is a vadak között maradt. A történetekről értesülvén, azt hívé, el van veszve. A vének magok elé idézték; tanácsba gyűlve, szigorú arczzal, fenyegető vonásokkal fogadják. Egy közülök előadja a kormányzó árulását. azután hozzá teszi:

„Senki nem vonhatja kétségbe, hogy teljes jogunk van téged ellenség gyanánt tekinteni; de erre mi nem vagyunk képesek magunkat elhatározni. Sokkal jobban ismerünk, hogysen meggyőződve ne volnánk, hogy

szivednek semmi része sincs az árulásban, melyet nekünk okoztál, s mi nem tudunk elég igazságtalanok lenni, hogy téged oly bűn miatt büntessünk, melyben egészen ártatlannak hiszünk s melyet te minden bizonynyal épp úgy kárhoztatsz, mint mi . . . Mindazáltal nem volna okszerű, hogy tovább is köztünk maradj, mert talán nem mindenki szolgáltatna neked olyan igazságot, mint mi; és ha egyszer az ifjuság diadaléneke fölhangzanék, ez nem látna benned mást, mint árulót, ki főnökeinket a legkegyetlenebb és legmegalázóbb rabszolgaságra juttatád; nem hallgatna csak bosszúvágyára, melytől képtelenek volnánk téged tovább is megvédeni.“

E szavak után kényszeríték a hittérítőt, hogy azonnal utazzék el, és vezetőket adtak mellé, kik őt mellékutakon egész a határig kikisérték. XIV. Lajos rögtön szabadon bocsájtatá az indiáuoakat, a mint nemtelen latartóztatásukról értesült. A főnök, ki Lambervillehez a főnebbi beszédet intézé, nem sokára ezután megtért és Québekbe vonult. Az atya szabadonbocsájtatása alkalmával tanusított magaviselete első gyümölcse volt a kereszténység hatásainak, melynek magvai szivében már gyökeret vertek.

De minő férfiak voltak még a Brébeufök, Lallemantok és Joguesek, kik vérökkel öntözék Új-Franciaország terméketlen barázdáit! Magam is találkoztam egy ilyen apostollal az amerikai rengetegek közepett. Egy reggel lassu léptekkel haladok az erdőkben, midőn hirtelen megpillantok egy magas termetü aggastyánt. hófehér szakállal, bokáig érő köntösben, ki botjára nehezelve és egy könyvből figyelmesen olvasva felém tartott. Egész alakját megvilágítá a hajnal sugara, mely a fák lombjai között áttörvén, reá esett: az ember azt hitte, hogy Thermosirist látja Felső Egyptom pusztáiban a Muzsák berkeiből előlépni. Louisiani hittérítő volt, Új-Orleansból jött és Illinoisba tartott, hol egy kis, francziák és keresztény vadakból álló nyáj gondozása várt reá. Több napig utaztunk

együtt. Akárminő korán keltem, az öreget már ébren, breviariumát olvasva és az erdőben sétálva találtam. Ez a szent ember nagyon sokat szenvedett; elbeszélte nekem életének viszontagságait, melyekről minden keserűség és, a mi csodálatosabb, minden gyönyör nélkül, de mindig vidáman szólott: soha nem láttam nyugodtabb mosolyt, mint az övé. Kedvesen és gyakran idézte Virgil, sőt Homér verseit is, melyeket a szemeink előtt folyton váltakozó szebbnél szebb jelenetekre vagy a bennünket elfoglaló gondolatokra alkalmazott. Nekem úgy tetszett, hogy ez az ember az ismeretek minden nemében otthonos, melyeket azonban evangéliumi egyszerűsége alatt sejtetni is alig engedett, mint elődei, az apostolok, kik mindent tudván, egészen tudatlanoknak látszottak. Egy nap szóba jött közöttünk a francia forradalom, s oly édesen esett a legcsendesebb helyeken beszélni az emberek nyugtalanságairól. Egy völgyben üldögéltünk egy folyam partján, melynek nevét sem tudtuk s mely ki tudja hány század óta öntözé habjaival ez ismeretlen vidéket: e megjegyzést én tettem az öregnek, ki egészen elérzékenyült; könnyek jöttek szemeibe ezen ismeretlen s a vadonban senkitől nem látott jótéteményeknek szentelt élet láttára.

Charlevoix így írja le a kanadai hittérítők egyikét:

„Dániel atya sokkal közelebb volt Québechez, hogysen be ne tért volna, mielőtt térítői útjára indult... A kikötőbe, három vagy négy vad társaságában, egy csolnokon érkezett, kezében evezővel, erejében kimerülve; elsoványult testét egy rothadozó ing és egy papi öltöny foszlányai boríták, de arcza megelégedéstől és boldogságtól sugárzott; vonásai és társalgása kedvet adtak megosztani azon keresztiek gyönyöreit, melyekkel az Ur anyji kenetességét kötött össze.“

Ime azon örömek és könnyek, melyeket Jézus Krisztus a választottaknak ígért.

De halljuk tovább Új-Franciaország történelmét:

„Nem képzelhető valami apostolibb, mint ezen férfiak (a huronnok közt levő hittérítők) élete, melynek minden egyes percét valamely hős tett, megtérések, vagy szenvedések jelölik; e szenvedéseket ők valódi kárpótlás gyanánt tekintették, valahányszor fáradásuk nem eredményezé a kívánt sikert, melylyel magoknak előlegesen bízogtek. Ha útban nem voltak, reggeli négy órától nyolczig rendszeren zárkózva maradtak: ez volt az ima ideje, az egyedüli szabad idő, melyet ájtatossági gyakorlatokra fordíthattak. Nyolcz órakor mindenki oda ment, hova kötelessége hívá: némelyek a betegeket látogatták meg; mások a mezőn elszéledvén, a földművesekhez csatlakoztak, ismét mások a pásztor nélkül maradt szomszéd községeket keresték föl. E munkafelosztásnak sok jó eredménye volt, első sorban pedig az, hogy igen kevés, talán egy gyermek sem halt meg keresztség nélkül; sőt még a felnőttek is, kik egészséges korukban nem akartak az egyházba fölvétetni, mihelyt betegek lettek, megadták magokat; nem állhattak ellen orvosaik munkás és kitartó szeretetének.“

Ha e leírást *Telemaque*-ban olvasnók, kifogyhatatlanok volnánk az előadás egyszerű és megható hangjának dicsőítésében, elragadtatva magasztalnók a költő képzelődését; és midőn ugyanazon alakban az igazság áll elénk, érzéketlenek maradunk.

De ezek még a legcsekélyebb fáradaimk valának ezen evangeliumi férfiak részéről; majd évekig tartó vadászataikban követték a vadakat, mialatt gyakran annyira jutottak, hogy egyéb táplálék hiányában rubáikat ették meg, majd kitették magokat az indiánok szeszélyeinek, kik, mint a gyermekek, soha nem tudnak ellenállni képzelődésök és vágyaik indulatainak. De a hittérítők mind e fáradaimkért gazdagon megjutalmazva érezték magokat, ha hosszas szenvedéseik alatt egy lelket megnyertek az Istennek, egy gyermeknek megnyiták az eget, egy beteg fájdalmain enyhítettek, vagy egy szerencsétlen könyeit letörölték.

Már fönebb láttuk, hogy a hazának nem voltak hi-
vebb polgárai mint ők; azon dicsőségért, hogy fran-
cziák lehettek, gyakran üldöztetésekkel, sőt halállal
lakoltak: a vadak azon rettenthetetlenségről ismertek
rájuk, hogy *québeci fehér bőrűek*, melylyel a legborzasz-
több kínzásokat is kiállották.

Az ég erényeik által megindítatván, beléegyezett,
hogy elnyerjék az óhajtott pálmát, mely őket az első
apostolokkal egy rangba helyezé. A huronn községet,
hol Dániel atya hittérítösködött, 1648. július 4. reggel
megtámadták az írökezek; a fiatal harczosok távol
voltak. A jezsuita éppen misét mondott hitujonczai
számára. Csak annyi ideje volt, hogy a consecratiot
bevégezze és oda siessen, honnan a kiáltás hangzott.
Szivrázó jelenet tárult fel szemei, előtt: haldokló nők,
gyermekes és aggastyánok feküdtek egymás mellett ha-
lomra ölve. A ki még élt, lábaihoz borult a kereszt-
ségért könyörögve. Az atya egy fátyolt vízbe mártván,
megrázá a térdelő tömeg fölött, s így mennyei életet
adott azoknak, kiket nem menthetett meg a földi ha-
láltól. Ekkor eszébe jut, hogy a kunyhókban néhány
betege van, kik még nem vették föl a kereszténység
bélyegét; rögtön oda siet, a megváltottak közé avatja
őket, visszatér a kápolnába, elrejtí a szent edényeket,
általános feloldozást ad a huronnoknak, kik az oltárhoz
menekültek, kényszeríti őket, hogy fussanak, s erre
időt adandó, az ellenség elébe megy, A pap láttára,
ki egy maga fegyvertelenül közeledett a tábor felé, a
meglepett barbárok megállanak s néhány lépést hát-
ráltnak; nem mervén a szenthez közeledni, távolról
lődözék nyilaikkal. „Egész teste el volt már borítva,
— mondja Charlevoix — és még mindig csodálatos nyo-
matékkal szólott, majd Istenhez, felajánlván vérét a nyáj-
ért, majd hóhéraihoz, kiket az ég haragjával fenyegetett,
egszersmind biztosítván őket, hogy az Úr mindig hajlandó
őket kegyelmébe fogadni, ha irgalmasságához folyamod-
nak.“ Meghalt és megmenté hitujonczainak egy részét,
maga körül öszpontosítván az írökezek támadásait.

Hasonló hősiességet tanúsított Garnier atya egy másik községben: ő még egészen fiatal volt s csak kevéssel előbb bontakozott ki könyező családjá karjai közül, hogy Kanada erdeiben lelkeket szabadítson. A csatatéren két golyó által találtatva, eszméletlenül rogyott össze; egy irokez holtnak hívén, megfosztá ruháitól. Kevéssel ezután az atya aléltságából magához tér; fölemeli fejét és bizonyos távolban meglát egy huronnt, ki utolsó sóhaját lehelé ki. Az apóstol összeszedi erejét s az új megtérthez akar menni, hogy feloldozza; vonszolja magát, elesik; egy barbár észreveszi, oda fut és két baltacsapással kihatja beleit. „Meghalt — mondja Charlevoix — a felebaráti szeretet gyakorlatában, vagy inkább annak kebelén.“

Végre Brébeuf atya, a hason nevü költő nagybátyja, a legborzasztóbb kínszások között égettetett meg, minőknek csak az irokezek foglyaikat alá szokták vetni. „Ezen atya, kiben husz év fáradalmi könnyen elfojthattak minden természetes érzelmet, egy minden kritikán fölül álló, erőslelkü jellem. egy megtestesült erény. mely a kegyetlen halál folyton fenyegető képének szemléletével táplálkozván, annyira megedződött, hogy a vértanúság volt legforróbb vágya, melynek teljesüléséről különben több alkalommal nyert isteni kijelentés által biztosítatván, mosolylyal fogadta a fenyegetéseket úgy, mint a gyötrelmeket; de a szemei előtt szivtelenül elkinzott hitújjonczainak láttára nagy keserűség fogta el szivét s megzavarta örömét, melyet legszebb reményének teljesülése fölött érzett . . .

„Az irokezek nagyon jól tudták, mit okoznak ezen eljárással annak az embernek, ki megfosztá őket az élvezettől, hogy csak egy perczre is gyöngének mutassa magát; és mintha féltek volna, nehogy rettenthetetlenségét másokkal is közölje, csakhamar elkülönzék a foglyok csapatától, egyedül léptették föl a vérpadra, s annyira dühöngtek ellene, mintha a bosszú és kétségbeesés örülete szállotta volna meg az egész tömege.“

„Mindez azonban nem akadályozá az Isten szolgáját, hogy erőteljes hangon beszédet ne tartson majd a hurokhoz, kik ugyan már többé nem láthaták, de szavait megérthették, majd Lóhéraihoz, kiket az ég haragjával fenyegetett, ha meg nem szűnnek üldözni az igaz Isten imádóit. Ez a bátorság meglepé a barbárokat; hallgatást parancsoltak neki, de célt nem érven, levágták alsó ajkát és orra végét, egész testét pedig izzó üszökkel égeék, stb.“

Brébeuf atya mellett egy másik hittérítőt is kinpadra vontak, névszerint Lallemant atyát, ki evangéliumi pályájának csak kezdetén volt. A fájdalom néha önkénytelen kiáltásokat csikart ki kebléből; erőt kért az agg apostoltól, ki nem levén képes szólni, kedves főhajtásokkal buzdítá, s hogy bátorságot öntsön az ifjú vértanuba, megcsonkított ajkaival gyöngéden rámosolygott; a két máglya füstje együtt emelkedett az ég felé és elszomorítá, majd öröme ragadá az angyalokat. Brébeuf atya nyakába izzó vashorgokat akasztottak, és testéből husdarabokat szaggatván ki, azokat szemei előtt felfalták, gúnyosan jegyezvén meg, hogy a francziák husa kitünő. — „Te azt állítád, — kiálták a barbárok — hogy minél többet szenved valaki a földön, annál boldogabb lesz az égben; mi tehát csak barátságot teszünk veled, midőn gyötrelmeidet fokozzuk.“

Midőn Párisban a papok sziveit szuronyok hegyére tűzve körülhordozák, így énekeltek: *Ah! nem is ünnep, ha a szív nem vesz benne részt!*

Végre, miután Brébeuf atya még sok egyéb hajmeresztő kinokon is átesett, melyeket leírni is borzadunk, kilehelte szellemét, és lelke átröpült Annak honába, ki meggyógyítja szolgálóinak minden sebeit.

1649-et irtak, mikor ezek Kanadában történtek, vagyis ugyanakkor, midőn Franciaország, dicsősége tetőpontján, XIV. Lajos ünnepélyein vigadott. Tehát minden diadalmaskodott: a hittérítő és a katona,

Azok a kik előtt egy pap csak gyűlölet és nevetés tárgyá, ujjongani fognak a hitvallók e szörnyü

gyötrelmei fölött. Az okosak, a bölcsesség és mérséklet szellemével, azt fogják mondani, hogy mindent összevéve, a hittérítők fanatismusuk áldozatai valának; s büszke részvétellel azt kérdik, *hogy tulajdonképpen mit akartak a barátok Amerika rengetegeiben?* Kénytelenek vagyunk megvallani, hogy nem volt céljok valami tudományos terv alapján bölcsészeti felfödözéseket tenni; ők csupán mesteröknek engedelmeskedtek, ki mondá; „Menjetek és tanítsatok,” *Docete omnes gentes*: ezen parancsolat értelmében, szívök határtalan egyszerűségében elhagyák a hazaföld gyönyöreit, hogy kinyilatkoztassák a barbárnak, a mit magok soha nem láttak... Mit? A világ szerint — semmit, vagy csaknem semmit: *Isten létét és a lélek halhatatlanságát!* — Tanítsatok minden nemzetet. DOCETE OMNES GENTES!

XI. FEJEZET.

Z á r s z ó a h i t k ü l d é r s é g e k r ő l.

Ime rámutattunk azon utakra, melyeken a különböző hittérítők jártak; ezek: az egyszerűség útja, a tudomány útja, a törvényhozás útja és a hősiesség útja. Nekünk ugy tetszik, hogy méltán büszke lehet Európa, különösen pedig Franciaország, mely legtöbb hittérítőt adott, hogy kebeléből évenként férfiak váltak ki, kik a művészetek, törvények, humanitas és bátorság csodáival tündököltek a világ mind a négy részén. Innen az a magasztos eszme, melylyel az idegenek nemzetünk és azon Isten iránt viseltettek, kit ott imádnak. A legávolabb eső népek összeköttetésbe akartak velünk lépni; Nyugat vadjainak követe Kelet népeinek követével találkozott udvarunkban. Nem akarunk prófétai lélekkel dicsekedni, de az bizonyos, és a tapasztalás is igazolja, hogy a távoli országokkal folytatott tudós levelezések, az akademia szerelvényei és terveivel együtt, soha nem fognak annyi eredményt felmutatni, mint egy zárdájából meztláb elindult szegény barát olvasója és breviariumával felmutatott.

ÖTÖDIK KÖNYV.

KATONA - SZERZETES - RENDEK VAGY LOVAGOK.

I. FEJEZET.

Máltai lovagok.

Az újabb századokban nincs egyetlen egy szép emlék, egyetlen egy szép intézmény sem, mit a kereszténység magáénak ne mondhatna. Történelmünk egyetlen költői korszaka, a lovagkor, is az övé; az igaz vallás kizárólagos érdeme, hogy közöttünk a tündérek és igézések korát teremtette. Saint-Palaye, úgy látszik, meg akarja különböztetni a katona-lovagrendeket a szerzetes-lovagrendektől; pedig ellenkezőleg, minden oda mutat, hogy a kettő egy. Szerinte az előbbieket alapítása a XI. századnál feljebb nem vihető: de hát nem ez-e a kereszties hadak kora, mely az ispotályosok, templomosok és német lovagok rendét alapítá? A hátaozott törvény, mely a rendet a hit védelmére kötelezi, szertartásaik hasonlatossága az egyház szentségeinek szertartásaival, böjtjeik, mosakodásaik, bűnbánati ájtatosságaik, könyörgéseik, szerzetes-fogadalmaik eléggé mutatják, hogy valamennyi lovagrendnek ugyanegy vallási eredete van. Végre a nőtlenség fogadalma, melynek célja volt lényeges különbséget tenni a szűz hősök és azon harczosok között, kik csak a szerelemről tudnak beszélni, nem mellettünk bizonyít-e? Mert e fogadalom nem volt általánosan, minden lovagrendre nézve

kötelező. A sz. Jakabról nevezett, kardhordó-lovagok nősülhettek; a máltai rendben pedig csak azoknak kellett a családi élet örömeiről lemondani, kik a rend méltóságaiban vagy javadalmaiban részt akartak venni.

Giustiniani apát vagy Hélyot testvér biztosabb, habár nem oly kedves tanubizonyosága szerint harmincz katona-szerzetes-rend volt: kilencz sz. Vazul, tizennégy sz. Ágoston és hét sz. Benedek szabályai alatt. Mi csak a nevezetesebbekről akarunk szólni, milyenek az ispotályosok, vagy máltai rend Keleten, a német lovagok Nyugaton és Északon, végre a calavatrai lovagok (ide számítva az alcantari és sz. Jakab-lovagokat is) Európa közepén.

Ha a történészeknek föltétlen hitelt adhatunk, ezen kívül még huszonnyolcz lovagrend volt, melyek azonban nem állván bizonyos szabályok alatt, inkább csak vallásos testvérületek gyanánt tekintetnek; ilyenek: az oroszlan-, telő-hold-, sárkány-, fehér-sas-, lilium-, aranyvas-lovagok, és a fáklya-lovagnők, kik a Rolandok, Rogerk, Renaudok, Klorindák, Bradamantok történetét és a Kerek-asztal csodáit juttatják eszünkbe.

Néhány amalfi kereskedő, Nápolyban, engedélyt nyert Romensor, egyptomi Kalifától, Jeruzsalembe egy latin templomot építeni; ehhez ragasztottak egy ispotályt a betegek, idegenek és zarándokok ellátására és gondozására. Az intézet élén a provencei Gérard állott. Megkezdődtek a keresztes háborúk; Bouillon Godefréd Jeruzsálembe jött és fekvő birtokokat ajándékozott az új *ispotályosoknak*. Gérard után Roger, Roger után Raymond-Dupuy következett. Dupuy nagymester czimet vett föl és felosztá az ispotályosokat *lovagokra*, kiknek feladata volt a zarándokokat védeni és a hitetlenek ellen harczolni; *káplánokra*, kik az oltár szolgálatára voltak szentelve, és *szolgálattevő testvérekre*, kik szükség esetén szintén fegyvert fogtak.

Itália, Spanyol-, Franczia-, Angol-, Német- és Görögország, melyek felváltva vagy együtt kötöttek ki a syriai partokon, a vitéz ispotályosok által támogattat-

tak. De a hősiesség nem mérkőzhetik a szerencsével. Saladin visszafoglalja Jeruzsálemet, és nem sokára a keresztések kezében egész Palaestinából nem marad egyéb kikötő, mint Acre vagyis Ptolemaïs. Itt laktak együtt Jeruzsálem és Cyprus, Nápoly, Sicilia és Örményország királya, Antiochia fejedelme, Jaffa grófja, Jeruzsálem pátriárája, a sz. Sir lovagjai, a pápai követ, a tripolisi gróf, a galileai herceg, a templomosok, ispotályosok, a német lovagok, a sz. Lázár-rend lovagjai, a velenceiek, genuaiak, pisaiak, florencziek, a tarenti és athéni hercegek. Mind e fejedelmek-, népek- és rendeknek megvolt a magok külön álló negyede, hol egymástól egészen függetlenül éltek: „Ugy, — mondja Fleury — hogy ötvennyolcz törvényszék volt, melyek valamennyien halálos ítéletet hozhattak.“

Ennyi különböző ember, erkölcs és érdek között csakhamar egyenetlenségek keletkeztek. Anjou Károly és III. Hugo, cyprusi király, mindkettő jeruzsálemi trónkövetelő, még növelé a zavart. A belháborut Melec-Messor szultán felhasználván, egy hatalmas sereggel előrenyomul oly szándékkal, hogy a keresztéseket ez utolsó menhelyökből is kiszorítja. Egyptom felé tartván, egyik emirje által megmérgeztetett; de mielőtt lelkét kiadta, megesketteté fiát, hogy apjának hamvait el nem temetteti mindaddig, mig Ptolemaïst be nem vette.

Melec-Seraph atyja végakarátát teljesíté: Acret megszállotta és 1291. május 18. rohammal bevette. Ekkor történt, hogy a szerzetesnők, a keresztény szüzesség rettentő példáiként, megcsonkíták arcukat; a hitetlenek ily állapotban találván őket, eliszonyodtak és valamennyit lemészárolták.

Ptolemaïs eleste után az ispotályosok Cyprus szigetére vonultak; itt laktak tizennyolcz évig. Rhodus, Andronikus keleti császár ellen fellázadván, segélyül falai közé fogadta a saracénokat. Andronikus Villaretnek, az ispotályosok nagymesterének, oda ígéré a sziget birtokát, ha azt kiragadja a mahomedánok hatalma alól. A lovagok juhbőrbe öltözöttek és sűrű ködtől födöztetve,

egy nyáj közepett, négykézláb a városba hatolnak, egy kaput elfoglalnak, az őrséget megfojtják és a keresztény sereg többi részét is beeresztik a kapukon.

Négy ízben kísérlették meg a törökök Rhodus szigetét a lovagoktól visszafoglalni, négy ízben verettek vissza. A harmadik erőlködés alkalmával a város öt évig volt megszállva, és a negyedikben Mahomed oly borzasztó öblü ágyúkkal lövette a falakat, minőket még Európa soha sem látott.

Alig menekültek meg a lovagok az ottomán hatalom nyugtalanításaitól, midőn csakhamar annak védnökeivé lettek. Zizimus herceg, II. Mahomed fia, ki csak imént bombáztatá Rhodus erődítményeit, segélyül hívta a lovagokat testvére, Bajazet, ellen, ki őt örökségétől megfosztá. Bajazet félvén a polgárháboru iszonyatoságait, békét kötött a renddel, s a Zizimusnak adandó nyugdíj fejében, évenkinti adó fizetésére kötelezte magát. S így történt, hogy, a szerencsének az életben oly gyakori szeszélye következtében, a törökök rettegett császársa adófizetője lett néhány keresztény ispotályosnak.

Végre Ádámszigeti Villiers nagymester alatt Solimán elfoglalta a szigetet, miután százezer embere a falak alatt lelte halálát. A lovagok most Maltába vonultak, melyet V. Károly engedett át nekik. A törökök itt is megtámadták, de az ispotályosok vitézsége győzött, s ez idő óta a sziget békés birtokában maradtak, s ma is attól nyerik nevüket.

II. FEJEZET.

N é m e t l o v a g o k .

Európa északi részén a szerzetes-lovag-rend veté meg azon államok alapjait, melyek később hatalmas birodalmakká lettek.

A német lovagrend, Ptolemaïsnak a keresztények által történt első megszállása alatt, 1190. keletkezett. Idő folytán Massovia és Polonia hercege segélyül hívá

őket a poroszok berohanásai ellen. Ezek barbár népválnak, kik időről-időre elhagyván erdeiket, pusztítva barangolták be a szomszéd vidékeket. Culm tartományt kietlen vadonná tevék, s a Visztula mentén, az egyetlen Plozko kivételével, minden várat leromboltak. A német lovagok fokozatosan belebb-belebb hatolva a poroszok erdeibe, ott erődítményeket építettek. A varmiak, barthok, natangok egymás után meghódoltak, s a hajózás az Északi-tengeren biztosítva lett.

A kardhordó-rend lovagjai, kik az északi tartományok meghódoltatását tüzték ki feladatokul, a német lovagokhoz csatlakozván, ezeket valódi királyi hatalommá tevék. De az új hatalom fejlődésében hosszabb ideig fel lett tartóztatva az által, hogy a lovagok és Livonia püspökei egymás közt meghasonlottak; végre egész Észak-Európa meghódítottván, Albert, brandenburgi örgróf, Luther tanát elfogadta, a lovagokat elüzte és egész Poroszországnak urává lett, mely aztán Poroszhercegség nevet vett föl. Az új hercegség 1701. Nagy Frigyes nagyapja alatt, királysággá emeltetett. A rend maradványai Németországban máig is fenállanak.

III. FEJEZET.

A calavatrai és a sz. Jakabról nevezett kardhordó-lovagok Spanyolországban.

A lovagrend ugyanazon eredményt mutatá fel Európa közepén, a mit e világrész két véghatárán láttunk.

1147 körül Vitéz Alfonz, Castilia királya, elfoglalja a móroktól Calavatrát, Andalusiában. Nyolcz évvel később Alfonz utódja, Don Sancho alatt a mórok készületeket tesznek az elvesztett terület visszafoglalására. Don Sancho e szándékról értesülván, megijed és közhirrre teszi, hogy Calavatrát annak adja, a ki meg tudja védelmezni; senki nem mert jelentkezni, csak egy cistercita, Didák Vilasqués, és apátja, Raymond. Ezek a

parasztokkal és a Fitero zárdájokhoz tartozó családokkal megszállják a területet, fölfegyverzik a megtért testvéreket és megerősítik a fenyegetett várost. A mórok ez előkészületekről értesülvén, szándékukról lemondanak, a terület Raymond birtokában marad, és a testvérek lovagokká levén, *calavatra* nevet vettek föl.

Az új lovagok később számos győzelmet arattak a valenciai és jaëni mórok fölött: Favera, Maella, Macalon, Valdetormo, La Fresueda, Valderobbes, Calenda, Aqua-Viva, Ozipa, egyenként kezeikbe estek. De a rend helyrehozhatatlan veszteséget szenvedett az alarcosi ütközetben, melyet az afrikai mórok 1195. Castilia királya ellen nyertek. A calavatrai lovagok csaknem mindnyájan elestek az alcantari és szent Jakab-lovagokkal együtt.

Ez utóbbiak fölött nem akarunk részletekbe ereszkedni, habár igen megható dolgokat tudnánk elmondani. Ők szinte a mórok hatalmának megtörését s az utazóknak a hitetlenek megtámadásai ellen való védelmét tüzték ki nemes feladatukul.

Elég egy tekintetet vetni azon korszak történelmére, melyben az egyházi lovagrendek alapítottak, hogy belássuk, mily megbecsülhetetlen szolgálatot tettek a társadalomnak. A máltai rend, Keleten, biztosítja a kereskedelmet és fejlődni kezdő hajózást, s több mint egy századon keresztül egyetlen védőfala volt Itáliának a törökök berohanásai ellen; a német rend, Északon, meghódítván a Balti-tenger partjain barangoló népeket, utját vágta azon borzasztó népáramlatoknak, melyek Európát annyiszor sivataggá tévék, időt adott a civilizatio kifejlődésére, és azon új fegyvernemek tökéletesítésére, melyek mindenkorra biztonságba helyeztek bennünket az Alarikok és Atilák dúlásai ellen.

E föltevés éppen nem fog alaptalannak föltűnni, ha tudjuk, hogy a normannok kalandozásai csak a tizedik század vége felé szüntek meg, s hogy a német lovagok, midőn Északon letelepedtek, roppant számu barbár népcsaládokat találtak, melyek körülöttük folyton

ide-oda hullámozottak. A törökök keletről, a livoniaiak, poroszok, pomeraniabeliek északról és nyugatról megindulván, a sebeiből csak alig lábadozó Európában ismételték volna a hunok és góthok kegyetlenségeit.

Azonkívül a német lovagok kettős szolgálatot tettek az emberiségnek; mert a vadakat megszelidítvén, földművelésre és a társadalmi élet elfogadására kényszeríték. Chrisburg, Bartenstein, Weisenburg, Wesel, Bromberg, Thorn, a legtöbb porosz, curlandi és semigali város ezen egyházi lovagrend által alapított; s míg egy részről joggal dicsekedhetnek, hogy Francia- és Angolország népei mai fennállásukat nekik köszönik, addig más részről büszkék lehetnek, hogy Németország északi részének civilisatioja az ő érdemök.

De volt még egy más, s talán a törököknél és poroszoknál sokkal veszélyesebb, mert Európa bensejében élő ellen, a mórok. Ezek nem egyszer már azon a ponton állottak, hogy a kereszténységet végképp elnyomják. E nép erkölceiben ugyan sokkal több finomság volt, mint egyéb barbárokéban, de minthogy vallása megengedte a többnejűséget és rabszolgaságot, minthogy véralkatára nézve zsarnok és féltékeny volt a legnagyobb mérvben, joggal állíthatjuk, hogy legyőzhetetlen akadálya lett volna az emberiség boldogságának és fölvilágosodásának.

Tehát a spanyol lovagrendek, megtörvén a hitetlenek hatalmát, épp úgy, mint a német és a jeruzsálemi sz. János rend lovagjai, kiszámíthatatlan szerencsétlenségtől menték meg a polgárisodást. A keresztény lovagok helyettesíték Európában a zsoldos csapatokat, s egy neme voltak a rendes katonaságnak, mely mindig ott termett, hol legégetőbb volt a veszély. A királyok és bárók, néhány hónapi szolgálat után kénytelenek lévén hűbéreseiket elbocsájtani, sokszor egészen készületlenül lepettek meg a barbárok által: a mire az idők szelleme és a tapasztalás rá nem tudott jöni, létesíté a vallás: egyesíté az embereket, kik megesküdtek az Isten nevére, hogy véroket ontják hazájok-

ért: az utak biztosakká lettek, a tartományok kitisztultak a folyton barangoló rabló-csapatóktól, és a kül-ellenség, dulásai közben, gátra talált.

Rossz néven veszik a lovagoknak, hogy a hitetleneket saját tüzhelyeiken is felzaklaták. De nem akarják észre venni, hogy végre is ez nem volt egyéb, mint igazságos megtorlás azon népek ellen, melyek már előbb tényleges ellenségei voltak a keresztényeknek: a mórok, kiket Martel Károly kiirtott, igazolják a kereszteshadakat. Valjon a Korán tanítványai békén maradtak-e Arábia pusztáiban s nem hozták-e törvényöket és fegyvereiket egész Delhi falai- és Bécs tornyai alá? Vagy tán be kellett volna vární, míg e vadállatok egész Európát előzőnlík? és mert a vallás zászlója alatt mentek ellenök, a vállalat sem igazságos, sem szükséges nem volt! Minden jó volt: Teutates, Odin, Allah, csak Jézus Krisztus nem.

IV. FEJEZET.

A lovagrendek élete és erkölcsi.

Azon tárgyakat, melyek legjobban szólnak a képzelődéshez, nem mindig legkönnyebb ecsetelni, akár azért, mert összeségökben van valami határozatlanság, mely vonzóbb, mint magok a leírások, melyeket rólok adhatunk, akár azért, mert az olvasó lelke mindig az állatok festett képek keretén kívül, messze csapong. Maga ez a szó, *lovagrend*, maga egy híres *lovag* neve valóságos csoda, mit a legérdekesebb részletezések sem képesek fölülmulni; ebben minden befoglaltatik. Ariosto meséitől egész a valódi leventék hőstetteiig, Alcina és Armida palotájától Coeuvres és Anet tornyaiig.

Lehetetlen, még történelmileg is lehetetlen a lovagokról szólnunk a nélkül, hogy a troubadourokra ne hivatkozzunk, kik viselt dolgaikat lantjaikra vették; épp úgy, mint a régi hősökrol szólván, Homér tekintélyére kell támaszkodnunk: ez oly igazság, mit a legszigorubb ítések is elismertek. De ekkor meg könnyen úgy tűn-

hetünk föl, mintha csak költött dolgokat adnánk elő. Annyira megszoktuk a meddő igazságot, hogy mihelyt valamin nem látjuk a ridegséget, hazugságnak tartjuk: hasonlóan a sark jégsivatagain élő népfajokhoz, többre becsüljük sivár pusztáinkat azon virányoknál, hol

A puha, vidor és kedves föld
Önmagához hasonlókat szül.¹⁾

A lovag neveltetése hét éves korában kezdődött. Du Guesclin, már mint gyermek, atyja várkastélyának előcsarnokában ütközeteket játszott, rohamra vezényelt. Látták őt az erdőkön végig nyargalni, a szelek ellen küzdeni, széles árkokat ugrálni, tölgy- és szilfákat mászni: szóval Bretagne földén már föltűnt a hős, kinek Franciaországot meg kelle mentenie.

Nemsokára nemes apród, vagy nemes ifju (damoiseau) lett valamelyik báró várkastélyában. Itt vette az első leczkéket a hűségről, melyet Isten és a nők iránt szentül meg kelle őriznie. Az ifju apród és a várur leánya között gyakran már ekkor keletkezett azon tartós gyöngédség, melyet később a vitézség csodáinak kellett halhatatlanná tenni. A hatalmas goth épületek, az ős erdők, a messze terjedő magános tavak regényes képe csak növelé azon szenvedélyeket, melyeket semmi nem volt képes kioltani, s melyek a sors és megbűvölés egy neme gyanánt szerepeltek az ifju életében.

Szerelem által bátorságra ösztönöztetvén, az apród azon férfias foglalkozásokba gyakorolta be magát, melyek megnyiták előtte a dicsőség ösvényét. Zabolátlan ménen, az erdők sűrűjében, vadállatokat ejtett el, vagy kényszeríté a lég zsarnokát, a sólymot, a felhőkből aláereszkedni s félénken meglapulva, biztos tenyerén pihenni. Majd, mint a gyermek Achilles, lovakat nyargalt a síkságon, futás közben egyikről a másikra ugorva, egy szökéssel a lovag háta mögött teremve, vagy a

¹⁾ Le terra molle e lieta e diletta — Simili a se gli abitator produce. — L'asso.

mén puszta gerinczén ülve; majd egészen fegyverben egy ingó hágcso tetejébe lépett, s a résen képzelve magát, kiáltott: *Montjoie et Saint-Denis!* Bárójának udvarában kapta a jellemének alakulására befolyó szép intelmeket és példákat. Ismert és ismeretlen lovagok érkeztek szüntelenül, kik veszélyes kalandokon estek keresztül, kik egyedül jöttek Cattay országaiból, Ázsia széleiről és mindazon hihetetlen helyekről, hol vagy jogtalanságokat bosszultak meg, vagy hitetlenek vérében gázoltak.

„A terem, a szobák, az udvar — mondja Froisart, Foix herczeg házáról beszélvén, — tele volt érkező és távozó lovagokkal és nemes fegyvernökökkel, kik csatákról és szerelemről beszéltek szüntelenül; itt hirt hallott az ember minden országról és minden birodalomról, mert az ur vitézségének hírére a legtávolabb vidék nemesei is tömegesen ide sereglettek.“

Az apródból fegyvernök lett, s a vallás minden előléptetésnél szerepelt. Hatalmas keresztapák és szép keresztanyak ígértek az oltárnak a jövő hőse nevében hitet, hűséget és szerelmet. A fegyvernök tiszte volt béke idején az asztalhoz fölszelni, az étkeket felhordani, épp úgy mint Homér idejében, és a vendégeknek mosdó vizet adni. A legelőkelőbb urak sem röstelték e szolgálatokat teljesíteni. „A király előtt egy asztalnál — mondja sire Joinville — étkezett a navarrai király, aranynyal gazdagon ékített öltözetben, pánczélingben és köpenyben; csatja, boglárja és sisakja tündöklöttek az aranytól, és én szeltem föl neki.“

A fegyvernök követé lovagját a háborúba, hordta lándzsáját, a nyeregkápán egyenesen tartá sisakját és jobb kezével vezeté lovait. „A mint az erdőbe lépett, négy fegyvernök jött vele szemben, kik jobbjukban négy fehér mént vezettek.“ Az ő kötelessége volt párbaj- vagy csatában fegyvert nyujtani a lovagnak, fölemelni, ha lebukott, pihent lovat adni alá, felfogni a rámért csapásokat, de a nélkül, hogy magának joga lett volna viadalba öreszkedni.

Végre, miután már mindazon képességei megvoltak, melyek őt a *bajtárs* czimre méltóvá tevék, lovaggá üttetett. Egy harczjáték homokja, egy csatatér, egy vár-sáncz, egy bástyarés volt a tiszteletre méltó hely, hol a vitézek és hősök rendje feladatott. Az ütközet hevében a derék fegyvernökök térdre estek a király vagy tábornok előtt, ki őket lovagokká avatta, kardjával háromszor vállaikra ütven. Bayard I. Ferenczet lovaggá ütven: „Boldog fegyver, — így szólott kardjához — mely ma ily nemes, ily hatalmas királynak adtad fel a lovagrendet; jó kardom, te ezután gondosan őrzött ereklye és mindenek fölött tisztelt lész általam.“ Azután, teszi hozzá a történész „két vágást tett, és kardját hüvelyébe bocsájtá.“

Az új lovag alig nyert fegyverviselési jogot, égett a vágtyól magát valamely hős tett által kitüntetni. *Heqyen-völgyön* keresztül kereste a veszélyt és kalandokat; bebarangolta az ős erdőket, határtalan sivatagokat és mély rengetegeket. Este felé valamelyik várkastélynak vette utját, melynek magános tornyait a távolból megpillantá; azt hitte, hogy itt valami rettentő fegyvertényt fog véghez vinni. Már leereszté sisakrostélyát és magát szíve választottjának ajánlá, midőn kürt harsogott fel a várfokon. A bástyán kopja volt kitüzve, jelül, hogy a vár ura vendégszerető házi-gazda. A vonó-híd leereszkedett, és a kalandos utas belépett a magánálló lakba. Ha ismeretlen akart maradni, bevonta paizsát *zöld* vagy *a lilionnival fehérbb fátyollal*. Az urnő és leányai siettek a lovagot fegyvereitől megmenteni, gazdag ruhákat adtak rá és kristály edényekben drága borokat tettek elé. Néha éppen valami multság közepett találta a várurát. „Amanieu des Esca, miután az asztalt leszedték, minthogy tél volt, vigan lobogó tűz mellé települt egy himzett szőnyegekkel borított szobában, és körébe gyültek fegyvernökei, kikkel a csatákról és szerelemről beszélgetett, mert nála ma még az utolsó cseléd is arról ábrándozott.“

E várbeli ünnepélyek mindig valami taláulszerű

szinezettel birtak: egyik a *kürt*, másik a *fáczán* vagy *páva fogadalmának* ünnepe volt. A vendégek nem kevésbé titokszerűek valának: mint a Hallgatás. Hattyu, Fehér-paizs, Arany-lándzsa lovagjai, harcosok, kik csak paizsuk jelmondatáról, vagy azon vezeklésekről voltak fölismerhetők, melyeknek alávetették magokat.

Az ünnepély vége felé pávatollal ékített troubadourok léptek a terembe és szerelmi dalokat énekeltek:

Föl! fegyverek, gyönyör, kedv, szerelem,
 Veszély, remény, vágy, emlék, falka-zaj,
 Szerény tekintet, gyöngéd figyelem,
 Mód, ifjuság, illem tartásával,
 Szép csinos alkat, ék-, diszben pazar:
 Uj évszak int most, vígan jöjjetek
 Májusban ülni szép, nagy ünnepet,
 Mit Saint-Denysbe' rendez a király
 Vivásra, — ám maradjon a viszály.
 S környezni fog szeretet, tisztelet.

De a várhoz érkező lovagra nem mindig ünnepélyek vártak; néha e hely egy szerencsétlen nő lakása volt, ki valamely féltékeny zsarnok békóiban nyögött. *A szép, nemes, udvarias, vitéz ifju*, kinek megtagadták a bemenetelt, a bástya tövében tölté az éjet; alig keresé föl fáradt szemeit az álom, midőn valamelyek Gabriella sohajai riaszták föl, ki hasztalan hívá segélyül a hős Coucit. Az épp oly gyöngéd, mint vitéz lovag megesküdünt *durandalja-* és *aquilainja-*, hü kardja- és *szellő-lovára*, hogy párbajra hívja a hitszegőt, ki a becsület és lovagiasság minden törvénye ellenére így kinozza a szépséget.

Ha pedig a barna falak befogadták, nagy lelke minden bátorságát össze kelle szednie. Vad tekintetű, hallgatag szolgák, hosszú, sötét folyosókon vezették keresztül a számára kijelölt magános szobába: egy toronyba, mely valami nevezetes történet emlékét őrzé, és *Richárd király* vagy a *Héttornyú nő* szobájának neveztetett.

A mennyezetet régi, festett címerek, a falakat nagy

férfiak képei boríták. Az alakok a lovagra szegzék me-rev tekintetöket és rejtekajtók eltitkolására szolgáltak. Éjfél tájt csendes moraj hallatszott, a szőnyeg megmozdult, a levente lámpája kialudt, s ágya mellett egy koporsó emelkedett ki.

A lándzsa és összes fegyverzete mit sem értek a halottakkal szemben: a lovag fogadalmat tett, hogy valamelyik kegyhelyre zarándokol. Isteni segély által megmenekülvén, fölkereste a sziklák remetéjét, hogy kikérje tanácsát: „Ha annyid volna, — így szólt az Isten embere — mint Nagy Sándornak; ha bölcs volnál, mint Salamon, és vitéz, mint a trójai Hektor: ha kevélység uralkodik benned, semmit sem érsz.“

A jó lovag e szavakból megérté, hogy a látomás nem volt egyéb, mint saját hibáinak büntetése, és igyekezett magát *feddhetetlen és félelmet nem ismerő* hőssé tenni. Lóra pattant, bejárta a mesés országokat és száz lándzsa-dobással véghez vitte azon csodadolgokat, melyeket költőink megénekeltek és kronikásaink elbeszéltek. Megszabadította a barlangokba zárt fogoly hercegeket, megbüntette a hűtleneket, segélyezte az árvákat és özvegyeket, megvédte magát a törpék ármányai és az óriások hatalma ellen egyaránt. Mint az erkölcsök védője és a gyöngék gyámola, ha valamely rossz hírű urnő kastélya előtt vitte el utja, a becsstelenség bélyegét hagyta a kapukon. Ellenben ha a vár asszonya erénye-, kellemeiről és jótékonyságáról volt nevezetes, így kiáltott: „Jó barátnőm, jó urnőm, vagy kisasszonyom! kérni fogom Istenemet, hogy e kellem- és becsületben tartsa meg önt a jók száma között; mert dicséret- és tiszteletre méltó.“

Ezen lovagok becsületérvzése néha az erény azon szélsőségeig ment, mit az első romaiakban csodálunk és gáncsolunk. Midőn Margit királynő, sz. Lajos neje, Damjetteben, a szüléshez közel, a keresztény fegyverek veszteségéről és királyi férje fogságáról értesült, „kiküldött szobájából mindenkit — mondja Joinville — kivéve egy nyolczvan éves lovagot; és térdeire esett

előtte, és egy kegyelmet kért tőle: és a lovag esküvel ígérte; (hogy teljesítendi) ő pedig mondá neki: „Hitedre, melyet nekem lekötöttél, kérlek, hogy ha a szaraczenok a várost elfoglalják, mielőtt hatalmukba esnék, fejedet veszed.“ És a lovag felelt: „Légy nyugodt, szívesen megteszem, mert már föltettem magamban, hogy megöllek, mielőtt elfognának bennünket.“

A magános vállalatok mintegy lépcsőül szolgáltak a lovagnak, hogy a dicsőség legmagasb fokára emelkedjék. A heroldok által értesülvén, hogy Franciaország szép földén harczjáték van készülöben, a bajnokok azonnal a hely színére gyülekeztek. A küzdhomok már készen áll; a nők torony alakú emelvényeken ülve már keresik szemekkel az ő színökkel diszített harczosokat. A troubadourok rákezdek:

Ti szerelem szolgálai, nyájasan
Csak fel, az angyalfökre nézzetek:
És vívni fogtok bátran, vidosan,
S környezni fog szeretet, tisztelet.

Egyszerre felhangzik: „Üdv a bajnokok fiainak!“ A trombiták harsognak, a korlátok megnyílnak. A küzd-tér két átellenes oldaláról száz lovag tör elő és találkozik a középben. A kopják röpülnek; a paripák fő-fő ellen egymásnak rohanva, leroskadnak. Szerencsés a hős, ki lovagias kimélettel csak öv és váll közé mérve csapásait, elejti ellenét a nélkül, hogy megsértené. Minden szív az övé; minden nő igyekszik új kegyjelekkel ékesíteni fegyverét. E közben a heroldok kiáltják a bajnoknak: „Emlékezzél meg, kinek fia vagy, és el ne korcsosulj!“ Lándzsatorés, párbaj karddal és vitézrel, kézviadal tünteté ki a küzdők vitézségét, erejét és ügyességét. A fegyverek csattogásai közé vegyülten ezer meg ezer kiáltás emelkedik az ég felé. Minden nő a maga lovagját lelkesíti, egy karpereczet, hajcsokrot vagy övet dobván eléje. Egy, a dicsőség mezejétől eddig visszavonult, de a szerelem által hőssé lett Sarginest, egy fegyverek- és pánczél nélkül küzdő s csak *vérvörös*

mentéjéről híres ismeretlen lovagot kiáltanak ki győzteskül; mindegyik csókot kap szive urnőjétől; mire felharsog a tömeg szózata: *Szerelem a nőknek, halál az ellenségnek, dicséret és dicsőség a lovagoknak!*

Hasonló ünnepélyek alkalmával tündökölt egy La Tremouille. Boucicaud és Bayard udvariassága vagy vitézsége, kiknek viselt dolgai, a Perceforest-k, Lancelot-k és Gandifer-k hős tetteit nagyon valószínűkké teszik. Az idegen lovagok drágán fizették meg, ha Franciaország bajnokaival sikra mertek szállani. VI. Károly háborúi alatt Sampi és Boucicaud minden kihívást elfogadtak, mely a győzők részéről hozzájuk intéztetett, és vitézséggel nemeslelkűséget egyesítvén, visszaadták a vakmerőknek, kik őket párbajra szólíták, fegyvereiket és lovaikat.

A király megakartá akadályozni, hogy lovagjai a *keztűt fölvegyék* és minden egyes sérelmet megtoroljanak. De ők azt felelték: „Fölség, Franciaország becsülete annyira kedves gyermekei előtt, hogy ha maga az ördög jőne fel a pokolból, hogy küzdhomokra szálljon, férfiakat találna magával szemben.“

„Ez időtájt — beszéli egy történész — Portugáliából és Spanyolországból is jöttek lovagok; ezek közül három jó hírű portugál, nem tudom minő oktalan gondolatból párbajra hívott három francia lovagot. De a mily igaz, hogy él az Isten, oly igaz, hogy kevesebb idő alatt, mint a mennyi kell ahhoz, hogy valaki a sz. Mártonkaputól a sz. Antal-kapuig lovagoljon, a három francia a három portugált földre teríté.“

Az egyedüli bajnokok, kik a francia lovagok előtt megállhattak, az angolok valának. Különben nekik a szerencse is kedvezett, mert mi ekkor saját kezünkkel marczangoltuk egymást. Még a Franciaországra nézve oly végzetes poitieri ütközet is lovagjaink halántékára babért tüzött. A Fekete Herczeg, ki tiszteletből nem akart foglya, János király, asztalához ülni, így szólott a fejedelemhez: „Azt hiszem, hogy önnek teljes joga van nyugottnak lenni, habár ez a nap nem is

ütött ki úgy, mint szerette volna; mert ma ön a valódi hős nagy nevére tett szert, s vitézsége fölülmulja minden eddigi nagy tetteit. Ezt nem azért mondom, Föltség, hogy önt dicsérjem; mert honfiam, kik mind a két tábort látták küzdeni, tiszta lelkiismerettel valamenynyen csak e nézetet osztják, s önnek tisztelettel és babérral adóznak.“

Ribaumont lovag egy párbajban, mely Calais kapui előtt vívatott, kétszer térdre ejté III. Eduardot, Anglia királyát; de az uralkodó mindannyiszor fölemelkedvén, kényszeríté a lovagot kardját átadni. Az angolok győztesek maradván, foglyaikkal a városba vonultak. Eduárd a vallisi herczeg jelenlétében nagy vendégséget adott a francia lovagok tiszteletére; és Ribaumonthoz lépven, így szólott: „Lovag! soha nem láttam vitézebbül támadni, mint ön. Ekkor a király levette fővegét, melyet fején hordott (egy szép és értékes sapkát) és Eusztách ur fejére tevén, mondá: Eusztách ur, önnek adom e főveget, mint e nap legnagyobb hősenek. Tudom, hogy ön vig kedélyü és szerelmes, ki szivesen elidőz a nők és leányok között; mondja el mindenütt, a hova megy, hogy ezt tőlem kapta. Ön szabad s ha úgy tetszik, holnap távozhat.“

Jeanne d'Arc ismét föleleveníté Franciaországban a lovag-szellemet; mondják, hogy jobbában Nagy-Károly hires *joyeus*-ét villogtatá, melyet Touraine-ben a fierbois-i Katalin-templomban talált fel.

Ha néha hütlen volt is hozzánk a szerencse, de a bátorság soha nem hiányzott. IV. Henrik az ivry-i ütközetben így kiáltott megfutamodott katonáira: „Fordítsátok meg arcotokat! ha nem akartok küzdeni, legalább lássatok meghalni.“ Harczosaink mindig elmondhaták, a mit a nemzeti szellem sugallt az utolsó francia lovagnak Páviánál: „Minden elveszett, kivéve a becsületet.“

Ennyi erény és vitézség tiszteletet érdemelt. Ha a hős hazája földén lelte halálát, a gyászoló lovagok fényes temetést rendeztek számára; ha pedig távoli

vállalatokban esett el, és nem maradt egy bajnoktársa, nem egy fegyvernöke, ki eltakaríthatta volna, az ég egy remetét küldött temetésére azok közül, kik a pusztákban laktak és kik

... Gyakran a Kármel s Libanon hegyén
Felhők közelében időztek. ¹⁾

Ez szolgáltatta Tassonak Svénó episodját: nem volt nap, melyen a thébaisi vagy a libanoni remete a hitetlenek által megölt lovag hamvait ne szedte volna össze; a *Jeruzsálem* megéneklője csak az igazságnak kölcsönzé át a Muzsák nyelvét:

... Im azonnal megláttam a szép ragyogó fényt,
Mint hinté le arany-csillámaid, éjeli napként,
Melyből egy sugár épp a fekvő testre irányzott.

Ő most sem feküdt arczczal fordulva a földre,
A ki irányzá hő vágyit csak a csillagos égre;
Most is azon kék ivhez lőn fordítva föl arcza,
Mint igaz embernek, ki szünetlen a mennyet ohajtja;
Jobbja szoritva levén, kardját nyujtotta ki ebben,
Balja alázatosan, buzgón mellére eresztve
Nyugvék, mintha az Istent kérve, bocsánatot esdne.

... Tul más csoda tűnt föl előttem.
Mert hol az elvérzettnek előbb nyugszik vala teste,
Nagyszerű sirt láttam most ott rögtönleg eredve,
Mely föltárva magát, azt mély kebelébe bezárta.

Szint oly hirtelenül s röviden sirjára jegyezve
Lőn a hős neve és halhatlan bajnoki tette
Én csak alig hihetém fölemelt szemeimnek e látványt,
S bámultan nézém az írást majd, majd meg a márványt.
Itt, — szólott az öreg — hű népének közepette
Nyugszik már bajnok vezetődnek a földbeli része;
Míg nagy szelleme ott fönn végetlen vigaságban,
Discoszorúztan örül a boldogok égi honában. ²⁾

¹⁾ ... Su'l Libano spesso, e su'l Carmelo — In aerea
magion fan dimoranza. — Tasso.

²⁾ A megszabadított Jeruzsálem: VIII. Enek, 32—40. vers-
szak. Torquato Tasso után Bálint Gyula.

A lovag, kit hasonló, még ifju korában keletkezett s az élet határain túl nyuló hős kötelékek fűztek társaihoz, nem rettegett a legzordonabb vadonban sem meghalni, mert az ég csodáit a barátságái helyettesítették. *Bajtársa* állandóan oldala mellett volt, s benne erős kezeket birt, melyek ha elesett, sirt ástak, és egy kart, mely nem pihent, míg érte bosszút nem állott. E szövetségek gyakran a legrettenetesebb esküvel erősítették meg; a két barát fölmetszé ereit és egy serlegbe ereszték véreket; kölcsönös hűségök zálogául egy arany szivet, lánczot vagy gyűrűt hordtak. A szerelem, bármily nagy becsben állott is különben a lovagok előtt, hasonló körülmények közt háttérbe szorult, és jegyesöket elhagyván, barátjok segélyére siettek.

Egy volt, mi e szövetséget felbonthatá: a hazaszeretet. Két, különböző nemzetiségű bajtárs, azonnal szakított egymással, mihelyt honfiaik szemben állottak. Hue de Carvalay, angol lovag, barátja volt du Guesclin Bertrandnak; midőn a Fekete herczeg hadat üzent kastiliai Henriknek, Huenek el kellett válni Bertrandtól. Bucsuzás alkalmával az angol lovag így szólott:

„Drága Uram! utaink elválnak. Mi mindig jó pajtások voltunk, pénzünk és mindenünk közös volt. De azt hiszem, hogy én többel tartozom önnek; kérem tehát számoljunk. . . . Arról szó se legyen, felele Bertrand — arra én soha sem gondoltam. . . . Mindenkinek kötelessége annyi jót tenni, a mennyit csak tehet. Az ész azt parancsolja, hogy ön kövesse urát. Az embert becsületessége szerint kell mérlegelni: egymás iránt való ragaszkodásunk jó volt, olyan legyen elválásunk is, melynek, nagyon sajnálom, hogy be kelle következnie. Ekkor Bertrand megölelé a lovagot és valamennyi társait: de az elválás fölötte fájdalmas volt!“ ¹⁾

A lovagok ezen önzetlensége, a lélek ezen emelkedettsége, mely néhánynak a *feddhetetlen* melléknevet szerezte, tegye föl keresztény erényeik képének koro-

¹⁾ Vie de Bertrand du Guesclin

náját. Ugyanazon du Guesclin a Fekete Herczeg fog-
ságába esvén, épp oly nagylelkűnek mutatta magát,
mint Porus Nagy Sándor kezei között. A herczeg reá-
bizta, hogy maga határozza meg váltságdíját; Bertrand
mesés összeget mondott. „Hol vesz ön annyi aranyat?
kérdi az angol hős meglepetve. — Barátaimnál, felelt
a büszke tábornagy; Franciaországban minden *fonónó*
azért fogja lefonni guzsalyát, hogy engem az ön kezei-
ből kiszabadítson.“

Az angol királynő du Guesclin erényei által meg-
hatva, első volt, ki tekintélyes összeget ajánlott fel,
hogy hazája legfélelmeesebb ellenségének szabadonbocsáj-
tatását siettesse. „Asszonyom! — kiáltott föl a bretagnei
lovag, magát a királyné lábaihoz vetvén, — eddig Fran-
cziaország legcsunyább emberének tartottam magamat;
de ezentul jobb véleménynyel leszek magam felől, mi-
után a nők ennyire becsülnek.“

HATODIK KÖNYV.

A PAPSÁG ÉS ÁLTALÁN A KERESZTÉNY VALLÁS ÁLTAL A TÁRSADALOMNAK TETT SZOLGÁLATOKRÓL.

I. FEJEZET.

A kereszténység jótéteményeinek nagysága.

A kereszténység jótéteményeit fölületesen ismerni annyi, mint nem ismerni: e jótétemények részleteit, azt az ügyességet, melylyel a vallás a maga ajándékait, segélyeit, kincseit, gyógyszereit és világosságát elárasztá, kiosztogatá s a körülményekhez alkalmazá, ezeket a részleteket, ezt az ügyességet kell közelebbről megfigyelni. A vallás a leggyöngédebb érzelmeket, az önszeretetet, sőt sokszor az emberek gyöngéit, szóval mindent felhasznált, hogy mindenben segítsen. Mi, kik e hálás tárgyat csak néhány év óta tanulmányozzuk, a felebaráti szeretet annyi megható vonásaival, annyi bámulatra méltó alapítvánnyal, annyi megfoghatatlan önfeláldozással találkoztunk hogy nézetünk szerint a kereszténységnek ezen egyetlen érdeme elég arra, hogy megengesztelje az emberek minden bűneit. Mennyei vallás, mely arra kényszerít, hogy szeressük azt a szárandó emberiséget, mely őt rágalmazza!

A mit idevonatkozólag e könyvben elmondandók vagyunk, az aránylag nagyon csekély; köteteket tölte-

nének meg azok, miket mellőzni vagyunk kénytelenek. Abban sem vagyunk biztosak, vajjon a legvonzóbb részeket szemeltük e ki; de miután a szeretet műveinek e roppant gazdagsága közepett lehetetlen mindent leírni és érdemileg méltatni, fogadja a szives olvasó e kevcset, mit itt csaknem minden rendszer nélkül összegyűjtve adunk elő.

Hogy a vallás jótéteményeinek batártalan nagyságáról ma unknak némi fogalmat szerezzünk, a kereszténységet úgy kell képzelni, mint egy nagy kiterjedésű köztársaságot, melyben a mit egy kis részről mondunk, kiterjesztendő a nagy egészre is. Így például, midőn Franciaország kórházairól, hitküldérségei- és tanintézeteiről beszélünk, ugyanakkor magunk elé kell képzelni Olasz-, Spanyol-, Német-, Angol- és Oroszország, Amerika, Afrika és Ázsia kórházait, hitküldérségeit és tanintézeteit; legalább kétszáz millió emberre kell gondolni, kik között ugyanazon erények gyakoroltatnak, ugyanazon áldozatok hozatnak; vissza kell emlékeznünk hogy tizenhatszáz százada, mióta ez erények léteznek s a felebaráti szeretet e tényei ismételtetnek: már most számítsátok ki, hány szerencsétlenül segített, hány tudatlant világosított föl a kereszténység annyi nemzetek között, a századok oly hosszú láncolatán keresztül!

II. FEJEZET.

K ó r h á z a k.

A felebaráti szeretet, e tisztán keresztény s a régiéknél egészen ismeretlen erény, Jézus Krisztussal született; ez az erény volt az, mely őt a többi halandóktól lényegesen megkülönbözteté s mely benne az emberi természet hivatott újjáalakítójának okmánya gyanánt tekintendő. Isteni mesterök példájára e szeretet által hódíták meg oly gyorsan az apostolok a sziveket és nyerték meg az embereket.

Az első keresztények e nagy erényben nevel-

tetvén, a szegények, betegek és utasok segélyezésére összeadtak néhány fillért: így keletkeztek a kórházak. Midőn az egyház gazdagabbá lett, bajaink enyhítésére hozzá méltó intézeteket alapított. E pillanat óta az irgalmasság cselekedeteinek forrása soha ki nem apadt; a felebaráti szeretet áradata mintegy előzőnlé a világ boldogai által eddig segély nélkül hagyott nyomorultakat. De hát mit csináltak a régiek, kérdi talán valaki, kiknek nem voltak kórházaik? Nekik, hogy a szegények- és szerencsétlenektől megszabaduljanak, két módjok volt, mi a keresztényeknek nincsen: a gyermekgyilkosság és rabszolgaság.

Ugy látszik, hogy a *gyógyíthatatlan betegek* vagy *bélpoklosok* számára állított *Sz. Lázár-intézetek* voltak Keleten az első menházak. Ide fogadtattak be azon szerencsétlen fekélyesek, kik övéiktől elhagyatottan, az átmenők iszonyodására a keresztutak mellett vonaglottak. Ezen kórházakat sz. Vazul rendü szerzetesek látták el.

Pár szóval már említettük a *trinitariusokat* vagyis a *foglyok megváltásáról* nevezett atyákat, Nolaskoi sz. Péter, Spanyolországban, Mathai sz. Jánost vette mintamintaképül. Lehetetlen meghatottság nélkül olvasni e rend szigorú szabályait. Eredeti szervezetök szerint a trinitariusoknak nem volt szabad mást enni, mint főzeléket és tejféléket. És miért e szigorú életmód? Azért, mert minél inkább megfosztották magokat az atyák az élet szükségleteitől, annál több kincset pazarolhattak a barbároknak; mert ha az Isten haragja áldozatot követelt, azt hívék, hogy a Mindenható elfogadja engesztelésül e szerzetesek vezekléseit cserében azon szenvedésekért, melyekből a foglyokat kiszabadították.

Az *irgatmasok* rende már számos szentet adott a világnak. Szent Péter, Jaën püspöke, miután minden jövedelmelmét a foglyok kiváltására és a szegények segélyezésére fordította, a törökök közé ment és bilincsekbe veretett. Megyéjének papsága és hivei nagy összeg pénzt küldöttek a főpásztornak, hogy magát

kiváltsa. „A szent — mondja Hélyot — köszönettel fogadta az ajándékot, de a helyett, hogy saját szabadságának megszerzésére fordította volna, számos asszonyt és gyermeket váltott ki, mivel félt, hogy gyengeségök miatt el találnak pártolni a keresztény vallástól, és egész halálig a barbárok kezei közt maradt, kik 1300. megszerezték számára a vértanui koszorút.“

Ugyane rend szabályai alatt alakult még az idegen szegények segélyezésére szentelt nők testvérelete is. E rend alapítóinói között volt egy barcelonai főrangú hölgy, ki minden vagyonát kiosztá a szerencsétlenek között; családi neve elveszett; ma már csak a *Segítség Máriája* név alatt ismeretes, mit a szegények adtak vala neki.

A *Bűnbánó szerzetesnők* rende, Német- és Franciaországban, elvonta a vétektől azon szerencsétlen leányokat, kik, miután bujaságban éltek, nyomorban vesztek volna el. Mily isteni dolog volt látni a vallást, a mint a szeretet hatalmával leküzdi magában a bűn iránt való természetes undort, s annyira megy, hogy a felleltség bizonyítékait követeli, nehogy intézményeivel visszaéljenek és a bánat alakjában az ártatlanság bitorolja azon menhelyet, mely nem az ő számára rendeltetett. „Tudjátok, — mondja Jehan Simon, Páris püspöke, a rend alapszabályaiban — hogy senkit föl nem veszünk ki szüzességét megőrzötte, . . . és nem hajlotunk azon anyák vagy rokonok kérelmére, kik csak leányaiktól akartak szabadulni; rendeljük tehát, hogy mielőtt valaki egyesületetekbe fölvétetnék, kikérdeztessék, . . . stb.

A legkedvesebb, a legrészvételsebb nevek szolgáltak e bűnös nők multjának elpalástolására: a *Jó pásztor* vagy *sz. Magdolna leányainak* hivattak, mivel visszatértek az akolba, és bocsánat várt rájuk. Csak egyszerű fogadalmat tettek; sőt, ha akartak, férjhez mehettek és némi hozományt is kaptak. Hogy magok körül csak a tisztaság eszményeit lássák, egészen fehérbe voltak öltözve, honnét *fehér leányoknak* is

neveztettek. Néhol koszorút tettek fejökre, miközben ezt énekelték: *Veni, sponsa Christi!* „Jójj Krisztus jegyese!“ E megható ellentét, e gyöngédség oly jól illett azon valláshoz, mely segít a nélkül, hogy sértene, és kiméli az emberi szív gyöngéit, csakhogy a bűn karjaiból kiragadja. Romában a Szent-Lélek-menház előtt tiltva volt üldözni azon személyeket, kik az árvákat az emberek Egyetemes Atyjának kapujában letevék.

Vannak a társadalomban szerencsétlenek, kiket nem veszünk észre, mert előkelő, de szegény szülőktől származván, a nyomor nélkülözései közepett is kénytelenek a jólét látszatát megőrizni. Ennél nincs kínosabb helyzet: a szív ezer sebektől vérzik, s habár a lélek emelkedett, ránézve az élet nem egyéb, mint hosszú szenvedés. Mivé lesznek a szerencsétlen nők, kik ilyen családokból származtak? Talán gazdag és magas állásu rokonaikhoz fognak menni, hogy kitegyék magokat a lenézés minden kinainak, vagy kézműveseket fognak átölelni, mitől a társadalmi előítéletek és saját ösztönszerű idegenkedésök egyaránt visszatartják? A vallás erre is talált gyógyszert. A *Könyörület Asszonya* feltárja ez érzékeny nők előtt a maga jámbor és tiszteletre méltó magányainak kapuit. Még csak pár évvel előbb is nem mertünk volna *Saint-Cyrről* szólani, mert a közvélemény úgy volt meggyőződve, hogy a szegény, nemes leányok nem érdemelnek sem menhelyet, sem részvétet.

Isten különböző utakon szokta szolgálait magához hívni. Caraffa kapitány, Nápolyban, szorgalmazta, hogy jutalmaztassék meg azon hadi szolgálatokért, melyeket a spanyol koronának nyújtott. Egy nap, a mint a palota felé tart, véletlenül betér egy zárdai templomba. Egy fiatal apáca énekelt; e kedves hangok annyira meghaták, hogy könnyei önkénytelenül megeredtek: azt gondolta magában, hogy az Isten szolgálatának sok gyönyörrel teljesnek kell lennie, hogy ily hangokat csak azok ajkaira, kik napjaikat neki szentelték. Rögtön hazatér, okmányait tűzbe dobja, haját levágatja, kolos-

torba lép és alapítója lesz a *Jámbor Munkások* rendének, kik általában az emberi betegségek és gyöngeségek segélyezésével foglalkoznak. A rend kezdetben kevés előhaladást tett, mert egy Nápolyban dühöngő pestis alkalmával a szerzetesek éjjel-nappal a betegek körül forgolódván, két pap és három papnövendék kivételével valamennyien elhaltak.

Bétancourt Péter, sz. Ferencz rendü szerzetes, a spanyol Amerika egyik városa- és tartományában, Guatemalában, megindult a rabszolgák szomorú sorsán, kik betegségek ideje alatt minden menhely nélkül voltak. Könyör-adományok útján vett egy kis viskót, melyben előbb a szegények gyermekeit oktatta; mellé sajátkezüleg egy betegápoló-félt épített, zsuptetővel, azon czélból, hogy ide helyezi a minden segély nélkül elhagyott rabszolgákat. Csakhamar találkozott egy nyomorék néger asszony, kit, mint hasznavehetetlent, ura elűzött magától. A szent vállaira vevé a rabszolgánőt, és dicssugárzó arcczal vivé kedves terhét azon nyomorult kunyhóba, melyet ő a maga kórháznak nevezett. Utját a városon keresztül vevé, hogy négere számára valamit kolduljon. A beteg ugyan nem soká élte túl a szeretet e nemes áldozatát, de utolsó könyeit hullatván, megígérte ápolójának, hogy mennyei jutalmat fog számára kieszközölni, mit az kétségkívül el is nyert.

A tehetősebbek a jó testvér erényei által meghatva, gazdag alapítványokat tettek, és a néger nő kunyhója nemsokára ragyszerű kórházzá alakult. A szerzetes fiatal korában hunyt el: a felebaráti szeretet lángja fölemészté szívét. A mint halálának hire elterjedt, a szegények és rabszolgák seregesen tódultak a kórházba, hogy jótevőjüket még egyszer láthassák. Lábaik csókolgaták, ruháiból darabokat szeltek, s miután mindenki akart tőle valami ereklyével birni, egészen széttépték volna, ha ravatalához fegyveres öröket nem állítnak. Az ember azt hitte volna, hogy valamely zsarnok fekszik a terítőn, kit a nép gyűlölete ellen kell meg-

védni, és egy szegény barát volt, kit a szeretet ellen kelle oltalmazni.

Bétancourt testvér rende, halála után, annyira elterjedt, hogy egész Amerika el volt borítva kórházaitól, melyekben az ugy nevezett *Bellehemiták* szolgáltak. Fogadalmuk a következő volt: „Én, testvér . . . szegénységet, szüzességet és vendégszeretetet fogadok, és a szegény üdülő betegek szolgálatára kötelezem magamat *akkor is, ha azok hitetlenek, vagy ragályos betegségben szenvedők volnának.*“

Ha a vallás a hegyek csúcsain várt reánk, le szállott a föld méhébe is, a napvilágtól örökre elzárt helyekre, hogy fölkeresse a szerencsétleneket. A Bellehemitáknak még a mexikói és perui bányák mélyén is voltak kórházaik. A kereszténység minden erejét kifejté, hogy némileg orvosolja azon bajokat, melyeket az emberek az Új-Világban előidéztek s melyek szerzőjéül oly igaztalanul épp őt vádolják. Dr. Robertson, angol protestáns és presbyterianus lelkész e pontra nézve tökéletesen kitisztázta a romai egyházat: „A legnagyobb igazságtalanság, — ugymond — hogy az írók a romai egyház türelmetlenségének tudják be az amerikai néptörzsek kiirtását, és a spanyol papokat vádolják, mintha ők izgatták volna föl honfiukat ez ártatlan népnek, mint bálványozóknak és Isten ellenségeinek legyilkolására. Az első hittérítők, habár egyszerű és tudomány nélkül levő, de jámbor emberek valának. Korán magukévá tevék az indiánok ügyét, és védelmezik a hódítók rágalmait ellen, melyek által ugy akarák e népet föltüntetni, mint a társadalmi életre s a vallás igazságainak felfogására képtelen, tökéletlen emberfajt, melyre a természet a szolgaság bélyegét süti. A mit a spanyol hittérítőknek a gondjaikra bizott nyáj védelmezésében és pártfogolásában kifejtett állhatatos buzgalmáról mondtam, azt hiszem magasztos hivatásukhoz méltó férfiaknak tünteti föl őket. Ezen emberek a béke szolgálói valának az indiánokra nézve, és minden igyekezettel azon voltak, hogy kiragadják a

vas vesszőt elnyomóik kezeiből. Az ő hathatós közbenjárásuknak köszönik az indiánok azon rendszabályokat, melyek sorsuk szigorának enyhítését czélozzák. Az indiánok a spanyol gyarmatokban ma is úgy tekintik e papokat, világiakat és szerzeteseket egyaránt, mint természetes védnökeiket, és hozzájuk fordulnak, hogy megmeneküljenek a zsarolások és erőszakoskodásoktól, melyeknek még most is ki vannak téve.“

Ez a hely egészen őszinte és annál nyomatékosabb, mert a pretestáns lelkész, mielőtt e következtetésre jutna, az érvek hosszú sorát bocsájtja előre, melyek őt e meggyőződésre birták. Idézi a döméseknek a karaibok ügyében benyújtott védiratait; mert nemcsak Las Casas, hanem az egész rend, sőt az egész spanyol papság magáévá tette e szerencsétlenek ügyét. Az angol tudós melléli a papság sürgetéseire kibocsájtott pápai bullákat és királyi rendeleteket, melyekkel az amerikaiak sorsán enyhíteni és a gyarmatosok kegyetlenségét fékezni iparkodtak.

Különben. figyelemre méltó, mily gondos hallgatással mellözi a bölcsészet Roberston e helyét. Mindent idéznek e szerzőtől, csak azt nem, a mi újabb fényt vetne Amerika meghódítására és megczáfolná azon nemtelen rágalmak egyikét, melylyel magát a történelem beszenneze. Az álbölcsek oly bünt akartak a vallásra hárítani, melyet nemcsak soha el nem követett, de melytől természeténél fogva iszonyodik: így vádolták gyakran a zsarnokok áldozataikat.

III. FEJEZET.

Hôtel-Dieu. — Szürkenének.

Egy emlék előtt állunk, melyet mintha csak azért emelt volna a vallás, hogy egyetlen egy varázslásra egy képből mutassa meg, hogy nincs oly emberi szenvedés, melyet megtekinteni ne merne, mely szeretetét fölülmulná.

A Hôtel-Dieu alapításának ideje visszamegy egész sz. Landryig. Páris nyolczadik püspökéig. Az épületeket idők folytán bővítette a notre-damei káptalan, mint a kórház tulajdonosa, sz. Lajos és Duprat, IV. Henrik kancellárja; úgy, hogy azt mondhatni, hogy e minden bajok menhelye azon mérvben növekedett, a mily mérvben a bajok sokasodtak, és a szeretet lépést tartott a fájdalommal.

A kórházat kezdetben sz. Ágoston rendű szerzetesek és szerzetesnők látták el; de már nagy idő óta kizárólag csak apácák vannak benne. „Vitry bibornok — mondja Hélyot — kétségkívül a Hôtel-Dieu szüzeiről akart beszélni, midőn azt mondja, hogy vannak közöttük olyanok, kik leküzdve természetöket, örömmel, minden legkisebb idegenkedés nélkül kiállják az emberi betegségek legundokabb képét, s neki úgy tetszik, hogy a vezeklés egy neme sem hasonlítható ezen vértanusághoz.

„Nincs ember, — folytatja szerzőnk — ki látván a Hôtel-Dieu szüzeit nemcsak hogy mint kötözgetik a betegek sebeit, teszik őket tisztába, egyengetik ágyaikat, — hanem hogy a legkeményebb tél derekán mint törik be a kórház udvarán keresztülmenő patak jegét, mint állanak benne egész derékig, és mossák a legförtelmesebb genyekkel és ocsmányságokkal teljes ruhákat, — úgy ne tekintené őket, mint megannyi szent áldozatokat, kik embertársaik segélyezése iránt való buzgalomból és szeretetből önként rohannak a halálba, melyet mintha szándékosan keresnének a betegek roppant száma által megfertőzött, büzhödt helyek közepett.“

Nem akarjuk kétségbe vonni a bölcsészet érényeit: de higyük el, a közönségre nézve még sokkal meglepőbbek volnának ezen érények, ha a bölcsészet hasonló önfeláldozást tudna felmutatni. Pedig bármily természetes őszinteség látszik is Hélyot előadásán, nagyon messze áll attól, hogy teljes fogalmat adjon e

keresztény nők áldozatairól; e történész nem említi sem az élet örömeinek nélkülözését, sem az ifjuság és szépség elvesztését, sem a családról, férjről és utódok reményéről való lemondást, szót sem tesz a szív áldozatairól s a lélek legszebb érzelmeinek elfojtásáról, kivéve az egy részvétet, mely annyi szenvedés látára csak annál nagyobb gyötrelemmé válik.

És mégis! . . . Szemtanui voltunk, midőn e betegek, e haldoklók, összeszedvén végerejüket, fölemelkedtek ágyaikban, hogy méltatlankodásokkal halmozzák el azon angyali nőket, kik őket kiszolgálták. És miért? mert keresztények valának! Ó szerencsétlenek! ugyan ki jött volna segélyetekre, ha ezek nem keresztények? Más, ezekhez hasonló leányok, kik oltárokat érdemeltek volna, — nem akarom kimélui a szót — *nyilvánosan megbotoztattak*. Ennyi jótétemény fejében ilyen elismerést nyervén, valjon, ki akart volna még a nyomorultak mellé visszatérni? Ki? ők! Ezen nők? Igen, ugyanezek! A legelső jelre röpültek, vagy inkább el sem hagyták egy perczre sem állomásaikat. Ime a valóságos emberi természet és az istentelen emberi természet: ítéljete.

A szürke-néne nem zárkozott el erényeivel, mint a Hôtel-Dieu leányai, valamely megfertőzött légü épület falai közé, hanem hasonlóan a mezei virághoz, egy egész vidéket betöltött illatával; fölkeresé a beteg földművest szalma kunyhójában. Mily megható jelenet volt, midőn a paraszt ember mellett egy ifju, szép és részvevő hölgy végzé az orvos teendőit! Nemrég a pusztán a füzek alatt mutattak nekünk egy kis házat, melyben három szürkenéne lakott. Ezen mezei menhelyről siettek ők a nap és éj minden órájában a szegény nép segélyére. Rajtok, mint a zárda-szüzeken általában, az ártatlanság, csinosság és megelégedettség vonásai ömlöttek el, mi azt mutatja, hogy a test és a lélek egyaránt ment minden mocsoktól; szelidség ült arcaikon, de bizonyos erélylyel párosulva, mely nem borzad vissza a nyomor láttára, és engedelmességre

birja a beteget. Különösen kitűntek az esések vagy egyéb a föld népénél oly gyakori véletlen által össze-zúzott tagok gyógyításában. De a mi legmegbecsülhetlenebb e népében az, hogy néha egy-egy szót sugtak a haza dajkájának fülébe a jó Istenről: a moral még soha nem talált istenibb alakokat, melyek alatt az emberi szívbe lopódzék.

Míg a betegápoló szűzek felebaráti szeretetök nagysága által azokat is csodálatra ragadták, kik hasonló magasztos tényeket már megszoktak, addig Párisban még sokkal meglepőbb esemény vonta magára a figyelmet: magas rangú hölgyek száműzték magukat a város- és udvarból és Canadába mentek. Kétségkívül ott fényes paloták vártak rájuk; vagy talán zilált vagyoni állapotukat helyrehozni, vagy egy terjedelmes birtok alapjait megvetni keltek ily hosszú utra! Éppen nem. A rengetegeken és vérengző háborúkon keresztül törve csak azért mentek, hogy kórházakat emeljenek az ellenséges vadak számára.

Európában az ágyuk dőreje a népek ezreinek pusztulása fölött való örömmüket jelenti; de a távol eső új telepítvényekben, hol az ember közelebb érzi magát a balsorshoz és a természethez, csak azon örülnek, a mi valóban kiérdemli a nemzedékek áldását, vagyis a jótékonyság és humanitas tényein. Három szegény betegápoló néne, Peltrie asszony vezérlete alatt, kiszáll a canadai partokon, és ime az egész gyarmat magánkívül van örömeiben. „Az oly epedve várt nők megérkezésének napja, — mondja Charlevoix — ünnep volt az egész városra nézve; minden munka beszünttetett, minden üzlet bezáratott. A kormányzó a kikötőben csapatainak élén fogadta a hölgnöket; katonái teljes díszben voltak, az ágyuk egyre dörögtek, az első üdvözlések után a nép örömkialtásai közepett a templomba vezették őket, hol *Te Deum* énekeltetett...

„E szent leányok és nemes vezérnők elragadtatásuk első pillanatában meg akarák csókolni a földet, mely után oly régóta vágyakoztak, melyet ve-

rejtékeikkel akartak öntözni és ha kell vérökkel festeni. A francziák a vadakkal, sőt a hitetlenek a keresztényekkel együtt több napon át szünni nem akaró örömben usztak és ezer hálát adtak Annak, ki egyedül képes ennyi erőt és bátorságot önteni a leggyöngébb lényekbe. A mint az indus kunyhókat, hova megérkezésök után való nap vezettettek, meglátták, el voltak ragadtatva; az itt uralkodó szegénység, tisztátalanság és ezer más tárgyak, melyek igen alkalmasak valának arra, hogy buzgóságukat lehűtsék, még fokozták élénkségöket; alig várták, hogy megkezdhessék munkásságukat.

„Peltrie asszony, ki soha nem vágyott gazdag lenni s ki oly szívesen lett szegénynyé Jézus Krisztusért, semmit nem kimélt a lelkek üdvének érdekében. Buzgalma annyira ment, hogy saját kezeivel munkálta a földet, csakhogy a szegény hitújjonczokon segíthessen. Nehány nap alatt kifosztá magát mindenéből, mit magával hozott annyira, hogy képtelen volt egy darab ruhát adni azon gyermekeknek, kiket csaknem egészen meztelenül hoztak eléje; egész élete, mely elég hosszúra nyult, nem volt egyéb, mint a felebaráti szeretet leghősiesebb cselekedeteinek szakadatlan láncolata.“

Találunk-e a hajdan történetében hasonló meghatározásokra, mely a megindulás ily édes, ily tiszta könyeit fakasztaná?

IV. FEJEZET.

Kitett gyermekek. A szeretet nővérei.
Jótékonyági vonások.

Hallgassuk meg most egy pillanatra sz. Justint, a bölcsészt. A császárhoz intézett első *Apologiájában* így szól:

„Uralkodásod alatt kiteszik a gyermekeket, kiket aztán egyesek fölnevelnek, hogy megbecstelenítsenek. Minden nemzetnél vannak ilyen gyermekek, kiket

a legförtelmesebb czélokra használnak és mint oktan állatokat hizlálnak; te ezen gyermekekre is adót vetsz . . . pedig azok, kik a kis ártatlanokkal visszaélnék, azonkívül, hogy bünt követnek el Isten ellen, könnyen visszaélhetnek saját gyermekeikkel is . . . Mi, keresztények, irtózunk e gyalázatoságtól; mi csak azért nősülünk, hogy fölneveljük családunkat, vagy lemondunk a házasságról, hogy önmegtartóztatásban éljünk.“

Ime ilyen lelenczházakat emelt a polytheismus az árvák számára. Ó tiszteletreméltó Paulai Vincze! hol valál te? hol valál, hogy így szólottál volna Roma nőihez, mint szólta azon jámbor francia nőkhöz, kik nemes vállalatodban segélyedre valának: „Nemes hölgyek! el tudnátok-e hagyni ezen kis ártatlanokat, kiknek, miután természet szerint való anyjoktól elhagyattak, kegyelem szerint való anyáivá lettetek.“ De a bálvány-istentiszteletben hasztalan keressük az *irgalom emberét*.

A világ megbocsájtotta Paulai sz. Vinczének, hogy keresztény volt, és a bölcsészet, e férfi történetét olvasván, könyezett. Tudjuk, hogy előbb nyájör, majd tunisi rabszolga, később pedig tudománya és művei által nagyhirü pap volt. Egész világ tudja, hogy ő alapítá a *Lelenczházat, a Koldus-ápolót, a Marseillesi nőegyletet, a Gályarabok Intézetét, a Hittérítő papok collegiumát, a Szeretet testvérületét* a plébániákon, a Hótel-Dieu ápolónőinek és a Szeretet leányainak egyletét a betegek gondozására, végre számos intézetet azok számára, kik életpályát akarnak választani, de magokat még el nem határozták.

Paulai szent Vinczének nagy segítségére volt *Legras* kisasszony, az Irgalmas-Nének alapítónője. Ő volt a *Jézus Nevéről* czimzett kórház első főnöknője, mely kezdetben csak negyven szegényre rendeztetett be, és később Páris egyetemes kórházává lett. Legras kisasszony a legfárasztóbb munkában fölemésztett élete jelenyeül és jutalmául csak azt kérte, hogy sirja fölé egy kis kereszt állíttassék ezen fölirással: *Spes mea*. Akarata teljesült.

Igy versenyeztek a jámbor családok Jézus nevében jót tenni az emberekkel. Franciaország kancellárának és Fouquetnek neje a nőegylet tagjai valának. Mindenkinek megvolt a maga napja, melyen a betegeket föl kelle keresnie, hogy őket tanítsa, buzdítsa s vele üdvössége ügyében megható, bizalmas hangon beszélgesen. Némelyek közülök alamizsnát gyűjtöttek, mások vászonról, butorokról és szegényekről gondoskodtak. Egy író azt mondja, hogy több, mint hétszáz kálvinista tért vissza a római egyház keblébe, mert *c határtalan, lángoló szeretet műveiben* fölismerték tanításának igazságát. Szent hölgyek: Miramion, Chansol, Peltrie, Lamoignon, a ti műveitek békések valának! Koporsóitokat szegények állták körül és kiragadták a halottvivők kezeiből, hogy ők magok emelhessék; temetéseitek zokogásaiktól viszhangozának; az ember azt hitte volna, hogy minden jótevő sziv eltűnt a földről, mert ti meghaltatok.

Egy lényeges megjegyzéssel zárjuk be a kereszténységnek a szenvedő emberiség érdekében tett intézményeiről szóló szakaszt. Mondják, hogy a sz. Bernárd-hegyen a levegő oly erős, hogy a léleklő szerveket nagy mérvben megtámadja, s ritka eset, hogy valaki e magaslaton tíz évnél tovább éljen: a szerzetes tehát, ki a menházba zárkozik, hozzávetőleg kiszámíthatja hátralevő napjait, és minden, mit az emberek hálátlan szolgálataért jutalmul nyer az, hogy megtudja halálának percét, mely a többi halandók elől el van rejtve. Orvosok véleménye, hogy a Hôtel-Dieu leányai valamenynyien gyöngelázban szenvednek, mely életerejüket lassanként fölemészti, s mely a kórház romlott légköréből származik. Azon szerzetesek, kik az Új-Világ bányáinak mélyén, örök éj közepett, a szerencsétlen indiánok számára állított bányákban laknak, az ólom-gőz által megmérgezetten, rövid idő alatt elvesznek; végre a konstantinápolyi gályák mélyére zárkózott papok biztos vértanúságra szánják magokat.

Az olvasó meg fogja nekünk bocsátani, hogy itt elhallgatjuk észrevételeinket: megvalljuk, hogy hasonló

nagy tettek méltó dicsőítésére nem találunk szavakat: ily önfeláldozással szemben csak könyeink vannak és csodálatunk. Mily szánandók azok, kik meg akarják semmisíteni a vallást, és nem izlelik meg az evangelium gyümölcseinek édességét! „A stoicismus csak egy Epiktetet adott nekünk; — mondja Voltaire —; a keresztény bölcsészet ezer Epiktetet képez, kik nem is gyanítják, hogy azok, s kiknek erénye annyira megy, hogy erényeikről tudomással sem birnak.“

V. FEJEZET.

NEVELÉS.

Iskolák, Collegiumok, Egyetemek. —

Benczések, Jezsuiták.

A jótettek sorában első helyen áll az, ha valaki életét a fájdalom enyhítésére szenteli; a második azokat illeti, kik bennünket fölvilágosítanak. Es megint csak a *babonás* papok azok, kik tudatlanságunkból kigyógyítottak s kik ezer éven át az iskolák poraiba temetkeztek, hogy minket a barbárságból kiemeljenek. Ők nem félték a világosságtól; hisz magok nyiták meg előttünk azok forrásait, és csak arra törekedtek, hogy megoszszák velünk a Roma és Görögország romjai között saját életök veszélyeztetésével összegyűjtött világosságot.

A benczés ki mindent tudott, a jezsuita, ki ismerte a tudományt és a világot, az oratorianus, az egyetemi tudor talán kevésbé méltók elismerésünkre, mint azon alázatos *fraterek*, kik magokat a szegények ingyenes tanítására szentelték. „*A jámbor iskolák szerzetes papjai kötelezék magokat felebaráti szeretetből a köznépet írás- és olvasásra oktatni, elkezdve az a, b, c-től fel egész a magasabb számműveletekig és könyvezetésig.* Ők taníták továbbá nemcsak a szónoklattan, latin és görög nyelvet, hanem a városokban ők tarták elfoglalva a bölcsészet, theologia, erkölcsstan, szám- és mértan, technika, stb. tanszékeit. . . . Előadás után a

tanulók párosával mentek haza, mindig egy szerzetes vezetése alatt, nehogy az utczákon eljátszanak és az időt vesztegessék.¹⁾

Az irány természetesen egyszerűsége mindig gyönyörködtet; de ha még a jótettek természetes egyszerűségével kapcsolatban áll elénk, épp oly csodálatra méltó, mint a milyen megható.

A keresztény szeretet által alapított első iskolák után mindjárt azon tudós testületekkel találkozunk, kik magokat rendjök határozott szabályánál fogva a tudományokra és az ifjuság nevelésére szentelték. Ilyenek a sz. Vazul-szerzetesek Spanyolországban, kik nem kevesebb, mint négy tanintézzettel bírnak, minden egyes tartományban. Azon kívül Franciaországban is két nagyobb tanintézetek volt: egy Soissonsban és egy Párisban; ez utóbbi a Dorman János bibornok által alapított *beauvaisi collegium* nevet viselt. A IX. század óta Tours, Corbeil, Fontenelle, Fulda, Saint-Gall, Saint-Denis, Saint-Germain-d'Auxerre, Ferrara, Aniane, és Olaszországban Monte Cassino nevezetes iskolák valának. *A társas életet folytató papok.* Német-Alföldön, a kéziratok összehasonlításával és szöveg kiegészítésével foglalkoztak a könyvtárakban.

Európa valamennyi egyetemét vallásos fejedelmek, püspökök, vagy papok alapították és szerzetesek kezelték.²⁾ A nagyhirű párisi egyetem, honnan a mai Európa

¹⁾ Hélyot. III. k. 366. l. — F.

²⁾ A mi hazánkat illeti, történeti kútfőink bizonyítják, hogy minden nagyobb tanintézet egyházi vagyomból jött létre. A *csanádi iskolát* sz. Gellért püspök alapítja; a *pécsit* 1009-ben Bonipert püspök; a *pozsonyit* Vitéz, esztergomi érsek; a *székesfehérvárit* az ottani káptalan; a *veszprémit* a püspök és káptalan, és így tovább. Pár héttel előbb maga a közoktatási miniszterium egyik osztályvezetője, két évi tanulmányozás után az országgyűléshez beadott jelentésében kimutatja, hogy a budapesti egyetemi alap egyházi természetű. — Az első nyomdát is Geréb László ó-budai prépost állítja 1472.

Ha régibb és újabb tudományos férfaink és íróink névsorán áttekintetünk, úgy találjuk, hogy kevés kivétellel valamennyien az egyházi rendhez tartoztak. *Astrik* pannonhegyi első

fölvilágosodását nyerte, négy karból állott. Alapítása föl-
megy egész Nagy Károlyig, vagyis azon időkg, midőn
Alcuin szerzetes egymaga küzdvén a barbárság áramlata
ellen, Francziországot *keresztény Athénné* akarta tenni. Itt
tanítottak Budée, Casaubon, Grenan, Bollin, Coffin, Le-
beau; itt képeztettek ki Abailard, Amyot, de Thou,
Boileau. Angolországban Cambridge egy Newtont adott,
Oxford pedig Baco és Morus Tamás neveivel perzsa
könyvtárát. Arundel márványtáblait, Homér kéziratait
és classicaí kiadványait mutatja fel; Glasgow és Edim-
bourg Skóthonban; Lipcse, Jena, Tubinga Németország-
ban; Leiden, Utrecht és Löven Német-Alföldön; Gandie,
Alcala és Salamanca Spanyolországban; mind e
gyúpontjai a fölvilágosodásnak a kereszténység határtal-
lan munkássága mellett bizonyítanak. De különösen két
rend művelé a tudományokat: a benzések és jezsuiták.

Időszámításunk szerint 540. évben, Olaszország-
ban, \ Cassino hegyen, veté meg alapját sz. Benedek
azon nevezetes rendnek, melyre hármás dicsőség vára-
kozott: Európa megtérítése, a vadonok benépesítése és
a tudomány tüzének saját kebelében való ápolása.¹⁾

apát, *Deodát* sz. István, és *Gellért* Imre herczeg nevelője, *Domon-
kos* sz. István benső tanácsosa, *Boniper* pécsi, *István*, veszprémi
püspökök, *Gunther*, *Valther*, *Alberik* benzések, *Simon* pécsi
püspök, *Péter* budai prépost, kit Fehér György Béla király „név-
telenjének“ tart, *Kálán* pécsi püspök, Etele életirója, *Rogerius*
nagyváradí kanonok a „Carmen miserabile“ szerzője, *Kéza Si-
mon*, *Pázmán*, stb. papok valának. Újabb időben a bölcsészet,
történelem, régészet, természetudományok terén egy *Purgstaller*,
Horváth Cyrill, *Horvát Mihály*, *Fraknói Vilmos*, *Rómer Fló-
ris*, *Ipolyi Arnold* tűnnek ki; sőt még a drámában és népszin-
műben is egy pap, *Csiky Gergely*, monopolisálja az Academia pá-
lyadíjait. Ezt csak azért említettük föl, hogy figyelmeztessük a
jelen nemzedéket arra, hogy valamint apáinkat papok tanították
meg nevöket kiírni, (ha ugyan arra harcziás öseink vállalkoztak)
ugy ma, a tudományok fejlettebb korában is, nemhogy utját áll-
nák a fölvilágosodásnak, hanem önmagok a *fáklyavivők*. — Ford.

¹⁾ Angolország, Frízia és Németország apostolai: Canter-
buryi Agoston, Willibord és Bonifác sz. Benedek rendéből va-
lók voltak.

A benzésesek, és első sorban a Franciaországban 543. évben alapított sz. Mór-congregatio adta nekünk azon férfiakat, kiknek tudománya közmondássá lett, és kik a kolostorok poraiba temetett régi kéziratokat határtalan szorgalommal ismét napfényre hozták. Irodalmi vállalatuk borzasztó munka (nem használhatunk más kifejezést): a sz. Atyák teljes kiadása volt. Ha nehéz csak egy kötetet is anyanyelvükön hibátlanul ki nyomatni, mit mondjunk az összes görög és latin Atyák teljes revisiojáról, melyek több mint 150 kötetet tesznek *in folio*; maga a képzelet is alig tudja e szörnyű munkát felölelni. Ruinart, Lobineau, Colmet, Tassin, Lami, d'Acheri, Martène, Mabillon, Montfauçon személyében a tudomány csodái állanak előttünk.

Lehetetlen sajnálattal nem gondolnunk azon tanító testületek elvesztésére, melyek kizárólag tudományos kutatásokkal és az ifjuság nevelésével foglalkoztak. Egy forradalom után, mely meglazítá az erkölcsi kötelekeket és megszakítá a tanulmányok folyamát, egy vallásos, de egyszersmind tudós társulat biztos gyógyszer nyujtana bajaink ellen. Más nemü intézményektől nem várható az a szabályos munka, az az odaadó szorgalom egy szakra nézve, mely a szerzeteseknél oly gyakori, s mely több századon keresztül megszakítás nélkül folytatva, csodákkal lepi meg a világot.

A benzésesek tudósok, a jezsuiták képzetek valának, mindkét rend pedig az volt a vallásos társadalomnak, a mi a két híres akadémia a világnak.

A jezsuitáknál három fokozat volt: *képesített tanárok, segédek, és felesketettek* rende. A fölvételért folyamodót az egész noviciatuson, tehát tiz éven keresztül figyelmesen tanulmányozák; ez idő alatt csak emlékező tehetsége fejlesztetett a nélkül, hogy valamely szaktudományra képezhetne volna magát: ezen próbaidő célja volt kideríteni, hogy mi iránt mutatkozik az újonczban különös hajlam. Ezután egy hónapig a betegek körül szolgált és zarándok-utra kelt gyalog, hogy megszokja

az emberi nyomor képét és előkészüljön a hittérítői fáradaalmakra; végre fáradaalmas vagy fényes tanulmányokkal fejezte be.

Ha társadalmi kellemeikkel, elegáns modorral bírt, mi a világnak tetszik: a fővárosba küldék az udvarhoz, a nagyok körébe. Ha magánykedvelő volt: visszatarták a könyvtárakban vagy a társulat kebelében. Ha szónoki tehetségeket árult el: megnyílt előtte a szószej. Ha világos, tiszta felfogás és türelem által különbözteté meg magát: tanár lett a collegiumokban. Ha heves, rettenthetetlen, hit- és buzgalomtól lángoló volt: elment meghalni a mohamedánok vagy vadak fegyverei által. Végre ha oly tulajdonok mutatkoztak benne, melyek őt a kormányzásra tevék alkalmassá: Paraguay hivogatá rengetegeibe, vagy a rend egyes házai, hogy főnökükké legyen.

A rend generalisa Romában székelte. A provincia-lisok, Európában, havonkint legalább egyszer levelet váltottak vele; a külföldi hittérítők főnökei pedig kötelesek voltak mindannyiszor irni, valahányszor hajó vagy karaváncsapat vonult át a világ pusztaságain. Azonkivül a fontosabb és sürgősebb ügyekben egyes atyák utaztak Pekingből Romába, Romából Perzsiába, Ethiopiába, Paraguayba vagy a föld egyéb részeire.

A tudományos Európa pótolhatatlan veszteséget szenvedett a jezsuitákban: különösen a nevelés bukásuk óta folytonos hanyatlásnak indul. Az ifjuság előtt közszeretben állottak; művelt, finom modoruk előadásai-
kat kivetkőzteté azon pedáns iskolai hangulatból, mitől a fiatalság annyira idegenkedik. A fiatal emberek, miután tanáraik nagyobb részt világhírű tudósok valának, nem annyira tanodában, mint inkább valamely nevezetes akademiában érezték magokat. Köztök és különböző sorsu tanítványaik között oly gyöngéd viszonyokat létesítettek, melyek később a pártfogás egy nemévé nőtték ki magokat és a tudománynak kiszámíthatatlan hasznára valának. E viszonyok azon korban képződén,

melyben a szív önként megnyilik a nemes érzelmek előtt, többé soha fel nem bomlottak, és azon antik, nemes barátságokat szülték, minők hajdan a Scipiók és Léliusok közt valának.

A mester és tanítványok közt szövődött e tiszteletre méltó viszonyokat, melyek Plato és Pythagoras tanítványai előtt oly becsesek valának, mindig a tudomány előnyére használták fel. Büszkék voltak a nagy emberekre, kiknek lángeszét ők fejlesztették ki, és azok dicsőségének egy részét magoknak tulajdoníták. Midőn Voltaire *Méropé*-ját Porée atyának ajánlja s őt *kedves mesterének* nevezi, azon szeretetre méltó jelenségek egyikét tünteti föl, melyekhez hasonlóval a mai nevelés nem dicsekedhetik. Természettudósok, vegyészek, matematikusok, csillagászok,¹⁾ botanikusok, technikusok, költők, történészek, fordítók, régészek, hirlapírók valának: szóval nincs a tudománynak egy ága, mit a jezsuiták fényes sikerrel ne műveltek volna. Bourdaloue ékesszólása a hajdani Romára emlékeztetett; Brumoy Franciaországot a görögök szinpada elé állította; Gresset Molière nyomdokain haladt; Lecomte, Parennin, Charlevoix, Ducerceau, Sanadon, Duhalde, Noël, Bouhours, Daniel, Tournemine, Maimbourg, Larue, Jouvency, Rapin, Vanière, Commire, Sirmond, Bougeant, Petau tiszteletre méltó neveket hagytak hátra. És mi az, a mit a jezsuitáknak szemére vethetnek? egy kis ambitio, mi nélkül lángeszt nehéz képzelni is. „Mindig szép dolog — mondja Montesquieu ezen atyákról szólván — az emberek fölött azért uralkodni, hogy boldogokká tegyük őket.“ Vessétek latba a jótettek azon óriási tömegét, miket a jezsuiták véghezvittek; emlékezzetek vissza azon nagy nevű írókra, kiket e testület Franciaországnak adott, vagy kik kebelében képeztettek; gondoljatok azon birodalmakra, melyeket ügyességök, verejtékeik és vérök árán kereskedelmünk számára meghódítottak;

¹⁾ Különös, hogy e század legnagyobb csillagásza is egy jezsuita — F

tekintsetek át Canada, Paraguay, China hitküldérségein, és látni fogjátok, hogy az a kevés rossz, miről vádol-
tatnak, egy pillanatra sem tarthat egyensúlyt azon
szolgálatokkal, melyeket a társadalomnak nyújtottak.

VI. FEJEZET.

A pápák és a romai udvar. — Újabb fel-
földözések, stb.

Mielőtt áttérnénk azon szolgálatokra, melyeket az
egyház a földművelésnek adott, lássuk mit tettek a pá-
pák a tudományok és szépművészetek érdekében. Mi-
alatt a fönnebb említett rendek egész Európában az
ifjuság nevelésében, a kéziratok felkutatásában és a régi-
ségek magyarázatában fáradoztak, a romai pápák a tu-
dósokat jutalmakkal, sőt gyakran egyházi méltóságokkal
árasztván el, megindítói lettek az általános haladásnak
a fölvilágosodás útján. Mindenesetre nagy dicsőség az
egyházra, hogy egy pápa adta nevét azon századnak,
melylyel az európai polgárisodás korszaka kezdődik s
mely Görögország romjai közül emelkedvén ki, Sándor
századának fényét Lajos százada fölött ragyogtatá.

Azok, a kik a kereszténységet úgy tüntetik föl,
mint a fölvilágosodás terjedésének akadályát, nyilván
ellenmondanak a történeti adatoknak. A polgárisodás
mindenütt az evangelium nyomdokain haladt, ellentét-
ben Mohamed, Brahma és Confucius vallásaival, melyek
a társadalmi fejlődésnek útját állták és az embert örö-
kös gyermekségben kényszeríték megvénülni.

A keresztény Roma olyan volt, mint egy kikötő,
mely a művészetek hajótöréseiből minden megmenthető
darabot összegyűjtött. A mint Konstantinápoly török
iga alá került, az egyház ezer, tiszteletre méltó men-
helyet nyitott Byzancz és Athén nagy nevü menekült-
jeinek. A Franciaországból kitiltott sajtó Olaszország-
ban pártfogókra talált. A bibornokok kimeríték kin-

cseiket Görögország romjainak ásatásában és a kéziratok megszerzésében. Leo százada oly szépnek tünt föl Barthélemy előtt, hogy nagyszerű műveire nézve eléje tenné Perikles korának: egy újabb Anacharsis, ¹⁾ szerte csak a keresztény Italiát kereshette volna föl.

Romában — mondja az abbé — utazóm látja Michel-Angelot, szent Péter kupoláját építve; Ráfaelt a Vatikán képcsarnokát festve; Sadole-t és Bembet, X. Leo titkárait, később bíbornokokat; Trissint *Sophonisbé*-nek, a legelső modern író által szerkesztett tragédiának szerzőjét; Béroaldot, a Vatikán könyvtárnokát, Tacitus *Annales*ének kiadásával foglalkozva, melyeket Westfáliában találtak föl és X. Leo ötszáz aranyon vásárolt meg; — látja ugyanezen pápát kitünő állásokat ajánlva a tudósoknak, kik Európa minden országaiból hozzá seregelvén, államaiban telepedtek le, és gazdagon jutalmazva azokat, kik ismeretlen kéziratokat hoztak eléje. . . . Minden nyelv és tudomány számára egyetemek, collegiumok, nyomdák és könyvtárak állítottak, melyek folyton gazdagabbakká lettek részint az újonnan megjelent eredeti művek, részint oly régi kéziratok kiadása által, melyeket azon országokból szereztek, hol eddig azokat a tudatlanság pora borította. Az akademiák annyira szaporodtak, hogy Ferrarában tiz, egész tizenkettő, Bolognában mintegy tizennégy, Siennában tizenhat volt. Ezen akademiákon a tudományok és művészetek, irodalom és történelem, végre a nyelvek adtak elő. Kettőben, melyek közül egyik Platonak, a másik pedig tanítványának, Aristotelesnek, volt ajánlva, a régi bölcsészeti nézetek vitattattak meg és az újabbak kezdtek felszínre emelkedni. Bolognában ugy, mint Velenzében egy bizottmány örködött a sajtó, a papír szépsége, a betűk öntése, a kinyomott szöveg javítása, szóval mind a fölött, a mi az újabb kiadásokat lehető legtükéletesebbekké teheté. . . . Minden államban a fő-

¹⁾ Anacharsis scytha bölcs, Solon tanítványa, elmés mondatairól nevezetes. — F.

sőt még a kisebb városokban is leirhatatlan tudomány-szomj és dicsvágy uralkodott: csaknem valamennyien observatoriumokat ajánlottak fel a csillagászoknak, terme- ketet az anatomistáknak, kerteket a természettudósok- nak, könyv-, mű- és emlék-gyűjteményeket a tudományok egyéb képviselőinek, tiszteletet, elismerést és jutalmat az ismeretek minden nemeinek. . . . A művészet elő- haladása kifejleszté az izlést a színjátékokban és az elegantiát az életben. A történelem, a görög és romai emlékek tanulmányozása a tisztesség, egész és tökély eszméit eredményezék, mi eddig nagyon hiányzott. Medicis Juliánnak, X. Leo testvérének, romai polgárrá történt kikiáltása nyilvános játékokkal köttetett össze, és egy, éppen a Capitolium helyén emelt színpadon két napig folyton Plautus egyik bohózatát adták elő, melynek zenéje és diszítése általános csodálatot keltett.“

X. Leo utódai gondosan ápolták e nemes lángot a szellem művei iránt. Roma békeszerető püspökei összegyűjték *nyaralójukba* az idők értékes romjait. A Borghések és Farnesek palotáiban Phidias és Pra- xiteles műremekeit csodálta az utas; pápák vásárolták meg aranyaikért Herkules és Apollo szobrait; pápák menték meg a hajdan kigunyolt romjait, a vallás köpenyét borítván reájok. Ki ne csodálná azon főpap jámbor gondosságát, ki keresztény képeket állított Diocletian Thermeinek szép romjai fölé? A Pantheon már rég nem volna, ha az apostolok tiszteletére nem szenteltetik, és Traján oszlopa nem állana fen, ha sz. Péter szobra nem koronázná.

Ez a fentartó szellem nyilatkozott az egyházi rend egyéb fokozataiban is. Mig a Vatikánt diszító marad- ványok fölülmulták a hajdani templomok gazdagságát, azalatt a szegény szerzetesek kolostoraik bensejében kegyelettel gondozák Tibur és Tusculum házait, és az idegent Cicero és Horac kertjeibe vezeték. Egy kar- thauzi megmutatja nektek a babért, mely Virgil sirja fölött zöldel, és egy pápa megkoronáza Tassot a Capi- toliumon.

Ezerötszáz év óta így pártolá az egyház a tudományokat és művészeteket; buzgalma nem lankadt soha, egy időszakban sem. Ha a nyolczadik században egy Alcuin szerzetes Nagy Károlyt a nyelvtanban oktatja, a tizennyolczadikban *egy másik szorgalmas, kitartó szerzetes* feltalálja Herculanium kíratainak legöngyölítését; ha 740-ben toursi Gergely leírja a gallok régiségeit, 1754-ben Mozzochi kanonok megmagyarázza Heracles törvénytábláit. A polgárisult világ rendszerét átalakító felfedozések nagyobb részét egyháziak tevék. A lópor és talán a távcsó feltalálója is Roger Baco, mások szerint Schwartz Berthold német szerzetes volt; a bombákat Galen, münsteri püspök, az iránytűt Flavio de Gioia, nápolyi szerpap, a szemüveget Despina szerzetes, és az óragépet Pacificus, veronai főesperes vagy II. Silveszter pápa találta fel. Mennyi tudós. — kiknek csak e mű folyamában fölemlített nevei is lapokat töltenének meg, — tette nevezetesekké a kolostorokat, szerzett tiszteletet az egyház kitünő szószékeinek! Mennyi hirneves író, mennyi tudományos ember! mennyi jeles utazó! mennyi matematikus, természettudós, vegyész, csillagász, régész! mennyi nagy szónok! mennyi csodált államférfi! Sugert, Ximenest, Alberonit, Riche-
lieut, Mazarint és Fleuryt említni annyi, mint az újabb Európa legnagyobb ministereit és legnagyobb eseményeit említeni.

Épp e pillanatban is, midőn az egyház jótéteményeinek e fölületes vonásait ecseteljük, a gyászoló Itália a szeretet és elismerés megható jeleivel adózik VI. Pius földi maradványainak. A keresztény világ fővárosa azon sorsüldözött főpap koporsóját várja, ki Augustus- és Marc Aurélhoz méltó munkával kiszárítá a büzhödt mocsárokat, feltalálta a romai consulok utját és kijavíttatá az első császárok által épített vízvezetékeket. Az egyházfőknél oly természetes műszert utolsó vonásául VI. Pius utódja ugyanakkor, midőn hiveinek a rég nélkülözött békét visszadja, még nemes szegénységében is talál módot, hogy új szob-

rokkal helyettesítse azon műremekeket, melyeket Roma, a szép művészetek dajkája, Athén örökösének hagyományozott.

Mindent összevéve a tudomány előhaladása elválthatatlan volt a vallás előhaladásától, mert az egyházatyák Homér és Virgil nyelvén magyarázák a hit elveit: a mártYROK vére, mely a keresztények magva volt, növelé egyszersmind a költő és szónok babérait.

A keresztény Roma az volt az újabb világra, a mi a pogány Roma a régi világra nézve: egyetemes kötelék; a nemzetek e fővárosa rendeltetését minden irányban betölté, és igazán *örök városnak* látszik. Lesz talán idő, midőn be fogják látni, hogy mégis nagyszerű eszme, magasztos intézmény volt az a pápai trón. A lelki atya, a népek közepett, a kereszténység teste különböző tagjainak összetartó kapcsául szolgál. Minő szép szerep egy igazán apostoli szellemű pápa hivatása! Mint a nyáj egyetemes pásztora a hiveket kötelmeik teljesítésére birhatja, az elnyomás ellen pedig védelmezheti. Államai, elég nagyok levén arra, hogy függetlenségét megőrizték, de nagyon kicsik, hogy erejét félelmetessé tegyék, számára csak a vélemény hatalmát biztosítják. Csodálatos hatalom, mely magát csak a béke, jótékonyág és szeretet műveiben érvényesíti.

A tünékeny rossz, mit néhány magáról megfeledkezett pápa okozott, velök együtt elenyészett; ellenben ma is érezzük azon határtalan és megbecsülhetetlen jók befolyását, melyeket a romai udvarnak köszön az egész világ. Ez az udvar csaknem mindig nagyobbnak mutatta magát századánál. Midőn egész Európa goth intézmények sötétségébe volt merülve, ő már bírta a törvényhozás és közjog fogalmait, ismerte a tudományokat, művészeteket és műveltséget; és e világosságot nem zárta el az emberiség elől, hanem elárasztá minden fölé; ledönté a korlátokat, melyeket az előítéletek emeltek a nemzetek között; megszelidíté erkölcsünket, kiemelt tudatlanságunkból, és kivetköztetett nyers, vad szokásainkból. A pápák őseink között a művészetek

küldérei voltak a barbárok között, törvényhozók a vadak között. „Az egyetlen Nagy Károly uralkodása bir a művelődés némi, bár gyöngé fényével; — mondja Voltaire — ez is valószínűleg római utjának gyümölcse volt.“

Tehát elég általánosan elismert dolog, hogy Európa a szent-széknek köszöni polgárisodását, jobb törvényeinek nagyobb részét, csaknem minden tudományát és művészetét. A pápa királyok most újabb ösvények után néznek, melyeken magokat az emberiségre nézve értékesítsék: új pálya várakozik rájuk, s nekünk előérzetünk van, hogy ők azt dicsően fogják megfutni. Roma visszatért azon evangéliumi szegénységhez, mely a régi időkben egyedüli összes kincsét képezte. Meglepő hasonlatosság a hajdan és jelen között! Most is, mint akkor, pogányokat kell megtéríteni, népeket kibékíteni, gyűlölségeket kioltani, könyeket letörölni, sebeket gyógyítani, és mindez a vallás balzsamára várakozik. Ha Roma jól fogja fel helyzetét, soha nem állottak előtte nagyobb remények, fényesebb rendeltetés, mint ma. Azt mondjuk, remények; mert mi a szorongattatásokat, az üldözéseket Jézus Krisztus egyházának vágyai közé számítjuk. Az elfajult világ az evangélium egy második kihirdetését kívánja; a kereszténység megújul és győzelmesen veri vissza a pokol leghevesebb rohamait. Ki tudja, valjon a mit mi az egyház bukásának tekintünk, nem ujjaalakulása-e? A bőség és nyugalom közepett talán elveszett volna; nem jutott volna többé eszébe a kereszt: a kereszt föltűnt, ő meg fog mentetni.

VII. FEJEZET.

F ö l d m ű v e l é s.

A világi és szerzetes papságnak köszönjük még az európai földművelés tökéletesítését is épp úgy, mint a tanintézetek és kórházak alapítását. A föld helyesebb megmunkálása, közlekedési utak nyitása, a városok és falvak szépítése, posták és szállodák állítása, művészetek és mesterségek, kézművek, kül- és belkereskedelem,

polgári és politikai törvények, egy szóval minden eredetileg az egyháztól származott át hozzánk. Apáink bárbarok voltak, kiket a kereszténységnek kelle még arra is megtanítani, hogy miként táplálkozzanak.

Az első századokban az egyház részére tett adományozások nagyobbrészt sivár földbirtokokból állottak, melyeket a szerzetesek sajátkezüleg műveltek. Vad rengetegek, járhatatlan mocsárok és kopár mezők voltak alapjai az egyháztól ma annyira irigyelt gazdagságnak.

Mig a premontrei kanonokok a lengyelországi rónák és Coucy-erdő átalakításán dolgoztak, addig a benzésék a franciaországi sivatagokat tevék termékenynyé. Molesme, Colan, Citeaux, melyek ma szőlőkkel és kalászokkal borítvák, tövis- és bogáncstermő helyek valának, hol az első szerzetesek falevél kunyhók alatt laktak, mint az amerikaiak ültetvényeik közepett.

Szent Bernárd és tanítványai temékenyíték meg a Thibaut, champagnei gróf által, nekik átengedett sivár völgyeket. Fontevrault valóságos gyarmat volt, melyet Arbrissel Róbert alapított egy kietlen vidéken, Anjou és Bretagne határán. Egész családok siettek a benzésék kormánya alatt menhelyet találni: özvegyek, hajadonok, betegek, vén katonák kolostorai alakultak; valamennyien pedig földművelőkké lettek az atyák példájára, kik magok irtották ki az erdőket, fogták az eke szarvát, vetették a magot, és koszorúzták meg Franciaország e részét oly gyönyörű vetésekkel, minőket még soha nem hordott.

A gyarmat nemsokára kénytelen volt rajt ereszteni és a munkás kezek egy részét más pusztaságoknak átengedni. Raoul, Róbert társa, Nid du-Merle rengetegében, és Vitalis, egy másik benzés, Savigny erdőiben telepedett le. Orges erdő, az angersi egyházmegyében; Chaufournois ma Chantenois, Touraineben; Bellay, ugyanazon tartományban; la Puie, Poitouban; l'Enclôître, a girondi rengetegben; Gaisne, Londontól néhány mértföldre; Luçon, a hasonnevű erdőkben; la Lande a garnacli rónaságon; Madeleine a Loire men-

tén; Bourbon, Limousinban; Cadouin, Périgordban; végre a Páris mellett levő fensík megannyi gyarmatai voltak Fontevraultnak, és nagyobb részt, mint az, műveletlen pusztaságokból gazdag vidékekké lettek.

Kifárasztanók az olvasót, ha meg akarnók nevezni mindazon barázdákat, melyeket a benzések ekéje a vad gallok földén hasgatott. Maurecourt, Longpré, Fontaine, le Charme, Colinance. Forci, Bellomer, Cousanie, Sauvement, les Épines, Eube, Vanassel, Pons, Charles, Vairville és száz más helyek Bretagne-, Anjou-, Berry-, Auvergne-, Gascogne-, Languedoc-, Guienneben bizonyágai az atyák határtalan munkásságának, Szent Colombán tette virágzóvá a vaugi pusztaságot, sőt magok a benzés-apácák is, a hasonrendű atyák példájára, magokat a földművelésre szentelték. „Montreuil-les Dames leányai, — mondja Hermann — a laoni és clairvauxi szerzeteseket utánozván, varrással, fonással és az erdők tövisbokrainak kiirtásával foglalkoztak.“

Hasonló tevékenységet fejtettek ki a benzések Spanyolországban is. A Tajo partján, Toledo mellett, parlag földeket vásároltak, s miután körös-körül az egész vidéket beültették szőlő- és narancsfákkal, a központon Venghalia nevű zárdát alapíták.

Monte-Cassino, Olaszországban, elhagyott vadon volt, midőn sz. Benedek oda visszavonult; kevés idő múlva a vidék képe átalakult, és az új apátság saját szorgalma után oly hatalmassá lett, hogy 1057-ben visszaverte a normannok támadását.

Bajorország négy püspökségében sz. Bonifác és rende szerzetesei voltak a gazdaszat minden ágának kezdeményezői. A fuldai benzések Hessen, Frankonia és Thuringia között egy nyolcz ezer lépés átmérőjű, tizenhat mértföld területű vadont irtottak ki; rövid idő alatt több mint tizennyolczezer pusztával birtak Bajor és Svábországban. A mantuai benzések ezer ötszáz igával dolgoztak.

Különbön jegyezzük meg, hogy azon, csaknem

általános szabály, mely a szerzetes rendeknek a hús élvezetét tiltja, gazdasági elven alapul. A szerzetes-társulatok nagy száma és ebből folyólag azon körülmény, hogy annyi ember csak hal-, tojással, tej- és főzelékkel él, nagy mérvben előmozdítja a baromfajok szaporodását; és így virágzó mezőink vetéseik és nyájak nagy részét a szerzetesek munkásságának és mértékletességének köszönik.

Mi több, a példa, mely az erkölcsi életben néha csekély jelentőségű, mert a szenvedélyek üdvös befolyásának útját állják, csodálatos eredményt mutat fel az anyagi életben. Ama látvány, midőn ezer meg ezer szerzetes művelé a földet, megdönté a barbár előítéleteket, melyek lealáznak tartottak minden, az emberek táplálására irányult foglalkozást. A paraszt megtanult a zárdákban visszatérni a föld göröngyeihez, és megtermékenyíteni a barázdákat. A báró kezdte belátni, hogy földjein biztosabb kincsek vannak számára elrejtve, mint a minőket fegyvereivel szerezhethetne. Tehát a szó szoros értelmében, a szerzetesek voltak a földművelés atyjai ugyis mint földművelők, ugyis mint a földművelők tanítói.

Ez a hasznos szellem még máig is fenáll a kolostorokban. A legjobban munkált földek, a legtehetősebb, legjobban táplált, legkevésbé elcsigázott parasztok a legszebb falusi fogatok, a legkövérebb nyájak, a legjobban kezelt bérletek az apátságok birtokain láthatók. Ebben, legalább én, semmi olyast nem látok, a mi miatt a papságnak szemrehányást kellene tennünk.

VIII. FEJEZET.

V á r o s o k, f a l v a k, h i d a k, o r s z á g u t a k, s t b.

De ha a papság termékenynyé tevé Európa vadonait, egyszersmind szaporítja falvaink számát, nagyobbitá és szépíté városainkat. Páris különböző negyedei, minők Saint-Geneviève, Saint-Germain-l'-Auxerois, rész-

részben a hasonnevű apátságok költségein épültek. Általában a hol egy kolostor állott, ott egy város alakult. *Chaise-Dieu*, *Abbeville*, stb. eredetök bélyegét neveiken hordják.¹⁾ *Sant-Salvadore* város, a Monte Cassino tövénél, és a körülfekvő helységek sz. Benedek szerzeteseinek művei. A mainzi, fuldai s a többi németországi egyházkerületekben, Porosz-, Lengyel-, Magyar-, Spanyol-, Angolországban és Svájcban tömérdek községet nevezhetnénk meg, melyeket szerzetes- vagy lovagrendek alapítottak.

A városok, melyek legkorábban bontakoztak ki a barbárságból, egyházi fejedelmek kormánya alatt állottak. Európa monumentalis épületeinek és hasznos alapítványainak nagy részét a bibornokok, apátok és püspökök bőkezűségének köszöni.

De talán azt fogják mondani, hogy mindez csak az egyház határtalan gazdagsága mellett bizonyít.

Tudjuk, hogy szeretik a tett szolgálatokat kisebbiteni, mert az emberek gyűlölik az elismerést. A papság parlag földeket talált. azokon gazdag kalászatokat nevelt. Saját szorgalma után meggazdagodván, jö-

¹⁾ Néhány évvel előbb Nagyváradon, a Barátok-utcán egy öreg urral sétálgatván s a háztulajdonosok nevei után kérdezősködván, tőle, miután az új birtokosokat megnevezta, a következő magyarázatot kaptam: „Uram, ezen utczában nincs egyetlen ház sem, mely nem papok pénzén épült volna. De nemcsak itt, hanem ha a Fő-utcán végig tekintünk: ott van a Klobusiczky-ház, olaszi iskola, kórház, Irgalmasok zárdája, Csáky-ház, Haller-ház, Sántha-ház, stb. S ha egy idegen e városban körültekintene, minő épületek vonnák magokra figyelmét? nemde a residentia, a kanonokok palotái, a papnövelde, katona-kórház, hajdan a ferencziek kolostora sz. József-növelde, és a város legszegényebb, legelhagyottabb részén a sz. Vincze-intezet, iskolával, óvodával, bölcsődével; alapítója rongyosan jár, hogy a szegény gyermekeknek csizmát vegyen; koplal, hogy azoknak kenyeret nyújthasson; dolgozik éjjel-nappal, mint egy szorgalmas kézműves, vagy fizetett irnok, hogy tolla után szerzett filléreivel pótolja szép jövedelmét, melyet a roppant költséggel járó intézet teljesen fölemészt. Uram, én nem szeretem a papokat, de *Nogáll* megérdemelné, hogy Nagyvárad szobrot emeljen emlékére.“ — Fordító.

vedelmeit középületek emelésére fordítá. Midőn tehát e nemes javakat akár szerzésök, akár használati módjokat illetőleg felhányjátok, az egyházat kettős jó-tékonyság bünéről vádoljátok.

Egész Európában nem voltak sem országutak, sem szállodák; erdeit tolvaj- és rablóbandák tarták megszállva; törvényei tehetetlenek, vagy éppen nem is voltak; egyedül a vallás, mint valamely magas oszlop-csarnok a góth romok közepett, nyújtott menhelyet és közlekedési pontot az embereknek.

A királyi család második öse alatt Franciaország a legborzasztóbb anarchia prédája lett: az utasokat főleg a folyamokon átvezető utak mellett feltartóztaták, kifosztogatták és legyilkolták. Bátor és ügyes szerzetesek vállalkoztak a bajon segíteni. Egymásközt *vendégfogadó* vagy *hidkészítő papok* neve alatt társulattá alakultak. Rendjük szabálya által kötelezték magokat az utasokat védelmezni, az országutakat jó karban tartani, hidakat építeni és az idegeneket a szállodákba elhelyezni, melyeket magok emeltek a folyampartokon. Előbb Durance mellett, a legveszélyesebb vidéken telepedtek le, mely *Rossz helynek*, *Maupas*-nak neveztetett, s mely, hála e nemes szerzeteseknek, nemsokára *Jó hely*, *Bonpas* nevet kapott s máig is ugy hívják. Ez a rend építette a Rhône hídját, Avignonban. Tudjuk, hogy a XI. Lajos által tökéletesített küldönczségeket és postákat legelőször a párisi egyetem alapította.

Rouergue egyik zord, meredek, magas és eszten-dőn át nyolcz hónapig köd- és hóval borított hegyén látszik egy kolostor, melyet 1120. év körül Alard, Flandria grófja, épített. Ezt az urat, midőn egyik zárándok-utjából visszatérne, e helyen megtámadták a tolvajok: fogadást tett, hogy ha kezeikből kiszabadul, e vadonban szállodát épít az utasok számára, és a hegyet kitisztítja a banditáktól. Szerencsésen megmenekülvén, ígéretéhez hiven, egy Abrac vagy Aubrac nevű vendéglőt emeltetett *in loco horroris et vastae*

solitudinis, mint az alapító-level mondja. A szálloda személyzete papokból állott, kik az isteni szolgálatot végzik, ispotályos lovagokból, kik a zarándokokat védelmezik, irgalmas nőkből, kik az utasok lábait megmosák, számukra ágyat készítettek és ruháikat rendbe hozzák.

A barbár századokban a zarándoklatok igen hasznosak valának; ezen vallásos elv, mely az embereket tűzhelyeik köréből néha kimozdítja, hatalmasan elősegíté a polgárisodás és fölvilágosodás terjedését. Romában a nagy jubileum alatt a Nerei sz. Fülöp-szálloda nem kevesebb, mint 140.500 idegent fogadott be, és három napon át mindenik ingyen élelemben, lakás- és teljes kiszolgáltatásban részesült.

Nem volt zarándok, ki egy előítélettel szegényebb és egy eszmével gazdagabb ne lett volna, midőn falujába visszatért; a századok mindent egyensúlyba hoznak; a társadalom tehetősebb osztályai ma talán többet utaznak, mint egykor; de más részről a paraszt otthonülőbb, A háboru ura zászlaja alá, a vallás pedig messze fekvő országokba hívá. Ha egy régi jobbágy, kit mi valami ostoba rabszolgának képzelünk, élénk állana, talán meglepetve kiáltanánk föl: „Hisz ez több józan ész- és képzettséggel bir, mint a mi szabad parasztjaink!“

Mielőtt a vándor idegen országokba indult volna, püspökéhez ment, tőle apostoli menlevelet kérendő, melylyel az egész kereszténység területén bántatlanul utazhatott. Ezen levelek alakja, az illető rangja és foglalkozása szerint változott, miért is *formatae*-knek hivattak. Így a vallás folyton azzal volt elfoglalva, hogy összekösse a társadalmi szálakat, melyeket a barbárság szünetnélkül széttépett.

Általában a zárdák valóságos vendéglők valának, hol az átutazó idegenek lakást és élelmet találtak. Ez a vendégszeretet, melyet a régiekben annyira csodálunk s melynek némi maradványai Keleten még ma is fennvannak, szerzeteseinknél nagy tiszteletben tartatott: többen közülök, *ispotályos* vagy vendéggondozó név

alatt, magokat kizárólag ezen megható erénynek szentelék. Ez a vendégszeretet, mint Ábrahám idejében, a lábak megmosása, a tüzhely melege, az étek és ágy kellemei által, egész antik szépségében nyilvánult. Ha az utas szegény volt, ellátták ruhával, élelemmel és egy kevés pénzzel, mely elég volt a legközelebbi kolostorig, hol ismét hasonló segélyben részesült. Lovagló hölgyek, kalandhajhászó leventék, vadászaton eltévedt királyok, az éj sötétében kopogtattak a vén apátság kapuin, és ugyanazon szivességgel fogadtattak, minőve a legegyszerűbb zarándok. Néha egy kolostorban két ellenséges lovag jött össze; vidáman tölték az időt egész nap keltéig, mikor fegyverrel kezökben szembe álltak, hogy nőjük, vagy hazájok becsületeért megvívjanak. Boucicault, a porosz keresztes-hadjáratról visszatérőben, több angol lovaggal egy kolostorban időzött, és egymaga valamennyinek szemébe mondá, hogy egy skót lovag általok az erdőben megtámadtatván, hitlenül legyilkoltatott.

Bármely fejedelem is igen megtisztelve érezte magát, ha a vallás e szállodáiban az atyák fölkérték, hogy az esetleg vele együtt ott tartózkodó szegények gondozásában segélyükre legyen. Bourbon herczeg, a szerencsétlen Erzsébetet Spanyolországba kísérvén s visszatérőben a Pyrenék közt fekvő Ronceveaux szállodában időzván, háromszáz zarándoknak szolgált fel az asztalnál, és utjuk folytatására mindeniknek két-három reált adott. Poussin volt az utolsó utazó, ki a keresztény vendégszeretetet élvezé: kolostorról kolostorra menve, s a nyert szives látásért oltárképeket festve, ért Rómába, és így a festők közt megújítá Homér vándorutját.

IX. FEJEZET.

Művészetek és mesterségek, kereskedelem.

Mi sem ellenkezik jobban a történeti igazsággal, mint azt képzelni, hogy az első barátok henye emberek

voltak, kik az emberi babonaság jövedelméből bőségben éltek. Bőségről kezdetben szó sem lehetett. A rend saját szorgalma után később meggazdagodhatott, de a szerzetesek mindig szigoruan éltek. Az annyira kihíresztelt zárdái kényelem még ma sem áll egyébből, mint egy szűk cellából, kellemetlen, fárasztó foglalkozásokból, és hogy egyebet ne említsek, egy igen egyszerű asztalból. Továbbá, rágalom azt állítani, hogy a barátok nem voltak egyebek, mint jámbor semmittevők; mert ha számos kórházaik, tanintézeteik, könyvtáraik, gazdászataik és egyéb általunk fönnebb elősorolt szolgálataik szabad idejüket eléggé el nem foglalják, találtak egyéb módot, hogy magokat értékesítsék; a kézműiparnak, az európai bel- és külkereskedelemnek fölvirágzása a barátok érdeme.

Szent Ferencz harmadik rendének társulata, kik *Bons Fieux, Jó Fiúk*, nevet viseltek, az alatt míg a szegények gyermekeit olvasni tanították és a beteget ápták, posztót és galandot szöttek. A *szegény szabók és cipészek testvérelete* hasonló szellemben volt szervezve. A Hieronimiták zárdája Spanyolországban számos kézművest tudott kebelében felmutatni. Az első szerzetesek nagyobb része épp oly ügyes kőműves volt, mint a minő értelmes földművelő. A benzések sajátkezüleg építék házaikat, mint azt a monte-cassinói, fontevraulti és egyéb zárdák története bizonyítja.

A mi a belkereskedelmet illeti, a legtöbb vásár és üzlet az apátságok birtokában volt s általok állíttatott. A híres *Landy* vásár, Saint-Denis-ben, keletkezését a párisi egyetemnek köszöni. Az európai szövöket nagyobb részt szerzetesek fonták. A flandriai sör, a magyar, olasz, francia, spanyol és kis-ázsiai finom borok szerzetesek készítményei. A gabna be- és kivitel, ugy az idegenek mint a hadsereg számára, jó részben szinte a nagy egyházi birtokosoktól függött. Egyháziak hozták forgalomba a pergament, viaszt, len-, selyem-, márvány-, arany-, ezüst-, szőnyegárukat; a barbár időkben egyedül ők adtak munkát a művészeknek, kiket e

czélra egyenesen Olasz- és Görögországból hittak be. A szerzetesek magok is foglalkoztak a művészetekkel, és a góth időszakban festők, szobrászok és építészek valának. Ha műveik nekünk talán izlésteleneknek tünnek föl, ne feledjük, hogy ők képezték a gyűrűt, mely a hajdani és újabb századokat összeköté, s hogy nélkülök a tudományok és művészetek hagyományának lánczolata egészen megszakadt volna: óvakodjunk, nehogy izlésünk finomsága hálátlanságra vezessen.

A külkereskedelem, kivéve talán északnak a hanza városok vonalába eső kis részét, a Földközítenger közvetítésével történt. Görögök és arabok hozták hozzánk a keleti czikkeket, melyekkel Alexandriában rakodtak meg. De a keresztes-hadak a gazdagság e forrását a francziák kezeibe szolgáltatták. „A keresztesek hódításai — mondja Fleury abbé — biztosíták számára a kereskedés szabadságát nemcsak a görög, syr és egyiptomi, hanem még az indiai árukra nézve is, melyeknek szinte nem volt más utjok.“

Dr. Roberston a régiek és újabbak kelet-indiai kereskedelme fölött írt, kitünő művében érdekes részletekkel megvilágítva, ugyanazt állítja, a mit fönnebb Fleury abbé mondott. Genua, Velence, Pisa, Florencz és Marseille gazdagságukat és hatalmukat ezen túlhajtott buzgalmu vállalatoknak köszönék, melyeket a kereszténység valódi szelleme már rég kárhoztatott. De végre is, nem lehet elvitatni, hogy az újabb tengerészet és kereskedelem ezen híres vállalatok eredménye. A mi bennök jó volt, az a vallásé, a többi az emberi szenvedélyekhez tartozik. Különben, ha a kereszteseknek nem volt igazságuk, midőn Syriát és Egyiptomot ki akarták ragadni a saracénok kezeiből, akkor ne sohajtozzunk többé, midőn e szép vidékeket azon törökök kezei közt látjuk zsákmányul, kik Phidias és Euripides hazája fölött, ugy látszik, vesztegzár alatt tartják a pestist és barbárságot. Valjon oly nagy csapás volna-e, ha Egyptom sz. Lajos óta állandóan Franciaország tartománya volna, és ha a francia lovagok utódai uralkodnának

Konstantinápolyban, Athénben, Damaskusban, Tripolisben, Karthagóban, Tyrusban és Jeruzsálemben.

Azonfölül, midőn a kereszténység *egyedül* indult e messze eső vállalatokra, elgondolhatjuk, hogy ha rendetlenségek adták elő magokat, azok nem tőle, hanem az emberek féktelen természetéből származtak. Hitküldéreink kereskedelmi forrásokat nyitottak meg számunkra, melyekért nem ontottak más vért, mint sajátjokat, a mit, valljuk meg, nem igen kiméltek. Szabad legyen az olvasót emlékeztetnünk arra, mit e tárgyban a *Hitküldérségeknél* mondtunk.

X. FEJEZET.

Polgári és büntető törvények.

Kutatni, minő befolyással volt a kereszténység a törvényekre és kormányzatra, — mint azt az erkölcsi ség és költészettel tevők, — gyönyörű feladat volna. Mi e téren csak utmutók akarunk lenni, s inkább csak egy pár következményt fogunk föltüntetni azért, hogy azt a vallás jótéteményeinek összegéhez adjuk.

Üssük föl, a hol tetszik, a zsinatok határozatait, a canon-jogot, a bullákat és a romai udvar rendeleteit, s meg fogunk győződni, hogy összes régi törvényeink, melyek Nagy Károly capitularéjában, Marculf formuláiban és a francia királyok rendeleteinek gyűjteményében foglaltatnak, az egyházi törvényekből vannak átvéve, vagy helyesebben tudós papok és egyházi tanácsok által hozattak.

A püspökök és érsekek emlékezetet meghaladó idő óta elég tekintélyes jogokat gyakoroltak a polgári ügyek terén. Ők voltak megbizva a közbékét illető császári rendeletek kihirdetésével; bírákul választottak a peres ügyek eldöntésében; valóságos, természetes békebírák valának, kiket a vallás jelölt ki az emberiségnek. A keresztény császárok e bevett szokást annyira üdvösnek találták, hogy törvénykönyveik számos cikkelyeivel megerősíték. Az alszerpaptól egész a pápáig minden

egyházi fokozatnak volt valami, habár néha igen szük jogköre; és így a vallási szellem ezer irányban, ezer módon befolyásolta a törvényeket. Hogy ez a befolyás előnyös volt-e a polgárookra, vagy veszélyes? az más kérdés. Mi azt hisszük, hogy igen.

A papság bölcsességét a *közigazgatási ügyekben* még a kereszténység iránt legellenségesebben érző írók is mindig elismerték. Ha valamely állam csendes, az emberek nem tesznek rosszat csak azért, hogy rosszat tegyenek. Minő érdek birhatott volna rá egy zsinatot, hogy akár az örökösödésre, akár a házassági akadályokra vonatkozólag igazságtalan törvényt hozzon? Valamely egyházfő vagy akármelyik egyszerű pap, bizonyos jog-ügyben véleményadásra szólíttatván, mért feledkezett volna meg kötelességéről? Ha igaz, hogy a nevelés és az ifju korban belénk csepegtetett elvek alakító befolyással vannak jellemünkre, úgy az evangelium szolgáinak általában a szelidség és részrehajlatlanság szellemétől kell vezéreltetniök, — adjuk hozzá, ha úgy tetszik, e megszorítást: — mindabban, a mi rendjököt vagy személyököt nem illeté. Különben a testületi szellem, mely az egészben néha rossz irányt vesz, egyesekben mindig jó marad. Föltehető, hogy egy nagy vallásos társulat tagja, valamely polgári állásban, inkább igazságszeretetet, mint részrehajlás által igyekszik magát kitüntetni, már akár hivatása iránt való tekintetből, akár az illető rend által reá gyakorolt kényszerből, egyre megy.

Mi több, a zsinatok minden ország főpapjaiból alakultak össze, és így azon megbecsülhetetlen előnyvel bírtak, hogy mintegy idegenek voltak azon népekre nézve, amelyeknek törvényeket hoztak. Ama gyűlöletek, rokonszenvek és bűbéri előítéletek, melyektől a törvényhozó ritkán tud megmenekülni, a zsinati atyák előtt ismeretlenek valának. Egy francia püspök bizonyosan elég éles belátással bírt, hogy megakadályozzon egy canont, mely hazája erkölcsébe ütközék; de nem bírt elég hatalommal az olasz, spanyol és angol püs-

pökök fölött arra, hogy elfogadtasson velök egy igazságtalan rendszabályt: teljesen szabad volt a jóban, helyzete korlátolta a rosszban. Ha jól emlékszem, Machiavel mondja, hogy az állam alkotmányát idegen által kell szerkesztetni. De ezen idegen, könnyen megtörténhetnék, hogy vagy meg engedné magát vesztegettetni, vagy nem ismerné a nemzet szellemét, melynek kormányformát lenne adandó: két nagy hiba, melytől a zsinat minden körülmény közt ment maradt; mert gazdagsága által fölülállott a megvesztegetésen, és különböző nemzetiségű tagjai által tájékozva volt a különböző országok helyi viszonyairól.

Az egyház mindig az erkölcsiséget s nem a politikát tartván szem előtt, (mint azt a nőrablás, elválás és házasságtörés kérdéseinek megoldása bizonyítja), rendeleteinek természetes alapja kell, hogy a jogosság és egyetemesség legyen. És csakugyan canonainak nagyobb része, nem e vagy ama vidékre vonatkozik, hanem felöleli az egész kereszténységet. A felebaráti szeretet, a sérelmek megbocsátása képezvén a keresztény tan lényegét s állván kiváló becsben a papság előtt, okvetetlenül ezen erényeknek kellett az egyház minden ténykedésében kiválólag pedig az erkölcsökre való befolyásában érvényesülniök. A történelem szünet nélkül mint a szerencsétlen érdekében könyörgőt, mint a bűnös számára kegyelmet esdőt és mint az ártatlanért közbenjárót állítja elénk a papot. A menjog (asylum) az egyházban, bármily visszaélések történtek is vele, fényes bizonyítéka azon szelidségnek, melylyel a vallási szellem a büntető igazság szigorát mérsékelni törekedett. Ezen evangéliumi részvétől lelkesülve jelenték föl a dömések a spanyolok kegyetlenkedéseit az Új-Világban. Végre, miután törvénykönyvünk a barbár időkben állíttatott össze, midőn az egyedüli, ki némi tudományossággal birt, a pap volt, mulhatatlanul szerencsés befolyást kelle gyakorolnia e törvényekre, mert oly képzettséggel birt, minővel az egész társadalomban senki.

Az igazság-szeretet szellemének, melyet a kereszténység soha nem mulasztott el a törvénytermekben érvényesíteni, remek példájával találkozunk sz. Ambrusnál. A milanoi főpap megjegyzi, hogy ha a püspököknek kötelességek is bűn-ügyben kegyelmet kérni, de polgári perekben, melyek nem az ő jogkörükhöz tartoznak, soha nem szabad közbenjárókul föllépniök: „Mert — ugymond — nem használhattok az egyik félnek a nélkül, hogy a másiknak ne ártsatok és talán nagy igazságtalanságnak bűnrészesesivé ne legyetek.“

Csodálatra méltó szelleme a vallásnak!

Aranyszáju sz. János mérséklete nem kevésbé figyelemre méltó: „Isten — mondja e nagy szent — megengedte az embernek, hogy feleségét házasságtörés miatt elbocsássa, de nem *bálványozás* miatt.“ A romai jog szerint a bectelenek nem lehettek bírák. Sz. Ambrus és sz. Gergely még tovább mennek *és azt akarják, hogy akik nagy hibát követtek el, mozdíttassanak el bírói állásuktól, nehogy midőn másokat elítélnek, önmagok fölött törjenek pálczáat.*

Bűn-ügyben a főpap nem bíraskodott, mert a vallás irtózik a vértől. Sz. Ágoston közbenjárásával megmenté a circumcelliók életét, kik katolikus papok meggyilkolásában marasztaltattak el. Sőt a szárdiki zsinat törvényileg kötelezé a püspököket, hogy a száműzetési ítéleteknél közbenjárók legyenek. Így a szerencsétlen a keresztény szeretetnek köszöné nemcsak életét, hanem a mi annál még sokkal becsesebb, azon boldogságot, hogy szülőföldre levegőjét szíhatá.

Büntető törvénykezésünk következő intézkedései is a canon-jogból vannak átvéve: 1) A távol levőt, ki törvényes mentségeket tud felmutatni, nem szabad elítélni; 2) a vádló és bíró nem tanuskodhatnak; 3) nagy bűnösök nem léphetnek föl vádlokul; 4) bármily méltóságban legyen is valaki, egymagának tanuvallo-mása nem elég, hogy a vádlott elítéltessék.

Hericourtnál egész sorát olvashatjuk azon törvényeknek, melyek megerősítik főnuebbi állításunkat,

t i., hogy polgári és büntető törvénykönyvünk legtökéletesebb intézkedéseit a canon-jognak köszönjük. Ez a jog általában sokkal szelidebb, mint törvényeink, és mi több pontra nézve mellőztük a keresztény könyörületességet. Például a hetedik karthagoi zsinat rendeli, hogy ha több vádpont van s a vádló az elsőt nem képes bebizonyítani, a többiek bizonyításától eltiltassék; nálunk ez nincs így.

A mi polgári rendszerünk nagy hálával tartozik a kereszténység rendszabályainak: ez igen fontos dolog, melyet eddig figyelemre sem méltattunk, pedig igen méltó, hogy megfigyeljük.¹⁾

A hűbérrendszer idejében az apátok- és prépostoktól függő uriszékek szükségképp kevésbé zaklatók valának, mint a melyek egy gróf vagy báró elnöklete alatt tartattak. Az egyházi főurnak tiszteletben kellett tartania bizonyos erényeket, melyek gyakorlatára a katona nem érezte magát kötelezve. Az apátok később nem mentek háborúba, s így jobbágyaik békés földművesekké lettek. Aniani sz. Benedek, a franciaországi benézések reformátora elfogadta ugyan a felajánlott földbirtokokat, de nem a *jobbágyokat*; azonnal szabadokká tette őket: ez a nagylelkűség, a tizedik század derekán, példátlan; és a ki azt gyakorolta, egy *barát* volt.

XI. FEJEZET.

. Politika és kormányzat.

Az a szokás, mely az újabb nemzetek országgyűléseiben az első helyet az egyházi rend számára jelöli ki, azon nagy vallási elvnek kifolyása, melyet az egész hajdan úgy tekintett, mint a politikai létel alapját. „Nem tudom — mondja Cicero — valjon az istenek iránt való tisztelet megszüntével nem szünnék-e meg egyszersmind a hit, az emberi társadalom és az eré-

¹⁾ Montesquieu és dr. Roberston nem voltak ilyen hálátlanok.

nyek legnemesbiké, az igazság.“ *Haud scio, an pietate adversus deos sublata, fides etiam, et societas humani generis et una excellentissima virtus, justitia, tollatur.*

Mint hogy tehát egész napjainkig azt hívék, hogy vallás a polgári társadalom alapja, ne tulajdonítsuk bűnül apáinknak azt, hogy úgy gondolkoztak, mint Plato, Aristoteles, Cicero, Plutarch, s az oltár és szolgálói számára a társadalom legkitünőbb helyeit jelölték ki.

De ha senki nem vonja is kétségbe az egyház befolyását az állampolgári életre, azt fogják talán mondani, hogy e befolyás igen gyászos következményü volt a közjólétre és a szabadságra. E terjedelmes és nagy fontosságú tárgy fölött csak rövid szemlét akarunk tartani. Térjünk visza egy pillanatra az általános elvekhez; mert innen kell kiindulni mindannyiszor, valahányszor bizonyos igazságot akarunk megállapítani.

A természet, az erkölcsi világban úgy, mint az anyagiban, csak egy teremtési módot látszik használni, t. i. midőn valamit elő akar állítani, az erőt a szelidséggel vegyíti. Hatalma az ellentétek általános törvényében gyökerezik. Ha az erőt erővel, a gyöngeséget gyöngeséggel kötré össze, a helyett, hogy valamit létre hozna, vagy a túlzás vagy a hiány (per excessum vel defectum) miatt megsemmisítene. A hajdan összes törvényhozása az ellentétek e rendszerén alapul, mely a politikai életnek elengedhetetlen föltétele.

E tételt elfogadva, keressük az ellentétes pontokat. A két sarkalatos ellentét, nézetünk szerint, a nép erkölcsében és a népnek adandó intézményekben gyökerezik. Ha a nép félénk, gyöngé jellemü, — erőteljes, merész alkotmányt kell neki adni; ha büszke, heves, állhatatlan, — szelid, mérséklő és változhatatlan kormányformát igényel. Így a theokrátia nem való volt Egyiptomnak; mert szolgálivá tevé a nélkül, hogy a hiányzó erényeket számára megszerezte volna: e nép békés hajlamu volt, tehát katonai alkotmányra volt szüksége.

Ellenben Romában a papi befolyás csodálatos

eredményeket mutatott fel. A világ e királynője nagyságát Numának köszöni, ki harcias népénél a vallást első helyre tévé: a ki nem fél az emberektől, kell hogy féljen az istenektől.

A mit a romaiakról mondtunk, ugyanaz áll a francziákról is; e nemzetet nem izgatni, hanem mérsekelní kell. Beszélnek a theokratia veszélyeiről; de ugyan nevezzenek csak egy harcias népet, hol a pap az embert szolgává tette volna.

E nagy, általános elvből kiindulva kell tekinteni a papság befolyását ős intézményeinkre, nem pedig bizonyos helyi, esetleges, részletes szempontból. Az a sok láрма az egyház gazdagsága és nagyravágyása ellen nem egyéb, mint szűk körű nézpontja egy határtalan tárgynak; annyi, mint a dolgok fölületét is alig tekinteni, annál kevésbbé azok mélyére hatni. A kereszténység a mi állami életünkben ugyanaz volt, a mi spártaiaknál azon vallási hangszerek, melyeket nem annyira a katonák lelkesítésére, mint inkább harcvágyuk mérséklésére használtak.

Ha országgyűléseink történelmét átlapozzuk, látni fogjuk, hogy a papság mindig betölté a mérséklő e szép szerepét. Ő csilapítá le a kedélyeket s akadályozá meg a túlzó határozatokat. Csak az egyház birt képzettséggel és tapasztalattal akkor, midőn a dolyfös bárók és a tudatlan köznép nem ismert egyebet, mint pártoskodásokat és föltétlen engedelmességet; egyetemes és részletes zsinatai képe ssé s pedig egyedül tevék képe ssé arra, hogy az ügyeket megbeszélje, minden oldalról megvilágítsa; egyedül neki volt tekintélye, midőn körülötte az mindenkinél hiányzott. Látjuk, hogy majd a nép kibágásainak szegül ellen; majd a királyok előtt emeli föl merész szavát; majd a nemesek haragját fékezi meg. Szellemi fensősége, békéltető jelleme, küldetése, sőt érdekeinek természete is nagylekü, nemes eszméket sugaltak neki, melyek a másik két rendnél teljesen hiányzottak. Közéjük helyezve, mindentől félhetett a nagyok, semmitől a köznép részéről,

melynek, már ezen egyetlen okból is, természetes védője volt. És csakugyan, belzavarok idején mindig az utóbbiak pártján látjuk.

Lehet-e valami tiszteletre-méltóbbat csak képzelni is, mint őseink országgyűlésein az öreg püspökök padját, kik mitrával fejkön és pásztorbottal kezökben védelmezték majd a nép ügyét a nagyok, majd a fejedelmekét a cselszövő olygarkák ellen.

E főpapok gyakran áldozatai lettek nemes bátorságuknak. A főurak gyűlölete a papság ellen a tizenharmadik század elején oly nagy volt, hogy sz. Domonkos kényszerítve érzé magát keresztshadat hirdetni, hogy az egyházi javak visszafoglaltassanak a báróktól, kik azokat erőszakkal elrabolták. Számos püspök meggyilkoltatott a nemesek, vagy bebörtönöztetett az udvar által: időközönként majd a fejedelmek, majd az arisztokraták, majd meg a nép bosszujának estek áldozatul.

Ha még magasabb szempontból akarjátok tekinteni a kereszténység befolyását Európa népeinek politikai lételére, látni fogjátok, hogy sokszor elhárítá az éhhalált és megmenté őseinket saját oktan dühöktől, midőn kihirdeté azon békéket, melyek *Isten békéinek* neveztettek, s melyek tartama alatt az aratást és szüretet háborítatlanul bevégezheték. Nyilvános mozgalmak idején a pápák valódi nagy fejedelmeknek mutatják magokat. Ők voltak azok, kik a királyokat álmukból fölriasztva, a vészharangot kongatva és szövetségeket kötve, megakadályozák, hogy Nyugat a törökök zsákmányául essék. Az egyház által a világnak tett ez az egy szolgálat is oltárokat érdemelne.

— A keresztény névre méltatlan emberek kiirtották az Új Világ népeit és a romai udvar bullákat szórt a vérengzők fejére. A rabszolgaság törvényesen elismertetett: az egyház soha nem ismert rabszolgákat gyermekei között. Még magok a romai udvar túlkapásai is a népjog egyetemes elveinek elterjedésére szolgáltak. Midőn a pápák a birodalmakat egyházi átok alá vetették, midőn a császárokat magok elé idézték, hogy el-

járásukat a sz.-szék előtt igazolják, kétségkívül oly jogokat követeltek magok számára, melyekkel nem bírtak; de megsértvén a trón fölségét, talán jót tettek az emberiséggel. A királyok körültekintőbbek lettek; érezték, hogy hatalmuk nem korlátlan és a népnek védpaizsa van. A pápai leiratok soha nem feledék a helyi, részletes panaszok közé a nemzetek szavát és az emberiség egyetemes érdekeit vegyíteni. „Tudomásukra jutott, hogy Fülöp, Ferdinánd, Henrik, népét elnyomja.“ stb. Ez volt a romai udvar csaknem minden kiközösítési okmányának bekezdése.

Ha léteznék Európában egy törvényszék, mely Isten nevében ítélne a nemzetek és fejedelmek fölött, és megakadályozná a harczokat és forradalmakat, e törvényszék volna a politika remeke és a társadalmi tökéletesedés legmagasabb foka: a pápák azon befolyás által, melyet a keresztény világra gyakoroltak, már azon ponton állottak, hogy e szép álmodat valósítsák.

Montesquieu napnál fényesebben bebizonyítja, hogy a keresztény vallás szelleme és intézményei egyenes ellentétben állanak minden önkényű hatalommal és *hogy elvei hatékonyabbak, mint a becsület a monarchiákban, az erény a köztársaságokban és a félelem a despoticus államokban.* Különbözik-e már keresztény köztársaságok, melyek jobban tisztelték a vallást, mint magok a monarchiák? Nem látunk-e napjainkban is, az evangéliumi törvény paizsa alatt, egy alkotmányt létre jőni, melynek tökéletessége a legkomolyabb történész előtt oly nagyszerűnek tűnt fel, hogy azt az emberek között kivihetetlennek nyilvánítja! „Minden nemzetnél — mondja Tacitus — a nép, vagy a nemesek, vagy pedig egy ember kormányoz; oly kormányforma, mely mind a háromból alakulna. csillogó agyrém.“

Tacitus nem is sejté, hogy e csoda egykor be fog teljesülni azon vad népeknél, kiknek történetét reánk hagyta. A polytheismus alatt a szenvedélyek rövid idő alatt felforgattak volna egy ily kormányfor-

mát, mely csak a megfelelő ellensúlyok által tartatik fön. E tünemény megvalósítása azon vallásnak volt fentartva, mely a legtökéletesebb erkölcsi ellensúlylyal kezében, egyedül tette lehetővé a legtökéletesebb politikai egyensúly felállítását.

Montesquieu az angol alkotmány alapjait Germania erdeiben látja; talán sokkal egyszerűbb lett volna azokat a nemzetnek három rendre való felosztásában keresni; azon felosztásban, mely ma már Európa minden nagyobb monarchiájában ismeretes.

Angliában, mint Spanyol és Franciaországban, kezdetben rendi gyűlések (états-généraux) valának; ebből Spanyolországban absolut-, Franciaországban mérsékelt- és Angolországban vegyes egyeduralmi kormányforma képződött. Figyelemre méltó jelenség, hogy az első *cortesei* jelentékenyen több előjoggal bírtak mint a második *états-générauxi* és a harmadik *parlamentjei*, s hogy a legszabadabb nép a legabsolutabb uralom alá esett; ellenben az angolok, kik közel voltak a szolgasághoz, valamennyinél függetlenebbé lettek, és a francziák, kik sem nagyon szabadok, sem nagyon elnyomottak nem valának, csaknem ugyanazon állapotban maradtak.

Nagyszerű és igen termékeny politikai eszme volt a három rend szervezése. Ebből, a régiek előtt egészen ismeretlen osztályozásból fejlődött ki a képviseleti rendszer, mely méltó, hogy azon három vagy négy felfüdüzés sorába számítassék, melyek újjá alakíták a világot. És vallásunk dicsőségére legyen mondva a képviseleti rendszernek egyházi intézményeink szolgáltak mintául; először azért, mert az *uralkodó pápa*-, *püspökök*- és *al-papság követeiből* alakult zsinat nyújtá az alkotmányos kormányzat első képét; azután pedig mert a keresztény papok az állam alattvalói maradván, mintegy új polgári osztályt képeztek, mely a másik kettővel való szoros egyesülésben a politikai testület *képviseletét* képviselte.

Nem szabad elhallgatnunk egy megjegyzést, mely

a fönebbiek támogatására szolgál és azt bizonyítja, hogy az evangelium szelleme kiválóan kedvező a szabadságra. A keresztény vallás állítja fel az erkölcsi *egyenlőség* dogmáját, az egyedülit, mely bátran hirdethető a nélkül, hogy felforgatná a világot. A polytheismusnak jutott-e valaha eszébe Romában egy patriciust arról akarni meggyőzni, hogy ő semmivel sem nehezebb por, mint a plebejus? Melyik főpap mert volna Nero vagy Tiberius füleibe ilyen szavakat hangoztatni? Az oktalan levita hulláját csakhamar a vesztőhelyen látták volna. Pedig a keresztény hatalmasságok ilyen leczkéket kapnak *naponkint* azon szószékekről, melyeket oly méltán neveznek az igazság szószékeinek.

Általában a keresztény vallás leginkább abban csodálandó, hogy a *physikai embert erkölcsi emberré* változtatta. Roma és Görögország nagy elvei kivétel nélkül feltalálhatók vallásunkban, de a lélek- és a szellemre alkalmazva, és sokkal magasztosabb szempontból tekintve.

Az evangelium tanácsai teszik az embert valódi bölcsészszé, és parancsai valódi polgárrá. Nincs oly parányi keresztény nép, mely között kedvesebb ne volna élni, mint az ó-kor legnagyobb nemzeteinél. kivéve Athént, mely szeretetreméltó, de egyszersmind borzasztóan igazságtalan volt. Az újabb népek kebelében benső béke van és folytonos gyakorlata a legszelidebb erényeknek, minőket a Tiberis és Illissus partjain soha sem láttak. Ha Brutus köztársasága vagy Augustus egyeduralma most hirtelen kikelne a porból, mi irtózáttal fordulnánk el a romai élettől. Nem kell egyéb, csak gondoljunk vissza Flora istennő játékaiba és a gladiatorok mézszárlásaira, azonnal meggyőződünk, hogy az evangelium óriási válaszfalat emelt köztünk és a pogányok között: *nálunk az utolsó becsületes keresztény ember erkölcsileg sokkal tökéletesebb, mint az ó-kor legelső bölcsésze.*

„Végre — mondja Montesquieu — a kereszténységnek köszönjük, hogy a kormányzatban bizonyos

politikai, és a háboruban bizonyos nemzetközi jog uralkodik; erre az emberi természet önmagától soha nem jött volna rá.

„Ez a jog teszi azt, hogy nálunk a győző a legyőzött népeknek meghagyja azt, a mi előttök legbecesebb: életüket, szabadságukat, törvényeiket, javaikat és vallásukat mindig, ha csak attól, elvakultan önmagukat meg nem fosztják.“

Annyi jótettek koronáját felteendők, adjunk hozzá még egy nagy jótéteményt, melynek a bölcsészet évkönyveiben arany betűkkel kellene följegyezve állania, ez:

A RABSZOLGASÁG ELTÖRLÉSE.

XII. FEJEZET.

E mű rövid foglalata.

Nem minden félelem-érzet nélkül közeledünk munkánk végéhez. A komoly indokok, melyek bennünket e vállalatra ösztönöztek, a veszélyes nagyravágyás, hogy a kereszténység kérdése fölött, amennyiben tőlünk függött, határozzunk, mind e nagyfontosságú tekintetek aggodalomma töltik el lelkünket. Nehéz eltalálni, mely pontig helyesli Isten, hogy az emberek gyarló kezeikbe vegyék örökkévalóságának ügyét, a Teremtő ügyvédeiül lépjenek föl a teremtmény ítélőszéke előtt, és emberi okokkal törekedjenek igazolni azon terveket, melyek a világnak létet adtak. És így a legnagyobb, s tehetségeink elégtelenségének érzete által nagyon is indokolt önbizalom-hiánynyal adjuk rövid foglalataát annak, mit e munka folyamában mondottunk.

Minden vallásban vannak hittitkok; az egész természet egy nagy titok.

A keresztény hittitkok a lehető legszebbek: ösképei az ember és a világ rendszerének.

A szentségek erkölcsi törvényhozás és költészetben gazdag képeket nyújtanak.

A hit erő, az irgalmasság szeretet, a remény valódi boldogság vagy — mint a vallás mondja — valódi erény.

Isten törvényei a természeti jog legtökéletesebb törvénykönyve.

Első szüleink bukása egyetemes hagyomány.

Erre nézve új érvet szolgáltat az erkölcsi ember állapota, mely egyenes ellentétben áll a lények egyetemes állapotával.

A tudásfája gyümölcsének érintésére vonatkozó tilalom fönséges parancs, és egyetlen, mely méltó volt Istenhez.

A föld régisége mellett felhozott érvek minden alapot nélkülöznek.

Az Isten léte a természet csodái által bizonyítva, a Gondviselés látható tervei az állatok ösztöneiben: a természet bája.

Maga az erkölcsi érzet megdönthetetlen bizonyíték a lélek halhatatlansága mellett. Az ember boldogság után eped, és ő az egyetlen, ki azt elnyerni nem képes; van tehát boldogság a siron túl; mert a mi nincs, az után vágyodni nem lehet.

Az istentagadás rendszere csak kivételeken alapul: nem a test az, mely a lélekre hat, hanem a lélek, mely a testre hat. Az ember nem követi az anyag egyetemes törvényeit, ő gyöngül ott, hol az állat erősödik.

Az istentagadás nem jó senkinek: nem a boldogtalannak, mert elrabolja tőle a reményt; nem a boldognak, mert örömtelenné teszi jólétét; nem a katonának, kit félenkké tesz; nem a nőnek, kinek elhervasztja bájait, elrabolja gyöngédségét; nem az anyának, ki elvesztheti fiát; nem a fejedelmeknek, mert semmi nem biztosítja jobban a népek hűségét, mint a vallás.

A jutalmak és büntetések, melyeket a kereszténység a jövő életben ígér, vagy melyekkel fenyeget, tökéletesen megfelelnek a józan észnek és a lélek természetének.

A költészetben, a jellemekek sokkal szebbek, a szenvedélyek sokkal erőszakosabbak a keresztény vallás-, mint hajdan a polytheismus alatt. Ennek nem volt drámai része; mert nem idézte föl az erények és természeteti hajlamok küzdelmeit.

A mythologia eltörpíté a természetet; és ez okból a régieknek nem volt leiró költészetök. A kereszténység adta vissza a vadonnak képeit és magányait.

A kereszténység *csodaszerűségei* bátran kiállják a párhuzamot a hitrege *csodaszerűségeivel*. A régiek költészete Homéren, a keresztényeké a Biblián alapul; a Biblia szépségei fölülmulják Homér szépségeit.

A művészetek a kereszténységnek köszönik újjászületésöket és tökéletesedésöket.

A bölcsészetben egyetlen természeteti igazsággal sem áll ellentétben. Ha néha föllépett is a tudományok ellen, százada szellemét és az ó-kor legnagyobb törvényhozóinak nézetét követte.

A történelemben messze maradtunk volna a régiek mögött azon új képek, jellemekek és gondolatok nélkül, melyeket a kereszténység nyújtott; ugyanez áll az ékesszólásról is.

A műemlékek maradványai, a zárdák magányai, a romok szépségei, a nép vonzó áhitatai, a szív, vallás és pusztaságok összhangzatai az istentisztelet tanulmányozására vezetnek bennünket.

A keresztény istentiszteletben a fény és fönség mindig erkölcsi czélokkal, megható vagy magasztos könyörgésekkel van összekötve. A sir vallásunkban él és éled: a falusi temetőben pihenő földművestől a Saint-Denisben nyugvó királyig valamennyien költői porban alusznak álmaikat. Jób és Dávid a keresztény koporsójára támaszkodva, felváltva énekelik a halált az örökkévalóság kapuiban.

Láttuk, mit köszön az emberiség a világi és szerzetes papságnak, a kereszténység intézményei- és szellemének.

Ha Shoonbeck, Bonnani, Giustiniani és Hélyot

fáradtságos kutatóaik eredményét rendszeresebben adják elénk, ma itt teljes névsorát adhatnók azon szolgálatoknak, melyeket a vallás az emberiségnek nyújtott. Elszámolnók mindazon csapásokat, melyek az emberi testet és lelket elárasztják, és minden fájdalom mellé egy szerzetes rendet állítanánk, mely magát e fájdalom enyhítésére szentelte. Ez nem túlzás; az ember gondolhat ki nyomort, a minőt tetszik, és egyre százat lehet tenni, hogy a vallás már arról gondoskodott és gyógyszerét készen tartja. Ez egy oly lelkiismeretes, oly hibátlan számítás eredménye, a minő csak emberileg lehetséges.

A keresztény Európa fölületén hozzávetőleg négyezer háromszáz város és nagy-község van.

E négyezer háromszáz város és nagy-községből háromezer kétszáz kilenczvennégy első, másod, harmad és negyed osztályu.

E háromezer kétszáz kilenczvennégy város mindenikére csak egy kórházat számítva, lesz háromezer kétszáz kilenczvennégy kórház, melyek közül csaknem valamennyi a kereszténység szelleme által alapított, egyházi birtokokból javadalmaztatott és szerzetes rendek által láttatott el.

Már most minden egyes kórházra átlag vegyünk száz vagy, ha úgy tetszik, csak ötven, két személyre való ágyat, és látni fogjuk, hogy a vallás, eltekintve a szegények roppant tömegétől, kiket táplál, ezer év óta naponkint mintegy háromszáz huszonkilencz ezer négyszáz embert segélyez és tart fen.

Vegyük a tanintézeteket, és ugyanazon eredményre jutunk; bátran állíthatjuk, hogy a különböző keresztény államokban az egyház legalább háromszáz ezer fiatal embert oktat.

Itt nem vettük számításba még a többi világrések keresztény kórházait és tanintézeteit, sem a szerzetesnők leánynöveldeit.

Ha ezen eredményhez hozzáadjuk még azon nevezetes férfiak névsorát, kiket az egyház adott a vi-

lágnak s kik az újabb századok nagy embereinek majdnem kétharmadát teszik: meg kell vallanunk, a mint fönnebb bebizonyítottuk, hogy a tudományok, művészetek és irodalom újjászületése az egyháznak köszönhető; hogy az újabb nevezetes felfedözések, minők a löpor, óra, szemüveg, távcső és a politikában a képviseleti rendszer az ő érdeme; hogy a földművelés, kereskedelem, törvények és kormányzat iránta határtalanul le vannak kötelezve; hogy hitküldérei vivék a tudományokat és művészeteket a civilizált-, és a törvényeket a vad népekhez; hogy lovagrendei menték meg Európát az újabb barbár pusztításoktól; hogy az emberi nem neki köszöni:

az egy Isten tiszteletét;

a legfőbb Lény létezésének megdönthetetlen hitcikkét;

a lélek halhatatlanságának biztosabb és határozottabb tanát, valamint a jövő élet jutalmi- és büntetéseit is;

emberiesebb érzelmeket és bánásmódot az emberek iránt;

egy egész erényt, mely fölér valamennyivel: a felebaráti szeretetet;

az ó-kor népei előtt ismeretlen politikai és nemzetközi jogot; és a mi mindezek fölött áll: a rabszolgaság eltörlését.

Ki merné még a kereszténység szépségét és nagyszerűségét tagadni? Ki az, ki a jótétemények e ropant sulya alatt ne roskadoznék?

XIII. FEJEZET.

Milyen volna ma a társadalom, ha a kereszténység a földön meg nem jelen?

Munkánkat azon nagy fontosságú kérdés vizsgálatával akarjuk bevégezni, melyet e fejezet élére tüztünk. Ha látjuk minő állapotban volnánk ma valószínűleg, ha a kereszténység e földön meg nem jelen, annál jobban

fogjuk tudni megbecsülni azt, a mit e mennyei vallásnak köszönünk.

Augustus a bűnök lépcsőjén emelkedik trónra és az erények alakjában uralkodik. Ő egy hódító utóda volt, hogy tehát magát megkülönböztesse, békeszerető fejedelemmé lett.

Mint hogy nem lehetett nagy ember, szerencsés uralkodó akart lenni. Túlságos sok nyugalmat engedett alattvalóinak; a béke fölszine alatt a romlottság határtalan örvényt vájt magának: ezt nevezték jólétnek. Augustus a körülményeket felhasználó tehetség volt; az ily szellem szokta a valódi lángész által megérlelt gyümölcsöket leszedni; ennek nyomdokain jár, de nem követi mindenben.

Tiberius megveté az embereket és e megvetést velök nagyon is érezteté. Az egyetlen érzelem, melyet nyíltan bevallott, az volt, a mit éppen palástolnia kellett volna; el nem fojthatá örömét, midőn úgy találta, hogy a romai nép és senatus még saját szívének romlottságát is fölülmulja.

Ha az ember e királyi népet egy Claudius előtt leborulni és egy Enobarbus fiát imádni látja, elgondolhatja, hogy minő lehetett maga, ha ilyen embereket istenített. Roma szerette Nerót annyira, hogy midőn e zsarnok szelleme halála után több év múlva megjelent, az egész birodalom öröm- és reményérettel lett eltelve. Állapodjunk meg itt egy kissé és tartsunk szemlét a romai erkölcsök fölött. Sem Titus sem Antonius sem Marcus Aurelius nem változtathatá meg azok alapját; ezt csak egy Isten teheté.

A romai nép mindig iszonyatos nép volt; mert bizonyos természetes romlottság és az emberi érzelmek teljes hiánya nélkül senki nem sülyedhet azon bűnökbe, melyekkel e nép uralkodói alatt kaczerkoddott. Athén sülyedésében sem volt soha utálatra méltó; nem érezte magát legyőzői által mindenből kifosztva, mert állott a Muzsák temploma.

Elleiben Roma, midőn erényes volt, még erényei

is természetellenesek valának. Az első Brutus megöli fiait, a második meggyilkolja atyját. Vannak erények, melyeket gyakran föltétlen erényekül tartanak. pedig tulajdonképpen nem egyebek, mint a helyzet tünékeny erényei, a viszonyok szükséges következményei. A szabad Roma kezdetben mértékletesnek mutatta magát, mert szegény volt, vitéznek, mert intézményei fegyvert adtak kezébe s mert a haramiák barlangjából jött elő; különben kegyetlen, igazságtalan, kincsvágyó és fényűző volt: csak szelleme volt szép, de jelleme utálatos.

A decemvirek lábbal tapossák, Marius tetszése szerint ontja a nemesek véréit, Sulla pedig a népét, és végre a gúny netovábbjaul ez utóbbi a dictatorságról nyilvánosan leköszön. Catilina czinkosai atyjok meggyilkolására kötelezék magokat ¹⁾ és csupa szórakozásból felforgatják a rettegett romai hatalmat, melyet Jugurtha éppen meg akart vásárolni. Következnek a triumvirek és számüzéseik; Augustus rendeli, hogy az apa és fiu egymást megöljék, és az apa és fiu egymást megölik.²⁾ A senatus szolgálalkü még egy Tiberius irányában is. Nero istennek templomai vannak. Nem említve a legelső patriciusi családból való feladókat, ugyanazon összeesküvés főnökeit, kik egymást jelentik föl és gyilkolják le; a bölcsészeket, kik Nero tivornyái közepett az erényről értekeznek; Senecát, ki az apagyilkosságot védi; Burrhust, ki dicsőíti és megkönyezi; mellözve a Galba, Vitellius, Domitian és Commodus alatt elkövetett ocsmányságokat, melyeket százszor elolvas az ember, és mindig hihetetleneknek tart: egyetlen vonás eléggé fogja ecsetelni Roma alávalóságát. Plautianus, Severus ministere, leányat a császár idősb fiához adván, száz szabad romait, kik közül némelyek nők és családapák valának, megcsonkíttat, „csak azért, — mondja a történész — hogy leánya kíséretét egy keleti királynéhoz méltó heréltek képezzék.“

¹⁾ Sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxima pars erat, parentes interficerent. — Salust.

²⁾ Suetonius. In Augustum.

E jellembeli aljassághoz járult az erkölcsi romlottság iszonyatossága. A komoly Cato jelen van a Flora istennő tiszteletére rendezett fajtalan játékokon. Nejét, a reményteljes állapotban levő Marciát, átengedi Hortensiusnak; ez nemsokára meghal, és az összes javainak örökösévé lett Marciát az önzetlen Cato, Hortensius fiának megrövidítésével, visszafogadja. Cicero elvált Terentiától, hogy nőül vegye gyámleányát, Publiát. Seneca mondja, hogy voltak nők, kik éveiket nem a consulok, hanem férjeik száma szerint számíták. Tiberius kitalálja a *scellarii*-kat és *spintriac*-ket. Nero nyilvánosan elveszi Pithagoras szabadonbocsátott rabszolgát, és Heliogabalus menyekzőt tart Hieroklessel.¹⁾

Ugyancsak a már annyiszor idézett Nero alapítja a juvenalis ünnepeket. A császár példájára a lovagoknak, senatoroknak és előkelő hölgyeknek szinpadra kelle lépni és a bohócok taglejtéseit utánozva, a legszemérmetlenebb dalokat énekelni. Tigellinus lakomájára az Agrippa tó partján átlátszó palotákat emeltek, s azokban a legnevezetesebb romai családból való nők, kéjhölgyekkel szemben, egészen meztelenül voltak felállítva. Az éj beálltával a paloták kivilágítottak, hogy a tivornyának egygyel több ingere és egygyel kevesebb fátyola legyen.²⁾ A halál e szórakozások kiegészítő részét képezé. Ott volt az ó-kor minden lakomáján, ellentétül és az élet gyönyöreinek fokozásaul. A kedélyek fölvidítésára előrendelték a gladiatorokat a kéjhölgyekkel és fuvolásokkal. A becstelen nő karjaiból kibontakozván, embervért szürcsölő vadállatokhoz, a fajtalanság látványától a haldokló ember végvonaglásainak szemléletére mentek. Minő nép volt ez, mely így megbecsteleníté a születést és halált, s a természet két nagy titkát a szinpadra hurczolván, egyetlen csapással meggyaláza Istennek egész munkáját!

A rabszolgák, kik a földet munkálák, állandóan nehéz békókat vonszoltak lábaikon; minden táplálékuk

¹⁾ Tacitus An. XV. 37; — Dionisius. Lib. LXXIX. p. 1363.

²⁾ Ugyanott.

egy kevés kenyérből, vízből és sóból állott; éjjelre mélyen fekvő, föld alatt levő börtönökbe zárattak, melyekhez csak a boltozat szűk nyílásán keresztül férhetett némi levegő. Törvényt hoztak, mely tiltá a romai látványosságok számára fentartott afrikai oroszlánok megölését. Egy paraszt, ki elég merész volt életét egy ily vadállat ellen védelmezni, szigoruan megbüntette. Ha egy szerencsétlen a párducz által széttépetve, vagy a szarvas agancsai által keresztülszúrva, a küzdőhomokon elvérzett, bizonyos betegek oda futottak, hogy gőzölgő vérében megfürödjenek, vagy azt sóvár ajkaikra vegyék. Caligula azt kívánta, hogy bár az egész romai népnek csak egy feje volna, hogy azt egy csapással leüthetné. Ugyanezen császár a circusi játékok előtt az oroszlánokat emberhussal eteté; és Nero már azon a ponton állott, hogy egy falánkságáról ismert egyptomival élő embereket etessen. Titus, atyjának, Vespasianának ünnepét megüendő, háromezer zsidót dobott a vadállatok elé. Tiberiusnak tanácsolák, hogy ölesse meg egyik régi barátját, ki börtönben szenvedett: „Még nem békültem ki vele,“ — felelt a zsarnok egy szóval, mely Roma szellemét tökéletesen visszatükröze.

Egészen közönséges dolog volt, hogy egyszerre öt, hat, tiz vagy huszezer, minden rendű, koru és nemű ember a császár pusztá gyanújára legyilkoltatott, és az áldozatok rokonai földiszíték házaikat, csókolák az *isten* kezét, és tódultak ünnepélyeire. Séjan *kilencz éves* leányát, ki igéré, hogy *többet azt el nem követi*, és könyörgött, hogy *vesszőzzék meg*, midőn a fogságba hurczolnák, a bakó előbb megbecsteleníté és azután megfojtá: annyira szent volt az *erényes* romaiak előtt a *törvények* tisztelete! Cladius alatt (és ezt Tacitus mint valami gyönyörű látványt beszéli el) a romai közönség mulattatására a Fucinus tó partján tizenkilencz-ezer ember fojtá meg egymást. A küzdők, mielőtt összecsaptak volna, fölkiáltának: *Ave imperator; morituri te salutant!* „Üdvözlégy César; a halálba menők köszöntnek!“ Épp oly aljas, mint megható kiáltás.

Az erkölcsi érzet teljes hiánya okozta, hogy a romai könnyen megveté a halált; mit sokan oly okatlanul cscdálnak. A romlott népeknél az öngyilkosság napi renden van. Az oktalan állathoz hasonlóná lett ember közönyösen veszi a halált, mint amaz. Nem is szólnak a romaiak egyéb bűneiről, a Romulus törvénye által szentesített s a Tizenkét Tábla által megerősített magzatgyilkosságról és a hires nép piszkos fősvénységéről. Scaptius bizonyos összeget kölcsönzött a salaminisi senatusnak. A senatus a határidőre nem tudott fizetni; Scaptius tehát a testületet lovagjaival körülvéteti s oly sokáig tartja bezárva, hogy több senator éhen halt meg. Brutus stoikus, ki az uzsorással érdekközöségben állott, közbeveti magát érte Ciceronál, ki nem fojthatá el e miatti bosszuságát.

Ha tehát a romaiak szolgaságba estek, azt kizárólag erkölcsaiknek köszönhetik. Az aljasság szülte a zsarnokságot, és természetes visszahatás következtében a zsarnokság ápolta az aljasságot. Egyáltalában nincs okunk a társadalom jelen állapota fölött sajnálkozni; nálunk a legromlottabb nép a pogány nemzetekhez hasonlítva, valódi bölcsék népe.

Ha megengednők is egy pillanatra, hogy a régiék politikai állapota különb volt, mint a mienk; de erkölcsi állapotuk meg sem közelíté azt, a mit a kereszténység nálunk előidézett. Minthogy pedig végelemzésben minden társadalmi intézmény alapját az erkölcs teszi, tehát míg csak keresztények maradunk, soha sem tarthatunk attól, hogy az ó-kor romlottságának színvonalára sülyedünk.

Midőn Roma- és Görögországban a politikai kötelékek meglazultak, mi tarhatta volna még vissza az embereket a sülyedéstől? Annyi förtelmes istenség tisztelete megvédheté-e az erkölcsök tiszteletét, mit a törvények megvédeni többé képesek nem valának? Ellenkezőleg a helyett, hogy a bajt megorvosolta volna, maga is a romlottság előidézésének egyik leghathatósabb tényezőjévé lett. A szerencsétlenség ne-továbbjaul maga az istenek létezésének eszméje, melynek az embereket az erények gya-

korlatára kellene ösztönöznie, náluk a vétkek forrásává lett, s örökkévaló elveket nyújtván támpontul, mintegy megörökíteni látszott a bűnt.

Hagyományaink vannak az emberek gonoszságáról és azon borzasztó katastrofákról, melyek az erkölcsök romlottságát mindig nyomban követték. Valjon nem lehetséges-e, hogy Isten a világ physikai és erkölcsi rendét oly szoros kapcsolatba hozta, hogy az egyik megzavarása szükségképp maga után vonja a másik felforgatását, és hogy a nagy bűnök természetes következményei mindig nagy forradalmak legyenek? A gondolat hat a testre megfejthetetlen módon; talán az ember a világ nagy testének a gondolata. Ez sokkal egyszerűbbé tenné a természetet, és csodálatosan kiterjesztené az ember létkörét; egyszersmind kulcs gyanánt szolgálhatna a csodák megfejtésére, melyek ezáltal elvesztenék természet fölötti jellegöket. Ha az árvizek, aszályok és a birodalmak felforgatása titkos okaikat az emberek bűneiben találnák; ha a bűn és büntetés képeznék a világ physikai és erkölcsi mérlegének két serpenyőjében a két nehezéket: mily szép lenne az öszhangzat, s a teremtés, mely első tekintetre kettősnek látszik, egy teljes egészsze olvadna.

Tehát könnyen lehet, hogy a romai birodalom romlottsága hitta elő a barbárokat rengetegeikből, kik a nélkül, hogy romboló küldetésöket ismernék, magokat ösztönszerűleg *Isten ostorainak* nevezték. Mivé lett volna a világ, ha a kereszténység nagy bárkája ez új vizözöntől meg nem menti az emberi nem maradványait? Minő sors várt volna az utódokra? hol őriztetek volna meg a felvilágosodás kincsei?

A polytheismus papjai, kivéve talán Perzsiát és Egyptomot, nem képeztek tudományos testületet; sőt magok a mágusok és egyiptomi papok is, kik különben soha nem közölték tudományukat a néppel, a barbárok berohanásakor már rég megszűntek testület lenni. A mi Athén és Alexandria bölcsészeti felekezeteit illeti, ezek majdnem kizárólag csak e két városra szorítkoz-

tak s legfőlebb néhány száz szónokból állottak, kik a többi polgárokkal együtt felkonczoltattak volna.

A régiekben nem volt semmi térítési szellem, semmi tanításvágy, semmi hajlam a magányban Isten-nel élni és a tudományokat művelni. Jupiter melyik főpapja ment volna Atilla elé, hogy őt feltartóztassa? Melyik levita birta volna rá Alarikot, hogy csapataival visszavonuljon? A birodalmat előzőnlő barbárok már félig keresztények voltak De képzeljük őket Skandinávia vagy a tatárok istenének véres zászlói alatt közelegni, nem találkozva utjokban sem a vallási vélemények hatalmával, melyek kényszeríték, hogy valamit mégis tiszteljenek, sem az erkölcsök alapjával, mely a kereszténység befolyása alatt éppen újulni kezdett a romaiak között: ne kétkedjünk, mindent elpusztítottak volna. Vagy nem ez volt-e Alarik terve? „Érzek magamban valamit. — mondá e barbár király — a mi arra ösztönöz, hogy Romát fölperzseljem.“ Ezt óriásnak tartották, pedig csak egy romok fölött álló ember volt.

A birodalmat elárasztó népfajok közt még a góthok voltak legkevésbé pusztító szelleműek. Theodorik, Odoaker legyőzője, nagy fejedelem volt, de keresztény volt, és Boëtius, első ministere, egyike volt a legtudományosabban képzett keresztényeknek: ez mindent megmagyaráz. Mit tettek volna a *bálványimádó* góthok? Kétségkívül mindent felforgattak volna épp úgy, mint a többi barbárok. Különben ezek rohamosan sülyedtek; és ha Jézus Krisztus helyett Priapust, Vénust és Bachust imádják, mily borzasztó keverék állott volna elő Odin vérengző vallásából és Görögország erkölcs-telen meséiből?

A polytheismus oly kevésbé volt alkalmas valamit fentartani, hogy maga is minden odalról romokba dült, és Maximinus, hogy az enyészettől megóvja, keresztény szervezettel akarta ellátni. Minden tartományba egy papot rendelt, ki a püspököt, és egy főpapot, ki az érseket képviselte. Julian pogány zárdákat alapított és Baal szolgálival prédikációkat tartatott a babonaság

templomaiban. De ez a szószék, mely a kereszténységet akarta utánozni, csaktamar összetört, mert nem az erény szelleme által tartatott fen és nem az erkölcsök talapzatára nehezedett.

A legyőzötteknek csak egyetlen egy osztálya állott tiszteletben a barbárok előtt, a papok- és szerzeteseké. A kolostorok megannyi tűzhelyekké lettek, hol a művészetek szent tüze ápoltatott a görög nyelvvel és a latin nyelvvel. Roma és Athén legelső polgárai keresztény papokká lettek, hogy kikerüljék a balált vagy rabszolgaságot, melyre a nép többi részével együtt kárhoztatva valának.

Hogy minő örvény mélyén fetrengnénk mi ma, ha a barbárok a polytheismus alatt lepik meg a világot, elképzelhetjük, ha megfigyeljük azon nemzetek jelen állapotát, hol a kereszténység szelleme kioltatott. Valamenynyien török rabszolgák, vagy talán még ennél is gonoszabb állapotban volnánk; mert az izlámnak van legalább némi. a keresztény vallásból kölcsönzött erkölcsi alapja, melynek, végre is csak egyik, bár nagyon távoli rokonát képezi. De valamint az első Izmael ellensége volt az ős Jákobnak, ugy a második üldözője lett az új családjának.

Nagyon valószínű tehát, hogy a kereszténység nélkül a társadalom és fölvilágosodás hajótörése teljessé lett volna. Ki sem lehet számítani, hány századra lett volna az emberi nemnek szüksége, hogy kiemelkedjék a tudatlanság- és megromlott barbárságból, melynek hullámai feje fölött összezsaptak volna. Nem kevesebbre, mint a világ mind a három részében elterjedt s ugyanazon ügyben vetélkedve munkálkodó remetek roppant testületére volt szükség, hogy megmentessenek azon szikrák, melyek az újabb nemzeteknél a tudományok fáklyáját ismét lánggra lobbanták. Még egyszer, a pogányság semmi politikai, bölcsészeti vagy vallási rendszere nem lett volna képes pótolni azon fölbecsülhetetlen szolgálatokat, melyeket a keresztény vallás nyújtott. A régiek iratai csak a kolostorok falai

között kerülhették ki a góthok dühét. Végre, ha szabad így szólanunk, a polytheismus nem volt *tudományos* vallás, mint a kereszténység, mert a metaphysikát és morált elmulasztá összekapcsolni vallási dogmaival. Maga a keresztény papok helyzete, melynél fogva kénytelenek voltak, akár a hit terjesztése, akár az eretnekség megtámadása czéljából, könyveket adni ki, hatalmas tényező volt a fölvilágosodás fentartására és újjászületésére.

Minden képzelhető föltevással oda jutunk, hogy az evangelium menté meg a társadalmat a bukástól. Mert vegyük például, hogy a kereszténység nem tűnik föl a földön, más részt pedig, hogy a barbárok rengetegekben maradnak: az erkölcsiben rothadásnak indult romai világ ekkor is rettenetes felbomlásnak nézett volna elé.

Hátha a rabszolgák kerültek volna fölszínre? De hisz' ezek épp oly romlottak voltak, mint uraik; ugyanazon gyönyörökben és ugyanazon alávalóságokban osztoztak; vallásuk ugyanaz volt, és e szenvedélyeknek hódoló vallás lerontá az erkölcsi elvekben történendő átalakulásnak még reményét is. A tudományok nemhogy előbbre mentek volna, hanem hanyatlottak, és a művészetek visszaestek. A bölcsészet csak a vallástalanság egy nemének terjesztésére szolgált, mely a nélkül, hogy a bálványok megsemmisítésére vezetett volna, az istentagadás bűneit és boldogtalanságait idézte elő a nagyok- és babonaságot hagyott a kicsik között. Valjon az emberi nem előbbre volt e azért, mert Nero nem hitt többé a Capitolium isteneiben és megvetésből bemocskítá az istenek szobrai?

Tacitus ugyan azt mondja, hogy a provinciákban volt még némi erkölcsiség; de a provinciák már keresztények kezdtek lenni, mi pedig ezen állításunkat azon föltesse alapítók, hogyha a kereszténység meg nem jelent és a barbárok erdeikből elő nem törtek volna. A mi a romai hadsereget illeti, mely valószínűleg rövid idő alatt feldarabolta volna a birodalmat, az épp oly romlott volt, mint a többi polgárok, és még rosszabb

lett volna, ha a góthok- és germánokból új elemeket nem vesz föl magába. Mindent összevéve, csaknem bizonyos, hogy hosszas polgárháborúk és egy, századokig tartható egytetemes fölkelés után, az emberi törzs leolvadt volna néhány, a romok fölött bolyongó emberre. De hány év kellett volna már most ahhoz, hogy a népcsaládok ez új fája a világ összes romjai fölé kiterjeszsze ágait! Mennyi időre lett volna szükségök az elfeledett vagy elveszett tudományoknak, hogy újjászülessenek, s minő gyermekkorban volna még ma is a társadalom!

Valamint a kereszténység menté meg a társadalmat a teljes enyészettől, megtérítve a barbárokat és összegyűjtve a művészetek romjait, úgy ő mentette volna meg a romai világot is saját romlottságától, ha az idegen fegyverek járma alá nem esik: egyedül a vallás képes egy népet gyökerestől átalakítani. Már most Krisztus vallása az erkölcsök minden alapját leraká. A régiek megengedték a magzatgyilkolást és a házassági kötelék felbontását, mely pedig tagadhatatlanul a legelső társadalmi kötelék; becsületességök és igazságszeretetök csak viszonyos volt és soha nem terjedt túl hazájok határain. A népnek, mint testületnek, egészen más elvei voltak, mint az egyes polgárnak. A szemérem és felebaráti szeretet nem állottak az erények sorában. A legszamosabb néposztály rabszolga volt; a társadalmak örökösen az anarchia és kényuralom szélsőségei között hullámzottak: ime ezek voltak azon bajok, melyekre a kereszténység biztos gyógyszert hozott, mint azt közelebb is bebizonyítá, midőn az újabb társadalmat hasonló bajoktól menté meg. Sőt magok az első keresztények szigorú életének túlzásai is szükségesek valának; kellett, hogy a szüzességnek vértanúi legyenek, midőn a fajtalanság nyilvánosan gyakoroltott; hogy hamuval hintett és ciliciummal övezett bűnbánók legyenek, midőn az erkölcsök ellen való bűnök a törvény védelme alatt állottak; hogy a felebaráti szeretetnek hősei legyenek, midőn a barbárságnak ször-

nyetegei voltak ; végre hogy egy egész megromlott nép elvonassék a Circus és Arena hitvány küzdelmeinek szemléletétől, kellett, hogy a vallásnak bajnokai és látványai legyenek Thébais pusztáiban.

Jézus Krisztus tehát teljes joggal nevezhető a *világ Szabadítójának* még anyagi értelemben is, valamint csakugyan az szellemi értelemben. Az ő megjelenése, emberileg szólva, a történelem egyetlen s legnagyobb eseménye, mert az evangelium hirdetése újítja meg a világ felszínét. Az Ember-fia eljövételének pillanata is nagyon figyelemre méltó: valamivel korábban erkölcstana még nem volt föltétlenül szükséges, mert a népek ős-törvényeik által némileg fentartattak ; valamivel később pedig az isteni Messiás már csak a társadalom hajótörése után jelent volna meg.

Mi, e században, nagyra vagyunk a bölcsészettel ; de az a könnyelmű eljárás, mit a keresztény intézményekkel szemben nyilvánítunk, minden inkább, csak nem bölcsészi. Az evangelium alakítja át az embereket minden tekintetben, és egy óriási lépést tétetett velök a tökéletesedés útján. Tekintsétek őt úgy, mint egy nagy vallási intézményt, melyben az emberi törzs újjászületett, és minden apró ellenvetés, a vallástalanság minden kicsinyes fondorkodása önmagától megszűnik. Bizonyos, hogy a pogány népek, hozzánk képest, valóságos erkölcsi gyermekkorban voltak : az igazgyszeretet szép vonásai, melyek a hajdani nemzetek egy-némelyikénél föl-föltünedeznek, nem döntik meg ezen igazságot, nem változtatják meg a dolog lényegét. Tagadhatatlan, hogy a kereszténység új fényt árasztott reánk : ez azon isteni tisztelet, mely az idők által megérlelt emberiségnek egyedül felel meg ; ez — ha szabad így szólnunk — a világ jelenlegi korának természetes vallása, valamint Izrael gyermekkorának legmegfelelőbbek voltak a jelképek. Az égbe csak egy Istent helyezett, a földön eltörölte a rabszolgaságot. Más részről, ha hittitkait úgy tekintitek, mint a természet törvényeinek őskéjét, nem találtok benne semmi

olyant, a mi egy nagy szellemre lehangoló lehetne: a kereszténység igazságai nemhogy az ész alárendelését követelnék, hanem ellenkezőleg számára a legfensőbb gyakorlatok terét jelölik ki.

Ez a megjegyzés annyira igaz, a keresztény vallás, melyet a barbárok vallásának akarnak föltüntetni, annyira a bölcsészek vallása, hogy Plato az igaz vallás eszményét és sorsát csaknem tökéletesen ilyennek képzelte. Sokrates tanítványának nemcsak erkölcstana, hanem theológiája is meglepően hasonlít az evangéliumhoz. Dacier azt a következőkben foglalja össze:

„Plato azt bizonyítja, hogy az Ige rendezte és tette láthatóvá a világot; hogy az Ige megismerése szerez itt alant boldog életet, a halál után pedig háttartalan örömeket:

„Hogy a lélek halhatatlan; hogy lesz egy utolsó ítélet a jók- és gonoszokra egyaránt, melyen kiki csak saját erényei- vagy bűneivel fog megjelenni, melyek örök boldogsága, vagy boldogtalansága okozói lesznek.

„Végre, — teszi hozzá a tudós fordító — Plato oly helyes és nagyszerű fogalommal bírt a legfőbb igazságról és annyira ismerte az emberek romlottóságát, hogy megjövendölé, hogy ha egy tökéletesen igaz ember jőne a földre, oly ellenkezéssel találkozónék, hogy fogságba vettetnék, meggyaláztatnék, megostoroztatnék és **keresztre feszítettetnék** azok által, kik habár teljesek igaztalansággal, mégis igazakul tartatnának.

A kereszténység kisebbitői oly helyzetben vannak, melynek hamisságát lehetetlen föl nem ismerniök: ha azt állítják, hogy Krisztus vallása a góthok és vandálok által szerkesztett istentisztelet, könnyű lesz ellenök bebizonyítani, hogy Görögország iskolái elég világos ismerettel bírtak a keresztény tanokról; ellenben ha azt vitatják, hogy az evangéliumi tan nem egyéb, mint a régiek *bölcsészete*, mért vetették tehát azt el éppen e bölcsészek? Még azok is, a kik a kereszténységben nem látnak egyebet, mint az égre, álló

és bolygó csillagokra vonatkozó ó-kori allegoriákat, legkevésbé sem rombolják le a vallás nagyszerűségét; innen még mindig az következnek, hogy e vallás mély és magasztos az ő titkaiban, ő és szent az ő hagyományában, melyek által ez új ösvényen visszamegy és eltűnik az idők bölcsőjében. Kétségkívül csodálatos dolog, hogy a hitetlenség minden magyarázatásával sem képes valami kicsinyt vagy közepszerűt adni a kereszténységhez.

A mi az evangeliumi erkölcsant illeti, az egész világ elismeri annak szépségét; minél jobban megismerik és gyakorolják az emberek, annál tisztábban belátják saját boldogságukat és valódi érdekeiket. A politikai tudomány végtelenül korlátolt; a tökély legmagasb foka, melyre eljuthat, a képviselői rendszer, mely, mint fönnebb megmutattuk, a kereszténységből fejlődött ki; de egy *vallás*, melynek parancsai az erkölcs és erény törvénykönyve, oly intézmény, mely képes pótolni mindent, s a szentek és bölcsök kezei között a boldogság egyetemes eszközévé lehet. Talán jó idő, midőn a különböző kormányformák, kivéve a kényuralmat, közönyösökké lesznek, és az emberek a vallás és erkölcs egyszerű törvényeikhez tartják magukat, melyek a társadalmak állandó alapjai és a népek valódi kormányformája.

A kik szüntelen az ó-korról beszélnek és ránk akarják erőszakolni annak intézményeit, feledik, hogy a társadalmi rend többé már nem a régi, és nem is lehet ugyanaz. Egy nagy erkölcsi hatalom hiányában legalább is egy nagy nyers erőre volna szükség, mely az embereket féken tartsa. Az ó-kor köztársaságaiban a tömeg, mint tudjuk, rabszolga volt; az ember, ki a földet művelé, nem tartatott embernek: voltak *népek*, de nem voltak *nemzetek*.

A polytheismus, e minden tekintetben tökéletlen vallás, tehát megfelelehetett a társadalom tökéletlen állapotának, midőn minden ur föltétlen hatalmu hatóság volt, kinek borzasztó önkénye a rabszolgát köte

lessége korlátai között tudta tartani, és bilincsekkel pótolta a vallás-erkölcsi erő hiányát: a pogányság nem lévén képes a szegényt erényessé tenni, kénytelen volt elnézni, hogy vele mint gonosztevővel bánjanak.

De a dolgok jelen állapotában ki volna képes a hatóság szemeitől messze eső, szabad parasztok roppant tömegét féken tartani; ki volna képes egy nagy terjedelmű főváros kül részeiben a független lakosság bűneit megakadályozni, ha nincs egy vallás, mely a kötelmek teljesítését és erényt követel az élet minden állapotában? Rontsátok le az evangéliumi istentiszteletet, és minden községben rendőrséget, börtönöket és bakókat kell állítanotok. Ha valaha, elképzelhetően visszaesés következtében, a pogányság szenvedélyes isteneinek oltárai az újabb népek között ismét fölemelkednének: ha a társadalomban, hol a rabszolgaság eltöröltetett, az emberek *Merkurt, a tolvajt, vagy Vénust, a szajhát, imádnák*, vége lenne az egész emberi nemnek.

És itt rejlik azoknak nagy tévedése, kik a polytheismust dicsőítik, mivel az az erkölcsi erőket elválasztá a vallási erőktől; a kereszténységet pedig gyalázzák, mivel az ellenkező rendszert követte. Nem fogják fel, hogy a pogányság a rabszolgák roppant tömegére volt számítva, következésképp ovakodnia kellett az emberi törzset fölvilágosítani; hogy mindent meg kellett engednie az érzékeknek és semmit nem tennie a lélek művelésére; ellenben a kereszténységnek, mely célul tűzte ki a szolgaság eltörlését, ki kellett nyilatkoztatnia az embereknek természetök méltóságát, meg kellett tanítania az ész és erény dogmáira. Ugy, hogy elmondhatni, hogy az evangéliumi isteni tisztelet csupán az által, hogy a vallást és erkölcsöt egyesíté, a szabad népek vallása.

Ideje már végre visszaborzadni azon állapottól, melyben évek óta élünk. Gondoljanak azon nemzedékre, mely városainkban és falvainkban most fejlődik, azon gyermekekre, kik a forradalom alatt születvén, soha

nem hallottak beszélni sem Istenről, sem lelkek halhatatlanságáról, sem azon büntetésekről és jutalmakról, melyek rájuk a jövő életben várakoznak; gondolják meg mivé lesz e nemzedék, ha nem sietnek a sebekre minél előbb gyógyszer alkalmazni: már mutatkoznak a betegség vészes jelei, az ártatlanság kora többféle bűnökkel van beszennyezve.¹⁾ A bölcsészet, mely végre is nem képes a szegények közé hatolni, elégedjék meg a gazdagok termeivel és hagyja meg legalább a kunyhókat a vallásnak; vagy inkább jobb és nevéhez méltóbb irányt véve, önmaga döntse le azon sorompókat, melyeket az ember és teremtője között fel akart állítani.

Végkövetkeztetéseinket tekintélyekre alapítjuk, melyek nem lesznek gyanusak még a bölcsészet előtt sem.

„Egy kevés bölcsészet — mondja Baco — elvezet a vallástól, de a teljes bölcsészet visszavezet; senki nem tagadja, hogy van Isten, hacsak az nem, a kinek érdekében van, hogy ne legyen.“

Montesquieu szerint, „azt állítani, hogy a vallás nem fékező erő, mert nem mindig fékez, annyi, mint azt mondani, hogy a polgári törvények sem fékező erő, mert . . . Nem a körül fordul meg a kérdés, mi volna jobb: az-e, ha valamely ember- vagy valamely népnek semmi vallása nem volna, vagy pedig, hogy visszaél azzal, a mivel bír; hanem a körül, mi a kisebb rossz: az-e, ha a vallással néha visszaélnék, vagy az, ha semmi vallás nem volna az emberek között.“

„Sabacco története — mondja a nagy író, kit folytatólag idézünk — csodálatra méltó. Álmában Thébe istene megjelen előtte, és parancsolja, hogy Egyiptom összes papjait ölesse meg. A király ebből azt következteté, hogy az Istenek előtt többé nem kedves az ő

¹⁾ A lapok tele vannak a tizenegy, tizenkét éves szerencsétlen kicsinyek bűneivel. A bajnak komolynak kell lennie, mert a parasztok magok panaszkodnak gyermekeik romlottságáról.*)

*) Nem szabad felednünk, hogy e mű Napoleon első consulága alatt jelent meg. F.

uralkodása, mert különben nem parancsoltak volna neki olyasmit, a mi rendes akarattal ellenkezik; és visszavonult Ethiopiába.“

„Végre. — kiált föl J. J. Rousseau — kerüljétek azon embereket, kik azon ürügy alatt, hogy a természetet magyarázzák, romboló tanokat hintenek el az emberek sziveiben s kik látszatos skepticismusokban sokkal merevebbek, sokkal dogmaticusabbak, mint ellenfeleik határozott hangja. Azon főnhéjazó ürügy alatt, hogy egyedül ők a felvilágosodottak, őszinték és becsületesek, parancsolólag alávetnek bennünket indokolatlan határozataiknak, és követelik, hogy a dolgok igaz alapelveiül fogadjuk el a legérthetlenebb rendszereket, melyeket képzelődésökben építettek. Különben pedig felforgatva, lerombolva, lábbal tapodva mindazt, a mit az emberek tisztelnek, megfosztják a szerencsétleneket nyomoruk utolsó vigaszától, a gazdagokat és hatalmasokat pedig szenvedélyeik egyetlen fékétől; elrabolják a szivek mélyéről a bűn mardosását, az erény reményét, és még az emberiség jótevőiül akarnak tartatni. Az igazság — mondják — soha nem ártalmas az embereknek; én is azt hiszem velök együtt, és nézetem szerint ez nagy bizonyíték a mellett, hogy a mit ők tanítanak, az nem igazság.

„Az álbölcsész-párt egyik legmegszokottabb sophismája, ellentétbe állítani egy jó bölcsészekből álló népet egy más rossz keresztényekből álló néppel; mintha könnyebb volna egy igazi bölcsész népet teremteni, mint egy igazi keresztény népet. Nem tudom, egyes emberek közt minőt lehet könnyebben találni; de azt már nagyon tudom, hogy mihelyt a népről van szó, föl kell tennünk, hogy lesznek közöttök, kik vallás nélkül visszaélnek a bölcsészettel épp úgy, mint a mieink bölcsészlet nélkül visszaélnek a vallással; és ez, nézetem szerint, figyelembe veendő e nagy fontosságú kérdés eldöntésénél.

„Különben mi sem könnyebb, mint könyveket írni s azokban tetszetős elveket hangoztatni; de az a

kérdés, vajon azok összefüggésben vannak-e az alapelvekkel, vajon szükségképp folynak-e azokból; és ez az, a mit eddig nem tudtak bebizonyítani. Kérdés, vajon a bölcsészet, ha uralomra jutna, tudna-e az ember dicsvágya, önössége és apró szenvedélyei fölött uralkodni; mindenek fölött pedig *vajon gyakorolná-e azt a humanitást, melylyel tollal kezében annyira kérkedik.*

„Elvekkel a bölcsészet nem képes semmi olyan jót tenni, a mit a vallás jobban nem tenne; azonkívül a vallás sok olyant tesz, a mire a bölcsészet soha nem volna képes.“

„Újabb kormányformáink elvitázhatatlanul a kereszténységnek köszönik szilárd tekintélyöket és gyérebbs forradalmaikat, melyek ha előfordulnak is, soha nem oly vérengzők, mint a hajdaniak; ezt magok a tények bizonyítják, csak hasonlítsuk össze a régi és újabb alkotmányokat. A jobban ismert vallás megszüntetvén a rajongást, sokkal több szelidséget adott a keresztény erkölcsöknek. *E változás nem a tudomány műve*; mert ott, a hol ez virágzott, azért az emberiség semmivel sem állott nagyobb tiszteletben: mint ezt az athéneiek, egyiptomiak, Roma és China császárainak kegyetlenségei bizonyítják. Ellenben az irgalmasság megszámlálhatatlan cselekedetei az evangelium műve.“

A mi minket illet, meg vagyunk győződve, hogy a kereszténység diadalmasan fog kiemelkedni azon borzasztó megpróbáltatásokból, melyeken, mint tisztító lángokon, keresztül kell mennie, és e meggyőződésünket onnan merítjük, mert tökéletesen kiállja az ész vizsgálatát; sőt minél mélyebbre hatolunk, annál elérhetetlenebb mélységekre találunk benne. Hittitkai megmagyarázzák az embert és természetét; művei támogatják parancsait; ezer meg ezer alakban nyilatkozó felebaráti szeretete helyettesíti a régiak kegyetlenségét; fényre, semmit nem enged az ó-kor istentiszteletének, és mégis jobban kielégíti az észet és szívet egyaránt; neki köszönünk mindent: az irodalmat, tudományokat, földművelést és művészeteket; az erkölcsöt összeköti a vallással, az

embert az Istennel; Jézus Krisztus, az erkölcsi ember szabadítója, egyszersmind szabadítója a physikai embernek is; ő úgy érkezett, mint egy szerencsés nagy esemény, hogy ellensúlyozza a barbárok előzölését és az erkölcsök egytetemes romlottságát. Ha el akarnák is tőle tagadni természet fölött való bizonyítékait, megmaradna még erkőlestánának főségében, jótéteményeinek végtelenségében és pompáinak szépségében, melyekkel tökéletesen be lehetne bizonyítani, hogy ez a legmennyeibb, legtisztább isteni tisztelet, minőt csak valaha az emberek gyakoroltak.

„Azoknak - mondja Pascal — a kik ellenszenvvel viseltetnek a vallás iránt, először meg kell mutatni, hogy az nem ellenkezik az észszel; azután, hogy tiszteletre méltó; majd fokozatosan szeretetre méltóvá kell tenni és vágyat ébreszteni iránta, hogy bár igaz volna; végre kétségbevonhatatlan érvekkel be kell bizonyítani, hogy csakugyan igaz, hogy, mert nagyszerű és főséges, tehát ős és szent vallás.“

Ezt az ösvényt jelölte ki számunkra e nagy ember, ezt kíséreltük mi meg követni. Nem használtuk a kereszténység védnökeinek rendes érveit; de azért, habár szokatlan okfűzéssel, mégis ugyanazon következtetésre jutánk; t. i. e munka eredménye az, hogy

A kereszténység tökéletes: az emberek tökéletlenek.

Minthogy pedig tökéletes következmény tökéletlen okból nem származhatik:

Tehát a kereszténység nem emberektől való.

Ha nem emberektől való, akkor csak Istentől való lehet.

Ha Istentől való, az emberek csak kinyilatkoztatás által ismerhették meg.

Tehát a kereszténység kinyilatkoztatott vallás.

TARTALOM.

Lap

Harmadik Rész. — Szépművészetek és tudományok.

ELSŐ KÖNYV. — Szépművészetek.

<i>I. Fejezet</i>	Zene. — A kereszténység befolyása a zenére.	5
<i>II. Fejezet.</i>	Gergely-féle ének. (Cantus Gregorianus)	7
<i>III. Fejezet.</i>	Az újabb festészet történelme.	10
<i>IV. Fejezet</i>	Festészeti tárgyak.	12
<i>V. Fejezet</i>	Szobrászat	14
<i>VI. Fejezet.</i>	Építészet — A rokkantak háza. (Hôtel des Invalides)	15
<i>VII. Fejezet.</i>	Versailles	17
<i>VIII. Fejezet</i>	A goth egyházak.	18

MÁSODIK KÖNYV. — Bölcsészet.

<i>I. Fejezet.</i>	Csillagászat és számtan.	22
<i>II. Fejezet.</i>	Vegytan és természetrajz.	33
<i>III. Fejezet.</i>	Keresztény bölcsészek. — Metaphysikusok.	39
<i>IV. Fejezet.</i>	Publicisták.	41
<i>V. Fejezet.</i>	Moralisták. — La Bruyère	43
<i>VI. Fejezet.</i>	Folytatás. A moralistákról.	45

HARMADIK KÖNYV. — Történelem.

<i>I. Fejezet.</i>	A kereszténység a történetírás modorában.	53
<i>II. Fejezet.</i>	Általános okok, melyek miatt az újabb íróknak nem sikerül a történetírás. — Első ok: A régi tárgyak szépsége.	55
<i>III. Fejezet.</i>	Második ok: A régiek kimeríték a történelem minden szakat, kivéve a keresztényit.	58
<i>IV. Fejezet.</i>	Mi az oka, hogy a francziáknak csak emlékirataik vannak?	61
<i>V. Fejezet.</i>	Az újabb történelem fényoldala.	64
<i>VI. Fejezet.</i>	Voltaire, mint történész	67
<i>VII. Fejezet</i>	De Comines Fülöp és Rollin	68
<i>VIII. Fejezet.</i>	Bossuet, mint történész	69

NEGYEDIK KÖNYV. — Ékesszólás.

<i>I. Fejezet.</i>	A kereszténység az ékesszólásban.	74
<i>II. Fejezet.</i>	A szónokokról. A sz. atyák.	77
<i>III. Fejezet.</i>	Massillon.	83
<i>IV. Fejezet.</i>	Bossuet, mint szónok.	86
<i>V. Fejezet.</i>	Az izlés és szellemi súlyedés fő oka a hitetlenség.	92

ÖTÖDIK KÖNYV. — A keresztény vallás öszhangzata a természet jelenléteivel és az emberi szív szenvedélyeivel.

<i>I. Fejezet.</i>	Az öszhangzat felosztása.	100
<i>II. Fejezet.</i>	Physikai öszhangzat. — A vallási emlékek eredete és fekvése. — Maronita, kopt zárdák, stb.	100
<i>III. Fejezet.</i>	A romokról általában. Ezek kétfélék.	108
<i>IV. Fejezet.</i>	A romok festői hatása. — Palmyrai, egyiptomi romok, stb.	110
<i>V. Fejezet.</i>	A keresztény emlékek romjai.	112
<i>IV. Fejezet.</i>	Erkölcsei öszhangzatok. — Népies ájtatóságok.	114

Negyedik Rész. — Isteni tisztelet.

ELSŐ KÖNYV. — Templomok, egyházi ékszerek, énekek, könyörgések, ünnepek, stb.

<i>I. Fejezet.</i>	A harangok.	123
<i>II. Fejezet.</i>	Papi öltönyök és egyházi énekek.	125
<i>III. Fejezet.</i>	Énekek és könyörgések.	127
<i>IV. Fejezet.</i>	Az egyház ünnepélyei. — Vasárnap.	135
<i>V. Fejezet.</i>	A miséről általán.	137
<i>VI. Fejezet.</i>	A mise könyörgései és szertartásai.	139
<i>VII. Fejezet.</i>	Urnep.	143
<i>VIII. Fejezet.</i>	Keresztjáró-napok.	145
<i>IX. Fejezet.</i>	Még néhány keresztény ünnepről. Három királyok napja. Karácson, stb.	146
<i>X. Fejezet.</i>	Temetés. — A nagyok temetése.	151
<i>XI. Fejezet.</i>	A katona temetése, a gazdagok eltakarítása; szokások, stb.	153
<i>XII. Fejezet.</i>	A halottakért való imák.	156

MÁSODIK KÖNYV. — A sirok.

<i>I. Fejezet.</i>	Régi sirok. — Egyiptom.	161
<i>II. Fejezet.</i>	A görögök és Romaiak.	162
<i>III. Fejezet.</i>	Újabb sirok. — China és Törökország.	163
<i>IV. Fejezet.</i>	Kaledonia vagy Ó-Skóthon.	163
<i>V. Fejezet.</i>	Otaiti.	164

	Lap
<i>VI. Fejezet.</i> Keresztény sírok.	166
<i>VII. Fejezet.</i> Falusi temetők.	168
<i>VIII. Fejezet.</i> Templomi siremlékek.	170
<i>IX. Fejezet.</i> Saint Deris	172
HARMADIK KÖNYV. — A papság egyetemes áttekintése.	
<i>I. Fejezet.</i> Jézus Krisztus és élete.	175
<i>II. Fejezet.</i> Világi papság. — Hierarchia	180
<i>III. Fejezet.</i> A szerzetes papság — A zárdai élet eredete.	189
<i>IV. Fejezet.</i> A szerzetes szabályok.	194
<i>V. Fejezet.</i> A szerzetes élet és erkölcsök képe. — Kopt, maronita barátok, stb.	198
<i>VI. Fejezet.</i> Trappisták, karthauziak, sz. Klára nővérei. — Redemptoristák, hittérítők, a szerzetesleányai, stb.	201
NEGYEDIK KÖNYV. — Hitküldérések.	
<i>I. Fejezet.</i> A hitküldérések egyetemes eszméje.	207
<i>II. Fejezet.</i> Keleti hitküldetés.	213
<i>III. Fejezet.</i> Chinai hitküldetés.	217
<i>IV. Fejezet.</i> Paraguay hitküldetés. — A vadak megtérítése.	222
<i>V. Fejezet.</i> Keresztény köztársaság. Az indiánok boldogsága.	226
<i>VI. Fejezet.</i> Guyanai hitküldetés.	236
<i>VII. Fejezet.</i> Hitküldérések az Antillákban.	238
<i>VIII. Fejezet.</i> Új-Franciaországi hitküldérések.	241
<i>IX. Fejezet.</i> Zárzó a hitküldérésekről.	251
ÖTÖDIK KÖNYV. — Katona-szerzetes-rendek vagy lovagok.	
<i>I. Fejezet.</i> Máltai lovagok.	252
<i>II. Fejezet.</i> Német lovagok.	255
<i>III. Fejezet.</i> Kalavatrai és a sz. Jakabról nevezett kardhordó lovagok Spanyolországban.	256
<i>VI. Fejezet.</i> A lovagrendek élete és erkölcei.	259
HATODIK KÖNYV. — A papság és általán a keresztény vallás által a társadalomnak tett szolgálatokról.	
<i>I. Fejezet.</i> A kereszténység jótéteményeinek nagysága.	271
<i>II. Fejezet.</i> Kórházak.	272
<i>III. Fejezet.</i> Hotel-Dieu. Szürke-nénék.	278
<i>IV. Fejezet.</i> Kitétt gyermekek. — A szeretet nővérei — Jótékonyági vonások.	282

V. Fejezet Nevelés. — Iskolák Collegiumok. Egyeteme-
mek. — Benczések Jezsuiták. 285

VI. Fejezet. A pápák és a romai udvar. — Újabb fel-
födözések, stb. 291

VII. Fejezet Földművelés 296

VIII. Fejezet. Városok, falvak, hidak, országutak, stb. 299

IX. Fejezet. Művészetek és mesterségek, kereskedelem. 303

X. Fejezet. Polgári és büntető törvények. 306

XI. Fejezet Politika és kormányzat. 310

XII. Fejezet. E mű rövid foglalata 317

XIII. Fejezet. Milyen volna ma a társada'om, ha a ke-
reszténység a földön meg nem jelen?

[Faint, mostly illegible text from the reverse side of the page is visible through the paper. Some words like 'Könyvtár', 'Szeghényi', and 'Társada'om' are partially discernible.]

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár